

ISTORIE

e
book
HUMANITAS

CARTEA DE ISTORIE A ANULUI 2018
în *The Daily Telegraph*, *The Observer*,
BBC History Magazine și *The New York Times*

EPOCA ÎNTUNECĂRII CUM A DISTRUS CREȘTINISMUL LUMEA CLASICĂ

CATHERINE NIXEY

Catherine Nixey provine dintr-o familie de foști monahi. A studiat literatura clasică greacă și latină la Universitatea din Cambridge și apoi, vreme de câțiva ani, a predat limbi clasice. În prezent locuiește în Londra, unde lucrează ca jurnalist pentru *The Times*.

Epoca întunecării este prima ei carte. Volumul a stârnit numeroase controverse, a fost deja tradus în cinci limbi și a fost distins cu premiul pentru nonficțiune al Societății Regale de Literatură. În 2018, a fost desemnat cartea de istorie a anului de *The Daily Telegraph*, *The Spectator*, *The Observer*, *BBC History Magazine* și *The New York Times*.

CATHERINE NIXEY

EPOCA
ÎNTUNECĂRII

CUM A DISTRUS CREȘTINISMUL
LUMEA CLASICĂ

Traducere din engleză de
Dionisie Constantin Pîrvuloiu

Catherine Nixey

The Darkening Age

The Christian Destruction of the Classical World

Copyright © Catherine Nixey 2017

All rights reserved.

First published 2017 by Macmillan, an imprint of Pan Macmillan, a division of Macmillan Publishers International Limited.

All rights reserved.

© HUMANITAS, 2020, pentru prezenta versiune românească (ediția digitală)

ISBN: 978-973-50-6709-0 (epub)

EDITURA HUMANITAS

Piața Presei Libere 1, 013701 București, România

tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51

www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro

Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro

Comenzi telefonice: 0723.684.194

Cuprins

[Nota traducătorului](#)

[Prolog. Un început](#)

[Un sfârșit. Introducere](#)

[1. Oștirea nevăzută](#)

[2. Câmpul de bătălie al demonilor](#)

[3. Înțelepciunea este nebunie](#)

[4. despre neînsemnatul număr al martirilor](#)

[5. Acești oameni nebuni](#)

[6. Cea mai minunată clădire din lume](#)

[7. Când disprețuiești templele](#)

[8. Cum să nimicești un demon](#)

[9. Cei îndărătnici](#)

[10. Când bei din potirul demonilor](#)

[11. Purificarea greșelii demonilor](#)

[12. Carpe diem](#)

[13. Cei care rătăcesc de la calea Domnului](#)

[14. Să detronăm tirania voioșiei](#)

[15. Sclavia cea milostivă](#)

[16. Vremuri de tiranie și criză](#)

[Mulțumiri](#)

[Lista abrevierilor](#)

[Bibliografie](#)

[Note](#)

[Coliță de imagini](#)

Lui T., care mi-a descifrat scrisul de mână.

NOTA TRADUCĂTORULUI

Dacă nu există precizări suplimentare, citatele biblice sunt preluate din actuala ediție sinodală ortodoxă. Notele marcate cu asterisc aparțin traducătorului. Majoritatea textelor clasice și creștine din literatura antică au fost preluate din traduceri românești existente sau, acolo unde acestea nu surprindeau nuanțele dorite de autoare, au fost retraduse din greacă sau latină, urmând ultimele ediții critice, menționate în note. Am preferat să traduc titlurile operelor antice, pentru o lectură mai ușoară a textului.

PROLOG UN ÎNCEPUT PALMYRA, 385 d.cR.

Nu există nelegiuire pentru cei care îl au pe Cristos.

— Sfântul Șenuta —

Nimicitorii au venit dinspre deșert. Palmyra îi aștepta: de câțiva ani, răsăritul Imperiului Roman se afla sub teroarea unor hoarde de jefuitori bărboși, zeloți înarmați doar cu pietre, cu drugi de fier și cu un simț de fier al dreptății.

Atacurile lor erau primitive, brutale și foarte eficiente. Se deplasau în bande – mai târziu în roiuri de vreo 500 de persoane – și, când soseau, făceau prăpăd. Ținteau mai ales templele și se mișcau iute ca gândul. Mărețele coloane de piatră care dănuiseră veacuri la rând se prăbușeau într-o după-amiază; chipurile statuiilor care stătuseră în picioare jumătate de mileniu erau mutilate într-o clipă; templele care văzuseră înălțarea Imperiului Roman cădeau într-o singură zi.

Totul era foarte violent, dar, fără îndoială, nu lipsit de solemnitate. Zeloții râdeau în hohote când sfărâmau statuile „demonice” și „idolatre”. Drept-credincioșii exultau când dărâmau templele, când distrugeau acoperișurile și devastau mormintele. Au apărut și imnuri care imortalizau aceste clipe glorioase. „Acele lucruri rușinoase”, cântau pelerinii cu mândrie, „demoni și idoli, cu toatele au fost doborâte de bunul nostru Mântuitor”¹. Zeloții nu se prea pricep la poezie...

În această atmosferă, Templul Atenei din Palmyra¹ era o țintă evidentă. Splendidul edificiu era un monument sfidător, detestat de toți drept-credincioșii: un grandios refuz al monoteismului. Trecând de mărețele sale porți, lăsând în urmă strălucirea soarelui sirian, aveai nevoie de o vreme ca să-ți obișnuiești ochii cu întunericul răcoros de dinăuntru. Simțeai de îndată că aerul era încărcat cu norișori de tămâie, sau poate că era doar

lumina care se prelingea din puzderia de opaițe aduse de credincioși. Dacă ridicai privirea, puteai zări în licărirea roșiatică impunătoarea figură a Atenei.

Grațiosul și semețul profil al statuii poate că era departe de frumusețea celeilalte statui a Atenei, aflată în orașul ei natal, dar era de îndată recunoscut datorită nasului ei grecesc, drept, pielii translucide de marmură, precum și gurii ferme, ușor posomorâte. Mărimea statuii – mai înaltă decât un om obișnuit – pare să fi făcut de asemenea impresie. Dar poate și mai admirabile decât anvergura fizică a acestei opere de artă erau anvergura infrastructurii imperiale și ambiția care aduseseră un asemenea obiect aici. Faima statuii s-a apropiat de a aceloră de pe Acropola Atenei, de la mii de mile depărtare. Această statuie a Atenei fusese sculptată într-un atelier aflat la sute de mile depărtare de Palmyra și transportată apoi cu eforturi și cheltuieli considerabile. Totul pentru a crea o mică insulă de cultură greco-romană în nisipurile deșertului sirian.

Își vor fi dat seama nimicitorii de acest lucru când au pătruns în templu? Vor fi fost ei, măcar în treacăt, impresionați de rafinamentul unui imperiu care putuse să extragă, să sculpteze și să transporte marmura pe distanțe atât de mari? Vor fi admirat ei, fie doar pentru o clipă, măiestria care a fost în stare să plăsmuiască astfel de fragede și ispititoare buze din marmură dură? Se vor fi minunat ei, măcar pentru o secundă, de frumusețea statuii?

Se pare că nu. Și asta pentru că, atunci când au pătruns în templu, au înșfăcat o armă și au lovit gâtul Atenei atât de tare, încât au decapitat-o pe zeiță. Capul s-a prăvălit pe pardoseală, zdrobind nasul și obrajii aceia atât de catifelati. Ochii Atenei, rămași întregi, priveau stinși de pe chipul ei acum desfigurat.

Dar simpla decapitare nu este de ajuns. Mai multe lovituri se abat asupra Atenei, scalpând-o, lovindu-i coiful de pe cap și sfărâmându-l în bucăți. Urmează alte lovituri. Statuia cade de pe pedestalul ei, apoi brațele și umerii sunt ciopârțite. Corpul a fost abandonat în colb. Altarul din aporie a fost și el distrus din temelii.

Doar atunci se poate spune că acești oameni – acești creștini – s-au simțit satisfăcuți, lucrarea lor fiind acum împlinită. S-au topit din nou în

deșert. În urma lor, templul a rămas tăcut. Lămpile votive, nemaifiind îngrijite, s-au degradat. Pe pardoseală, capul Atenei a fost acoperit încet-încet de nisipurile deșertului sirian.

„Triumful“ creștinismului începuse.

Notă

1. În Palmyra zeița a fost asociată cu o divinitate locală, Allat, devenind „Atena-Allat“.

UN SFÂRȘIT INTRODUCERE ATENA, 532 D.CR.

Cu toții privim aceleași stele, văzduhul este părtașul tuturor, aceeași lume ne înconjoară. Ce însemnătate mai are că omul se folosește de cutare sau cutare înțelepciune pentru a afla adevărul?

— autorul păgân Symmachus —

Dumnezeu vrea, Dumnezeu poruncește, Dumnezeu proclamă ca toate superstițiile păgâne și idolatre să fie nimicite cu desăvârșire!

— Sfântul Augustin —

Trebuie să fi fost o plecare marcată de melancolie. În anul 532 d.Cr. șapte bărbați părăseau Atena, neputând cu ei mai nimic în afară de lucrări filozofice. Toți erau membri a ceea ce fusese odată una dintre cele mai faimoase școli filozofice ale Greciei, Academia. Filozofii Academiei își revendicau o ilustră și neîntreruptă descendență – un lanț de aur¹, cum o numeau ei – până la Platon însuși, cu o mie de ani în urmă. Acum, lanțul urma să se rupă în cel mai dramatic mod posibil: acești oameni nu doar că își părăseau școala, ci și Imperiul Roman. Atena, orașul care văzuse nașterea filozofiei occidentale, nu mai era un loc potrivit pentru filozofi.

Conducătorul lor, Damascius, foarte probabil că i-a consolată pe când se pregăteau să pornească în necunoscut. Potrivit standardelor vremii el era vârstnic, chiar bătrân – avea aproape 70 de ani când a început călătoria –, însă era un om formidabil. Damascius era un gânditor strălucit, profund și subtil, care-și condimenta scrierile filozofice cu analogii matematice. Mai mult, nu îi suferea câtuși de puțin pe neghiobi. Un foarte lipsit de ipocrizie tratat de genul *who's who*, scris pentru discipolii săi filozofi, este plin de comentarii nemiloase la adresa oricui era – în opinia lui – lipsit de inteligență sau curaj. În viață el putea fi la fel de lipsit de moderație ca în

scrierile sale: odată era chiar să se înece într-un râu când, prea nerăbdător să se lase dus de luntraș pe partea cealaltă, s-a hotărât să înoate și a fost cât pe ce să fie înghițit de ape.

Multe dintre riscurile pe care Damascius și le-a asumat au fost de dragul iubitei sale filozofii. El îi oferise deja adăpost în casa lui unui filozof căutat de autorități și a purces în călătorii de mii de kilometri înspre necunoscut, expunându-se riscului de a fi torturat și arestat. Nici un om, își spunea el, nu ar trebui să procedeze altfel. „Oamenii obișnuiesc“, a scris el odată, cu dispreț, „să atribuie numele de virtute unei vieți lipsite de activitate“. „Însă nu sunt de acord cu învățații care șed în colțurile lor unde filozofează în voie despre dreptate și cumpătare, dar se fac de rușine dacă sunt siliți să treacă la fapte.“²

Pentru filozof nu erau timpuri în care să facă filozofie. Tiranul³, așa cum îl numeau filozofii, era la putere și avea numeroase obiceiuri alarmante. În vremea lui Damascius casele erau controlate cu minuțiozitate în căutare de cărți și obiecte care erau considerate inacceptabile. Când se găseau astfel de lucruri, erau adunate și arse în focuri triumfale prin piețele orașelor. Dezbaterile publice cu privire la chestiuni religioase au fost stigmatizate ca „îndrăzneală demnă de osândă“ și interzise prin lege.⁴ Oricine ar fi adus jertfe vechilor zei – glăsuia legea – putea fi executat. De-a lungul și de-a latul imperiului, templele străvechi și splendide au fost atacate, acoperișurile lor smulse, comorile topite, iar statuile din interior sfărâmate. Ca să se asigure că legile sunt respectate, autoritățile au început să folosească spioni și informatori care raportau ce se petrece pe străzi, prin piețele orașelor, dar și dincolo de ușile încuiate ale caselor. După cum afirma un influent orator creștin, comunitatea sa trebuia să îi vâneze pe păcătoși, să-i târască afară din case și să-i aducă pe calea mântuirii, la fel de neîndurător ca vânătorul ce-și urmărește prada până când o prinde în mreje.⁵

Consecințele devierii de la norme puteau fi foarte dure, și filozofia devenise o activitate primejdioasă. Chiar fratele lui Damascius a fost arestat și torturat pentru a dezvălui numele altor filozofi, dar, așa cum își amintește Damascius cu mândrie, „acesta a primit în tăcere și cu multă stăpânire de sine nenumărate lovituri de baston pe spate“⁶. Și alte persoane

din cercul de filozofi al lui Damascius au fost torturate: atârinate de încheieturi până când mărturiseau numele camarazilor. Un alt filozof fusese jupuit de viu cu câțiva ani în urmă, iar un altul a fost bătut în fața judecătorului până când sângele îi șiroia pe spinare.

Sălbaticul „tiran“ nu era nimeni altul decât creștinismul. Chiar din primii ani de când un împărat creștin a ajuns la putere la Roma, în anul 312 d.Cr., libertatea a început să se erodeze. Apoi, în 529 d.Cr. s-a abătut o ultimă urgie: s-a decretat că toți cei care lucrau „sub egida nebuniei păgâne“ – cu alte cuvinte Damascius și discipolii săi – nu vor mai avea dreptul de a preda. Era și mai rău. S-a anunțat că oricine nu era încă botezat trebuia să facă acest lucru cunoscut imediat „sfintelor biserici“ sau să plece în surghiun. Iar dacă vreunul, după ce va fi fost botezat, ar aluneca din nou în vechea viețuire păgână, urma să fie de îndată executat.

Pentru Damascius și ucenicii săi filozofi acesta era sfârșitul. Ei nu puteau să nu își venereze vechii zei. Nici nu mai aveau cum să câștige bani. Dar, mai presus de toate, nu le mai era îngăduit să predea filozofia. Pentru ceva vreme au rămas la Atena și și-au dus traiul de azi pe mâine. În 532 d.Cr. și-au dat seama că nu mai pot continua așa. Au auzit că în Răsărit cârmuia un rege care fusese el însuși un mare filozof. Au decis să pornească într-acolo, în ciuda riscurilor unei asemenea călătorii. Academia, cea mai măreață și mai faimoasă școală a lumii antice – poate din toate timpurile –, o școală care dănuise peste o mie de ani, era acum închisă.

Ne e cu neputință să ne închipuim cât de dureroasă trebuie să fi fost călătoria prin Atena. Pe când plecau, vor fi străbătut aceleași străzi și piețe unde eroii lor – Socrate, Platon, Aristotel – se plimbau și discutau. Acele locuri invocau mii de prilejuri să-și amintească de minunatele vremuri trecute. Templul Atenei era închis și ruinat, iar nenumăratele statui strălucitoare care se aflau în el erau acum mutilate sau înlăturate. Nici Acropola nu scăpase: grandioasa statuie a Atenei zăcea sfărâmată.

Multe dintre scrierile lui Damascius s-au pierdut, însă fraze răzlețe au supraviețuit. Destule pentru a-i putea discerne simțămintele. Întregul lui mod de viață, scrie el, fusese „măturat de un torent“⁷. Scrierile unui alt autor grec, din aceeași perioadă, ne înfățișează o deznădejde

asemănătoare. Noi suntem, scria el, „oameni preschimbați în cenușă... fiindcă totul este astăzi cu susul în jos“. Într-o altă epigramă sumbră, neliniștitul poet se întreba: „Noi, grecii, suntem oare morți cu adevărat și ni se pare doar că trăim... sau suntem vii, dar viața ne este moartă?“⁸

Când istoricii moderni descriu această perioadă, un timp în care vechile religii s-au stins, iar creștinismul s-a răspândit în sfârșit, au tendința să o numească „triumful creștinismului“. Merită să ne amintim, totuși, înțelesul autentic al termenului roman „triumf“. Un adevărat triumf roman nu era doar victoria câștigătorului.⁹ El însemna deplina subjugare a învinsului. În cadrul adevăratului triumf roman, partea care pierduse era purtată în paradă prin capitală, în timp ce învingătorul își contempla inamicul, ai cărui soldați fuseseră uciși, ale cărui averi fuseseră jefuite și ai cărui conducători fuseseră umiliți.

Acest triumf nu era o simplă victorie. Era o anihilare.

Puține din cele cuprinse în această carte sunt cunoscute în afara cercurilor academice. Cu siguranță nu sunt lucruri știute de mine, care am crescut în Wales, ca fiică a unei foste călugărițe și a unui fost călugăr. Copilăria mea, după cum vă așteptați, a fost destul de religioasă. Mergeam duminică de duminică la biserică, spuneam rugăciuni înainte de masă și mă rugam în fiecare noapte (sau, mai precis, aveam o listă de cereri pe care o consideram a fi rugăciune). Când au sosit rudele noastre catolice am ajuns să ne jucăm nu vreun joc oarecare, ci de-a prima împărtășanie și, la timpul potrivit, de-a împărtășania reală. Un păcat teribil (nici măcar un joc minunat), acesta era cel puțin o oportunitate de-a face rost de o porție în plus de suc de coacăze de la cei mari.

Prin urmare, în copilărie am avut parte de mult Dumnezeu sau, în orice caz, de mult catolicism. Dar, cu toate că, împreună, și-au petrecut mai mult de 26 de ani între zidurile mănăstirii, credința părinților mei nu a fost niciodată dogmatică. Dacă îi întrebam despre originea lumii îmi vorbeau mai curând despre Big Bang decât despre cartea Genezei din Biblie. Dacă i-aș fi întrebat de unde vin oamenii, mi-ar fi vorbit mai degrabă despre evoluție decât despre Adam. Nu-mi amintesc să fi pus la îndoială existența lui Dumnezeu când eram copil, dar în adolescență îmi aduc aminte că eram destul de sigură că nu există. Ce fel de credință voi fi avut pe atunci

s-a stins, iar părinții mei nu au observat asta sau nu le-a păsat. Bănuiesc că undeva între mănăstire și lume se stinsese și credința lor.

Totuși, ceea ce nu a murit vreodată în familia noastră a fost credința părinților mei în puterea educativă a Bisericii. Pe când erau copii, au fost educați de călugări și călugărițe, iar când au devenit și ei monahi au educat, la rândul lor, pe alții. Pentru ei constituia un articol de credință faptul că Biserica a luminat, de-a lungul istoriei, întreaga Europă. Biserica a fost – îmi spuneau ei – cea care a ținut în viață cultura greacă și latină a lumii clasice în noaptea Evului Mediu, până când au fost recuperate de întreaga lume în timpul Renașterii. În vacanțe vizitam muzee și biblioteci unde mi se spunea același lucru. Copil fiind, priveam aurul strălucitor al manuscriselor luminoase și credeam într-o metaforică iluminare a tenebrelor intelectului.

Și, într-o anumită privință, părinții mei aveau dreptate să creadă asta, fiindcă e adevărat. Mănăstirile chiar au păstrat multe dintre cunoștințele clasice.

Dar acesta nu este nici pe departe adevărul întreg. De fapt, această emoționantă istorioară a trecut sub tăcere un amănunt mai vechi și mai puțin glorios. Pentru că, mai înainte de a fi conservat, Biserica a distrus. Într-un avânt al nimicirii nemaivăzută până atunci – fapt care i-a impresionat pe mulți necreștini ce i-au fost martori –, Biserica Creștină a demolat, a vandalizat și a distrus complet o uluitoare cantitate de lucrări artistice. Statuile vechi au fost dărâmate de pe socluri, desfigurate, pângărite și sfărâmate bucată cu bucată. Templele au fost nimicite până la temelii și incendiate. Un templu, pretutindeni cunoscut drept cel mai mareț din întreg imperiul, a fost făcut una cu pământul. Multe dintre sculpturile Partenonului au fost atacate, chipurile le-au fost mutilate, membrele tăiate, iar zeii decapitați. Unele dintre cele mai rafinate statui au fost făcute fărâme, iar din resturile acestora s-au clădit biserici. Cărțile, care erau păstrate adeseori în temple, au suferit cel mai mult. Rămășițele celei mai mari biblioteci din lumea antică, o bibliotecă ce avea odinioară peste 700.000 de volume, au fost nimicite în acest fel de creștini. A durat mai mult de un mileniu ca o altă bibliotecă să ajungă la același număr de volume. Operele scrise de filozofii cenzurați au fost interzise, iar văpăile

rugurilor au împânzit imperiul, mistuind cărțile scoase în afara legii.

Oricât de dramatice au fost aceste fapte, neglijența voită a dus la distrugeri și mai mari. În chiliile lor tăcute de copiiști, monahii au păstrat mult, dar au făcut să se piardă și mai mult. Atmosfera era ostilă autorilor necreștini. În liniștea în care lucrau călugării, anumite cărți erau solicitate prin gesturi: palmele întinse sau mimarea întoarcerii unei pagini însemnau că monahul dorea o Psaltire și așa mai departe. Cărțile păgâne erau cerute făcând gestul închiderii gurii.¹⁰

Nu este deloc surprinzător că operele autorilor disprețuiți au avut de suferit. În vremuri în care pergamentele erau rare, multe manuscrise cu operele autorilor antici erau pur și simplu răzuite, astfel încât paginile lor să fie reutilizate pentru teme mai elevate. Palimpsestele – manuscrise care au fost răzuite (*psáo*) din nou (*pálin*) – ne oferă informații despre momentul când aceste scrieri antice au dispărut. Peste o ultimă copie a scrierii *De Republica* a lui Cicero a fost scris comentariul lui Augustin la psalmi. O autobiografie a lui Seneca s-a evaporat sub un Vechi Testament. Un codex al *Istoriilor* lui Sallustius a fost răzuit ca să i se facă loc Sfântului Ieronim. Alte texte vechi au fost pierdute din cauza ignoranței. Disprețuite și neglijate, de-a lungul anilor, acestea s-au topit, pur și simplu, în praf și hrană pentru viermi, nu pentru gândire. Opera lui Democrit, unul dintre cei mai mari filozofi și părintele teoriei atomiste, a fost pierdută în întregime. Doar un singur procent din literatura latină a supraviețuit peste veacuri. 99% s-a pierdut. Armele tocite ale indiferenței și ale neghiobiei desăvârșite pot face nespus de mult rău.

Atacurile violente din această perioadă nu au fost opera unor maniaci excentrici. Asalturile împotriva monumentelor „nebunilor”¹¹ păgâni „vrednici de osândă” au fost încurajate și conduse chiar de oamenii din inima Bisericii catolice.² Marele Sfânt Augustin însuși a declarat unei comunități din Cartagina că „toate superstițiile păgânilor și necredincioșilor ar trebui nimicite! Dumnezeu o vrea, Dumnezeu o poruncește, Dumnezeu o proclamă!”¹² Sfântul Martin, până în ziua de azi cel mai popular sfânt francez, s-a dezlănțuit asupra ținuturilor rurale din Galia, dărâmând templele și înspăimântând localnicii. În Egipt, Sfântul Teofil a pus la pământ una dintre cele mai frumoase clădiri din lumea

antică. În Italia, Sfântul Benedict a nimicit un sanctuar al lui Apollo. În Siria, bande necruțătoare de călugări îi terorizau pe cei de la țară, făcând una cu pământul statuile și smulgând acoperișurile templelor.

Atacurile nu s-au mărginit la cultură. Totul, de la mâncarea din farfurie (care se cuvenea să fie simplă, nicidecum aseasonată cu mirodenii) până la cele ce se petreceau în pat (care, evident, trebuiau să fie simple și necondimentate), a început, pentru prima oară, să fie controlat de religie. Homosexualitatea a fost scoasă în afara legii; epilatul era considerat demn de dispreț. Același lucru s-a petrecut și cu folosirea cosmeticelor, cu muzica, dansul, mâncărurile scumpe, așternuturile de purpură, veșmintele de mătase... Și lista poate continua.

Aducerea la îndeplinire a acestor lucruri nu a fost deloc simplă. În vreme ce atotștiutorul Dumnezeu nu avea nici o reținere în a privi nu doar în inimile oamenilor, ci și în casele lor, preoților creștini le era mai greu să facă același lucru. A fost găsită rapid o soluție. Sfântul Ioan Crisostom i-a încurajat pe cei din comunitatea sa să se spioneze reciproc. Intrați în casele fiecăruia, spunea el. Iscodiți îndeletnicirile celuilalt. Feriți-vă de cei care nu se supun. Apoi dați-i lui raportul despre toți păcătoșii, iar el îi va pedepsi după cum merită. Iar dacă nu dai raportul vei fi și tu pedepsit. „Așa cum vânătorii hăituiesc animalele sălbatice, nu dintr-o singură parte, ci de peste tot, și le aruncă în lațuri, la fel și noi să-i vânăm pe cei care s-au preschimbât în animale sălbatice și să-i aruncăm de îndată în lațul mântuirii, noi din partea aceasta, voi din cealaltă.”¹³ Creștinii fervenți colindau din casă în casă căutând cărți, statui și picturi pe care le considerau demonice. Ei nu socoteau aceste fapte un gest de cruzime. Dimpotrivă: a închide, a ataca, a constrânge, chiar a bate un păcătos – dacă îl aduceai înapoi pe calea cea bună – însemna a-i mântui sufletul. Așa cum a precizat și maestrul paradoxului pios, Augustin: „O, milostivă sălbăticie!”¹⁴

Rezultatele acestor acțiuni au fost cutremurătoare, iar pentru necreștini terifiante. Oamenii de la țară dădeau năvală spre a vedea cum templele faimoase în întreaga lume erau nimicite. Intelectualii priveau cu disperare cum presupusele cărți necreștine – adeseori simple texte privind artele liberale – erau azvârlite în flăcări. Iubitorii de artă se uitau cu oroare cum

cele mai mărețe sculpturi ale lumii antice erau sfărâmate de oameni prea neghiobi pentru a le prețui și, cu siguranță, prea neghiobi pentru a le putea reface. Dar creștinii nu au reușit să le distrugă mereu în mod eficient. Destule statui din multe temple au fost salvate grație faptului că erau prea înalte pentru ei și pentru scările și ciocanele lor primitive.

Inițial, cartea de față a fost concepută ca un jurnal de călătorie. Ar fi interesant, mă gândeam, să-l urmez pe Damascius, un Sfânt Pavel păgân, în călătoria sa de-a lungul și de-a latul Mediteranei, prin Siria, Damasc, Bagdad, Egipt, sudul Turciei și prin toate locurile pe unde a colindat, locuri greu accesibile pe atunci. Cu toate acestea, cu anii, pe măsură ce scriam, mi-am dat seama că dezideratul era imposibil.

De atunci până în clipa în care scriu, războiul a lăsat părți din Siria sub controlul noului califat islamic. În 2014, în unele ținuturi din Siria muzica a fost interzisă, iar cărțile au fost arse. Ministerul de Externe britanic a emis o avertizare de călătorie în nordul Peninsulei Sinai. În 2015, militanții Statului Islamic au început să dărâme cu buldozerele străvechiul oraș asirian al lui Nimrod, din sudul Irakului, pentru că ar fi fost „idolatriu“. Imaginile care au făcut înconjurul lumii îi arătau pe militanții islamiști răsturnând de pe socluri statui vechi de trei milenii pe care le sfărâmau apoi cu ciocanul. „Falșii idoli“ trebuiau nimiciți. În Palmyra, enorma statuie a Atenei, care fusese reconstituită cu mare atenție de arheologi, a fost iar atacată. Încă o dată Atena a fost decapitată. Încă o dată brațul i-a fost smuls.

Călătoria pe care mi-o închipuiam nu a mai fost posibilă. Prin urmare, această carte a devenit un fel de jurnal de călătorie istorică. Ea străbate Imperiul Roman, oprindu-se în locuri și timpuri semnificative. Am ales Palmyra pentru început, dat fiind că spre 380 violențele sporadice care izbucniseră împotriva vechilor zei și a templelor acestora au escaladat, devenind foarte grave. Dar, la fel de bine, aș fi putut alege un atac mai timpuriu împotriva altui templu sau unul ulterior. De aceea, acest eveniment e un început, nu *începutul*. Am ales Atena anilor 529 ca final, dar aș fi putut alege un oraș mai îndepărtat ai cărui locuitori care au refuzat să se convertească la creștinism au fost masacrați, iar picioarele și brațele lor retezate au fost atârinate pe la răspântii, ca un avertisment

pentru alții.

Aceasta este o carte despre distrugerea lumii clasice de către creștini. Asaltul creștin nu a fost singurul – focul, calamitățile naturale, invaziile și timpul însuși au avut rolul lor –, dar acest volum se concentrează în particular pe asediul purtat de creștinism. Asta nu înseamnă că Biserica nu a păstrat unele lucruri. A făcut-o. Însă istoria faptelor bune ale creștinismului din această perioadă s-a tot spus. Asemenea cărți proliferază în biblioteci și librării. Însă istoria și suferințele celor pe care creștinătatea i-a înfrânt nu a fost spusă. Această carte urmărește tocmai acest lucru.

Aria geografică acoperită este vastă, așa că istoria de față este una din aproape în aproape, străbătând spații și vremuri. Nu îmi cer scuze pentru asta. Perioada acoperită este prea lungă pentru o abordare liniară care să respecte succesiunea evenimentelor; rezultatul ar fi fost o narațiune pe cât de simplă, pe atât de plictisitoare. În plus, cartea de față este o narațiune istorică. Am încercat să redau sentimentele resimțite de cineva care ar fi stat dinaintea unui templu antic și ce arome l-ar fi îmbătat când pătrundea înăuntru; cum s-ar fi bucurat de lumina unei după-amiezi și ce ar fi simțit când se cufunda în apa unei băi din vechime. Din nou, nu-mi cer scuze nici pentru asta. Acest tip de abordare ridică probleme specifice, căci de unde poate ști cineva cum arăta și cum mirosea un templu antic, fără să fi vizitat unul? Dar a nu încerca să recreezi acea lume înseamnă o lipsă de veridicitate de alt fel. Anticii trăiau într-un univers unde fumul unduitor al jertfelor umplea fiecare colțișor de stradă în zilele de sărbătoare, unde oamenii își făceau nevoile în spatele statuilor din centrul Romei, unde lumina scânteia pe trupurile dezgolite și umede ale tinerelor „nimfe“ din teatre... Atât sărbătorile, cât și trupurile sunt esențiale pentru a înțelege oamenii acestei perioade.

Orice încercare de a scrie istorie antică este înțesată de dificultăți. Hilary Mantel a spus odată că „istoria nu este trecutul, ci ceea ce rămâne în ciur după ce veacurile au trecut prin el“. Dar Antichitatea târzie ne oferă cele mai fine firimituri. De aceea, puținul care rămâne a fost vehement contestat cu argumente serioase de mulți savanți de-a lungul veacurilor. Ceva simplu de felul unui edict poate atrage ani întregi de controverse³

între cei care îl consideră autentic și cei care-l retrogradează la statutul de simplă scrisoare. Am discutat câteva aspecte controversate ale perioadei, dar nu pe fiecare în parte; ar fi fost imposibil, ca să nu mai spun că rezultatul ar fi fost de necitit.

Ceea ce rămâne – controversat sau nu – ar trebui tratat cu multă grijă. Cum se întâmplă cu toți autorii antici, și scriitorii pe care îi citez au perspective limitate și intenții proprii. Când Sfântul Ioan Crisostom observa cu satisfacție că scrierile grecilor au fost nimicite, el dădea glas mai mult unei năzuințe decât unui fapt. Când biograful Sfântului Martin scria, plin de ardoare, cum Martin a dat pradă focului și a distrus templele din toată Galia, țelul său era mai puțin de a istorisi, cât de a inspira. Astăzi numim aceste lucruri simplă propagandă. Orice afirmație a acestor autori poate fi pusă în discuție, fiecare scriitor pe care îl citez este supus greșelii. Ei au fost, pe scurt, umani și ar trebui să îi citim cu grijă. Dar trebuie totuși să îi citim, deoarece istorisirile lor merită spuse.

Narațiunea mea începe în Egipt, cam pe vremea nașterii monahismului, apoi se mută la Roma, cam pe când noua religie își făcea apariția acolo. Călătorim apoi prin nordul Turciei, în Bitinia, unde a fost scris primul document despre creștini întocmit de un necreștin. Vom merge apoi la Alexandria, în Egipt, unde a avut loc una dintre cele mai îngrozitoare pângăriri; vom străbate apoi deșerturile Siriei, unde își făceau veacul câteva dintre cele mai bizare personaje din cartea de față: călugări care, pentru dragostea lui Dumnezeu, își trăiau întreaga viață cocoțați pe stâlpi, prin copaci sau în cuști. Vom călători, în sfârșit, la Atena, orașul unde, se poate spune, a început cu adevărat filozofia occidentală și tot aici și-a găsit sfârșitul, în 529.

Distrugerile consemnate în această carte sunt imense și, cu toate acestea, au fost uitate de lumea modernă. Unul dintre cei mai influenți istorici ai Bisericii a descris clipa când creștinismul a preluat controlul ca momentul când orice asuprire a încetat, o vreme când „oamenii care odinioară nu cutezau să se privească se salutau acum cu chipuri surâzătoare și ochi strălucitori”¹⁵. Istoricii ulteriori s-au alăturat, în armonie, acestui cor. De ce să nu fi fost romanii fericiți să se convertească? Aceștia erau, continuă argumentul, oameni raționali și nu

crezuseră niciodată câtuși de puțin în propria religie, cu alte cuvinte în reprobabilul Priap și în dezvățata Veneră. Nu, continuă argumentul, romanii erau creștini în așteptare, pregătiți și dornici să se lepede de absurdele și confuzele ritualuri politeiste de îndată ce o religie rațională (a se citi „monoteistă“) ar fi apărut la orizont. După cum a observat și Samuel Johnson, plin de miez, ca de obicei: „Păgânii au fost convertiți ușor pentru că nu aveau ceva la care să renunțe.“¹⁶

Dar el greșea. Mulți, firește, s-au convertit cu bucurie la creștinism, însă mulți nu au făcut-o. Numeroși romani și greci nu se bucurau deloc când vedeau cum libertatea lor religioasă devine tot mai mică, cărțile le sunt arse, templele nimicite și statuile străvechi sfărâmate de niște huligani înarmați cu ciocane. Această carte le spune povestea. E o carte care deplânge, fără inhibiții, cea mai însemnată distrugere a unor opere de artă pe care a cunoscut-o vreodată istoria omenirii. Este o carte despre tragedia din spatele „triumfului“ creștinismului.

*

O observație privind vocabularul: am încercat să evit termenul de „păgân“ pe cât de mult cu putință, cu excepția pasajelor unde am dezbătut gândirea și faptele unui protagonist creștin. Termenul era peiorativ și insultător și, în acea vreme, nimeni, în afară de creștini, nu-l utiliza cu bunăvoință. Era, totodată, o inovație creștină. Înainte de ascensiunea creștinismului, puțină lume se gândise să se descrie pe sine luând ca punct de pornire propria religie. După creștinism, lumea s-a scindat, odată mai mult, de-a lungul hotarelor religioase, noi termeni făcându-și apariția pentru a desemna noile diviziuni. Unul dintre cei mai comuni a fost „păgân“. Inițial, acest cuvânt era folosit cu referire la un civil, distins astfel de un militar. După răspândirea creștinismului, soldații cu pricina nu mai erau legionari romani, ci aceia care s-au înrolat în oștirea lui Cristos. Mai târziu, scriitorii creștini au născocit etimologii false și deloc flatante. Ei afirmă că termenul e înrudit cu *pagus* care însemna „cătun“. Nu era deloc așa. Dar calomnia își făcuse deja efectul, iar „păgânismul“ își dobândise deja un iz rustic și un stigmat pe care îl poartă și astăzi.

Am evitat, de asemenea, să atribui naționalități moderne vechilor

personaje și am preferat să îi zugrăvesc potrivit limbii în care au scris. Astfel, pe oratorul Libanius, deși s-a născut și a trăit în Siria, nu-l înfățișez ca „sirian“, ci ca grec. M-am străduit să arăt că lumea de atunci era una cosmopolită unde oricine, de la Alexandria la Atena, se putea considera „elen“, cu alte cuvinte, grec.

Uneori, pentru o lectură mai limpede și mai ușoară, am folosit termenul „religie“ cu referire la spectrul mai larg al cultelor răspândite în societatea greco-romană, înainte de victoria creștinismului. Cuvântul „religie“ are problemele lui și, nu în ultimul rând, implică prezența unei structuri mai centralizate și mai coerente decât cele care au existat în realitate. Totuși, este o alternativă mai elegantă față de altele mai problematice.

O mică observație în final. Mulți, foarte mulți oameni buni sunt împinși de credința lor creștină să facă multe, foarte multe lucruri bune. O știu pentru că eu însămi beneficiaz aproape zilnic de pe urma unei asemenea bunătați. Această carte nu se vrea a fi un atac împotriva acestor oameni și sper ca ei să nu o perceapă astfel. Dar nu putem tăgădui că au fost și încă mai sunt persoane care se folosesc de monoteism și de armele sale pentru scopuri îngrozoare. Creștinismul e o religie mai puternică și mai mare când recunoaște și înfruntă acest lucru.

Note

2. Termenul „catolic“ folosit în contextul Antichității târzii nu are conotațiile confesionale de astăzi. Biserica catolică desemnează Biserica drept-măritoare, ortodoxă, Biserica oficială, universală (gr. *katholikós* poate fi tradus prin „universal“), în opoziție cu mișcările și Bisericile particulare, disidente și eretice.

3. Se face aluzie la faimosul „edict“ în favoarea creștinilor, emis de Constantin cel Mare și Licinius, în 313, la Milano. Contrar opiniei încetățenite, acesta nu oferea toleranță religiei creștine (creștinismul devenise religie tolerată în Imperiul Roman din 311, în urma Edictului lui Galeriu), ci o ridica la rangul de *religio licita*, religie recunoscută oficial de stat, bucurându-se de aceleași drepturi ca toate celelalte religii din imperiu. Actul emis de Constantin și Licinius nu a fost, potrivit opiniei celor mai reputați istorici, un adevărat edict, ci un rescript, o scrisoare imperială cu putere legislativă.

Capitolul 1

OȘTIREA NEVĂZUTĂ

Iată, v-am dat putere să călcați peste șerpi și peste scorpii, și peste toată puterea vrăjmașului, și nimic nu vă va vătăma.

— Luca 10:19 —

Satan știa prea bine cum să-l ispitească pe Sfântul Antonie. Într-o bună zi, într-un colț îndepărtat al Imperiului Roman, un foarte prosper tinerel a atras luarea-aminte a Celui Rău atunci când a săvârșit o faptă nemaivăzută. În vârstă de vreo douăzeci de ani, Antonie și-a părăsit casa părintească, și-a vândut avuțiile, și-a dăruit toate pământurile și și-a făcut sălaș într-o cocină.¹

Lumea romană a anului 270 nu prețuia viața simplă. Într-adevăr, dacă Satan și-ar fi contemplat împărăția în acea vreme, ar fi fost satisfăcut să observe că și-a făcut bine treaba. Păcatele dezmățului, ale lăcomiei și avariției încolțeau peste tot. Dacă odinioară aristocrații Romei purtau cu mândrie veșmintele țesute în propriul cămin, acum bogații nădușeau sub țesăturile de purpură brodate cu aur strălucitor. În cazul doamnelor era și mai rău. Ele purtau sandale încrustate cu pietre prețioase, precum și rochii costisitoare de mătase atât de diafană încât fiecare linie a trupului li vedea lesne de sub veșminte. Dacă, demult, nobilii romani se lăudau cu băile reci în învolburatul Tibru, noua generație prefera să meargă la terme împodobite în stil baroc, luând cu sine puzderie de vase de argint pline cu uleiuri parfumate.

Se zvonea că purtarea celor ce frecventau asemenea saune nu era tocmai cuviincioasă. Femeile goale le îngăduiau sclavilor să le ungă și să le frece cu ulei pe întreg trupul. Bărbați și femei se îmbăiau împreună, „fiecare dezbrăcându-se de virtute, odată cu veșmintele“, după cum observa un contemporan.² Acel scriitor, vizibil stânjenit, doar a menționat ceva general despre „destrăbălarea“ și „libertinajul“ care înfloreau în acele

umede încăperi. Frescele din băile de la Pompei erau mai precise. Într-un soi de vestiar, deasupra unei polițe pe care lumea își așeza veșmintele, era zugrăvită o scenă în care un bărbat îi făcea sex oral unei femei. Într-adevăr, aproape deasupra fiecărei polițe din acea cameră se afla câte o imagine: o scenă de sex în trei, una de lesbianism și așa mai departe. O metodă care să te ajute – s-a afirmat – să ții minte unde ți-ai lăsat hainele.

Dacă Satan își va fi aruncat privirea și asupra meselor la cină ar fi remarcat că aici lucrurile stăteau și mai bine. Cu veacuri înainte, Augustus – întru câtva ostentativ – a promovat o dietă simplă cu pâine rustică și brânză făcută în casă. O asemenea parcimonie nu era menită să dureze. Curând, gurmanzii cinau cu vinuri vechi de o sută de ani, răcite cu zăpadă și turnate în pocale ornate cu nestemate, și se aprovizionau cu stridii de la Abydos. Toate acestea în vreme ce mulți mureau de foame. Totuși, nici la cele mai bune mese nu puteai fi sigur de calitatea mâncării și a băuturii. În această lume a fastului și a ierarhiilor stricte, gazdele selectau vinul pe care-l serveau musafirilor, dându-l pe cel mai rău oaspeților de cea mai joasă ascendență, pe cel mediocru celor mediocri, iar pe cel mai bun celor mai buni.

Tânărul Antonie, înainte de a-și face veacul în acea cocină, era unul dintre aceia care putea gusta cele mai rafinate vinuri la cină. Era un provincial, firește, dar unul tânăr, drăguț, manierat și plin de viață. Primise o educație onorabilă – chiar dacă, asemenea altor tineri nobili, refuzase să profite din plin de asta – și mai era, pe deasupra, bogat. Moștenise de curând numeroase moșii râvnite de mulți. Se afla la vârsta la care un tânăr începe să-și croiască drumul în viață.

Cu toate acestea, Antonie a renunțat la tot. Nu multă vreme după moartea părinților, pe când se afla în biserică, a auzit un capitol din Evanghelia după Matei: „Dacă voiești să fii desăvârșit, du-te, vinde averea ta, dă-o săracilor și vei avea comoară în cer”³. Iar el a și făcut asta cu promptitudine. Cincisprezece ani mai târziu, Antonie – curând era atât de faimos, încât era cunoscut numai prin numele său – a hotărât să meargă și mai departe, stabilindu-se într-un fort roman abandonat de la marginea deșertului egiptean. Mai târziu s-a stabilit pe un munte în apropiere de Marea Roșie. Ar fi stat acolo până la sfârșitul vieții, în 356 d.Cr.

Antonie nu era, nici pe departe, unul dintre gurmanzii imperiului. N-avea nevoie de mrene siciliene. În schimb se hrănea doar cu pâine, apă și sare, dar și acestea în cantități derizorii, o dată pe zi, după apusul soarelui. O asemenea masă nu era deloc una pe care s-o râvnești. În plus pâine i se aducea numai de două ori pe an. Puțin din viața lui Antonie ar fi putut stârni simțurile unui rafinat. Antonie dormea pe o modestă rogojină din papură, învelindu-se cu o pătură din piele de capră. Adeseori nu dormea deloc, preferând să-și petreacă întreaga noapte veghind și rugându-se. În vreme ce alți tineri se ungeau din belșug cu parfumuri și pomezi costisitoare și își epilau cu atât de mare grijă părul – după cum bombăneau moraliștii în cor –, încât era imposibil să deosebești obrazul unui bărbat de acela al unei femei, Antonie își disprețuia trupul. Și-l schingiuia zilnic, în mod programatic, refuzând să folosească uleiuri pentru a se unge și a se curăța. Dimpotrivă, purta aceeași tunică de piele și nu se spăla niciodată. Își spăla murdăria de pe picioare doar când se întâmpla să traverseze un râu. Se spunea că nimeni nu-i văzuse trupul gol înainte de moarte.

Și-a dedicat viața izolării, umilinței (sau, ca să-i dăm o lămurire mai puțin creștină, umilirii) și jertfirii de sine. Dar, la doar câteva decenii după moartea sa, Antonie devenise deja faimos. Istoria vieții sale, așternută în scris de un episcop pe nume Atanasie⁴, a devenit un eveniment literar de excepție, devorată de cititorii din Egipt până la cei din Italia, și a rămas un bestseller veacuri întregi. Tinerii citeau această istorisire a autoflagelării și a tăgăduirii de sine și erau însuflețiți să ia și ei calea deșertului, imitându-l pe Antonie. Atât de numeroși erau, încât, precum s-a spus, pustiul se prefăcuse într-o citadelă a monahilor. După câteva secole, Antonie va fi venerat ca părintele fondator al monahismului și unul dintre cei mai influenți oameni din istoria creștinismului. La doar câțiva ani de la moartea sa, oamenii începuseră să-i recunoască importanța. Când Sfântul Augustin a auzit istoria vieții austere duse de Antonie a fost atât de impresionat, încât a ieșit în grădină, și-a smuls părul și a început să se bată cu pumnii în cap. Asemenea oameni simpli, a spus el, se ridică și iau paradisul cu de-a sila.⁴

Nu toată lumea era la fel de încântată. Potrivit biografului lui Antonie, Atanasie, Satan a privit către neadormitul sfânt care purta de veșminte din

păr de animale și a fost indignat. Tinerelul acesta avea o virtute insuportabilă, iar Prințul Întunericului trebuia să ia de urgență măsuri. Nu avea nici o îndoială despre forma pe care urma să o îmbrace atacul său. Antonie era omul care disprețuia desfătărilor cărnii și, prin urmare, trebuia ispitit prin mijlocirea acestora. Gândurile necurate erau, după cum lămurea Atanasie, armamentul obișnuit al lui Satan pentru ispitirea tinerilor. Astfel, diavolul a început să-i trimită nevinovatului nostru june vise pătimăse, noapte de noapte, pentru a-l tulbura. Dar și Antonie era un adversar pe măsură: l-a izgonit degrabă pe ispititor prin forța rugăciunii neîncetate.

Diavolul a fost nevoit să recurgă la un alt fel de ispită. Într-o noapte, potrivnicul Satan s-a prefăcut într-o fermecătoare femeie tânără și, adăugă Atanasie – un maestru al detaliilor incitante –, „acesta nu a trecut cu vederea nici un detaliu care i-ar fi putut provoca lui Antonie gânduri lascive“. Antonie s-a luptat din răputeri și a rămas statornic, cugetând la „amenințarea focului [iadului] și la chinurile pricinuite de viermele [cel neadormit]“⁵. Diavolul a scrâșnit din dinți cu furie, dar încă nu încheiase cu el. A hotărât să scoată asul din mânecă. Și-a făcut apariția apoi sub chipul unui băiețel de culoare care s-a prosternat la picioarele lui Antonie și s-a fălit în fața lui cu puzderia de suflete caste pe care le-a dus în rătăcire. Antonie a răspuns cântând un psalm, un gest atât de anafrodiziac, încât băiețelul a dispărut instantaneu.⁶

Se poate ca Antonie să fi câștigat aceste prime bătălii, dar războiul cu răul era departe de a se fi încheiat. În următoarele decenii, pe măsură ce se muta mai în adâncul deșertului, a avut de înfruntat alte atacuri demonice violente și repetate. A fost lovit atât de rău de diavoli, încât nici nu mai putea vorbi. I-a fost dat să vadă cum legile naturii se schimbă: aerul străveziu se preschimba în argint care se risipea ca fumul; ziduri prefăcându-se în aer și scorpioni; lei și vipere năpustindu-se asupra lui și rănindu-l. L-a văzut până și pe Satan însuși. Acesta din urmă i s-a înfățișat lui Antonie așa cum a făcut-o și cu Iov. Ochii săi erau aidoma luceafărului de dimineață, gura sa era o cățuie încinsă din care fumega tămâia, părul lui împrăștia scânteii, nările împrășcau fum, iar răsuflarea lui era ca un cărbune încins.⁵ Antonie, istorisește biograful său, a văzut acestea și le-a

găsit înfricoșătoare.⁷

Astăzi, istoria felului în care creștinismul a ajuns să cucerească Roma este spusă în liniștitori termeni seculari. E o poveste cu împărați slabi și cu oștiri barbare invadatoare; cu biruri împovărătoare, plăgi înfiorătoare și oameni osteniți și blazați. Când religia este menționată în asemenea narațiuni ea are un rol pur psihologic. Și asta pentru că epoca de atunci era una a neliniștii. Boli, război, foamete și moarte, ca să nu mai amintim de îngrozitoarele impozite adunate cu de-a sila de imperiu. În veacul al III-lea, de-a lungul unei perioade de cincizeci de ani, s-au perindat la cârma imperiului nu mai puțin de douăzeci și șase de împărați și tot atâția, dacă nu mai mulți, uzurpatori ai puterii. Barbarii, deși nu se aflau în fața porților, erau fără îndoială foarte aproape, lansând raiduri în Britania, Galia, Spania, Maroc și chiar în Italia. Iar când lucrurile nu păreau că pot deveni și mai rele, o teribilă molimă s-a abătut peste locuitorii imperiului, ale căror intestine erau răscolite de crampe neîncetate, ochii le ardeau injectați de sânge, picioarele și alte mădulare se desprindeau și cădeau din pricină că trupul le putrezea, asta pe lângă alte aspecte chiar și mai dezgustătoare.⁸

Cine – proclamă istorisirile creștine, profitând de situație – nu ar căuta izbăvirea în asemenea vremuri? Cine nu ar fi atras de o religie care își încredința adepții că, dacă nu în această viață, cel puțin în următoarea, lucrurile vor fi un pic mai plăcute? Cine nu tânjea să i se spună că undeva, cineva are un plan, iar tot ce se petrece este parte a acestuia? După cum a remarcat un istoric al secolului XX, „într-o epocă a anxietății, orice crez «totalizator» exercita o atracție foarte puternică; e de-ajuns să ne gândim la pledoaria pentru comunism făcută de mințile tulburate din zilele noastre”⁹. Dar, continuă acest tip de argumentare, vechile religii ale Romei nu ofereau o asemenea consolare. Departe de asta. Lumea de dincolo a greco-romanilor era un loc unde Tantal era torturat prin foame și sete, unde Sisif își ducea zilele împingând o stâncă până în vârful unui deal, doar pentru ca aceasta să se rostogolească înapoi. Sistemul religios greco-roman nu oferea însă prea multă îndrumare nici pentru cei vii. Aceste culte nu puneau la dispoziția omului un manual de utilizare a vieții de zi cu zi. Nu emanaseră porunci, catehisme sau crezuri pentru a călăuzi

sufletele în incertul interval dintre naștere și moarte. Cultele greco-romane aveau doar reguli generale și prescripții pentru sacrificii. Ce e drept, acolo unde religia era desconsiderată, filozofia făcea un pas în față și oferea ceva consolare. Dar asta se întâmpla doar în cazul filozofiei resemnate a stoicilor, și era, cel mult, o alinare foarte rece. „O scenă e totul, iar viața o comedie“, precum va scrie un sumbru poet grec mai târziu:

Învață s-o joci, lăsând de-o parte asprimea,
De nu, poartă-ți smerită povara.¹⁰

Dar, dintr-odată, în acest univers nihilist a izbucnit creștinismul. Nu numai că noua religie a oferit consolare, comuniune și sens vieții, dar, de asemenea, a făgăduit fericirea veșnică în viața de apoi. Și, de parcă acestea nu erau de ajuns, creștinismul mai avea ceva de oferit convertiților. În anul 312 d.Cr., împăratul Constantin însuși s-a proclamat adept al lui Cristos. Sub asemenea auspicii, Biserica a fost curând scutită de taxe, iar ierarhia ei a început să fie răsplătită din belșug. Episcopii erau plătiți de cinci ori mai mult decât profesorii, de șase ori mai mult ca doctorii, cam cât un guvernator local. Desfătare veșnică în viața următoare, promovare birocratică în aceasta. Cine și-ar fi putut dori mai mult?

Așa sună argumentarea tradițională. Și, da, e mult adevăr în asta. Fără îndoială că momeala banilor, a bogăției, a statutului social, la fel de bine ca gândul la viața eternă – pe lângă caracterul rezonabil și valoarea multor învățături ale lui Isus – toate acestea trebuie să fi avut un efect considerabil asupra numărului celor care voiau să se alăture tinereii religii.

Dar nu așa și-a făcut reclamă creștinismul în veacul al IV-lea. Biserica nu a fost promovată ca o cale de a îmbunătăți impozitarea ori ca un balsam pentru anxietate. Creștinismul nu a fost oferit Imperiului Roman ca o alinare bisericească împotriva bolilor acestei lumi. Nu a fost o alegere a modului de viață. Nici măcar nu era vorba de viață și de moarte. Era ceva mai important decât atât. A fost un război. Bătălia dusă pentru convertirea imperiului a fost – nici mai mult, nici mai puțin – o încleștare între bine și rău, între puterile întunericului și cele ale luminii. A fost o înfruntare între

Dumnezeu și Satan.

Note

4. Sfântul Atanasie al Alexandriei. Viața Sfântului Antonie a fost imediat tradusă în latină, de către Evagrie, prietenul Sf. Ieronim de Stridon, și a devenit rapid un adevărat bestseller al Antichității creștine.

5. Cf. Iov 41:10–13.

Capitolul 2

CÂMPUL DE BĂTĂLIE AL DEMONILOR

Numele meu este Legiune, pentru că suntem mulți. — Marcu 5:9 —

Pentru Biserică, aceasta a fost epoca eroilor. Pe atunci, giganții Bisericii pășeau printre oameni. Erau vremuri în care Sfântul Augustin stătea de vorbă cu Sfântul Ambrozio sau îi scria Sfântului Ieronim. Multe dintre numele lor sunt, chiar și astăzi, bine-cunoscute. Am auzit de împăratul Constantin, de Sfinții Martin și Antonie – sau, cel puțin, de mănăstirea lui. Poate, din întâmplare, mai cunoaștem unele detalii umane despre ei: că orașul Constantinopol a fost întemeiat de Constantin sau că – fapt mai puțin favorabil lui – și-a fiert soția într-o cadă. La fel de bine, e posibil să știm că Augustin a avut o mamă foarte protectoare; sau că, tânăr fiind, se ruga de Dumnezeu să-i dăruie castitate, însă nu imediat.¹ Vorbim despre o perioadă care poate ni se pare familiară.

Dar să nu ne lăsăm înșelați. Era o cu totul altă lume, unde lucrurile se petreceau altfel decât suntem obișnuiți. Era o vreme în care un călugăr putea vorbi personal cu Cristos, putea face o plimbare împreună cu Ioan Botezătorul sau putea simți lacrimile unui profet picurând din cer pe obrazul său. În lume încă mai licăreau ici și colo miracole: orbii erau tămăduiți, cei credincioși înviau din mormânt, sfinții mergeau pe apă. Era o lume stranie și diafană, desprinsă parcă din poemele lui William Blake, unde porțile sensibilității religioase erau larg deschise; o lume în care un om sfânt era în stare să se prefacă într-o văpaie pâlpâitoare, să călătorească pe un nor strălucitor ori putea să țină la respect o ceată de barbari, înarmat doar cu o sabie cuprinsă de flăcări.

Era totodată o lume în care răul, nu doar sfințenia, își făcea simțită prezența; o lume în care Satan putea să meargă lângă tine pe stradă, iar un demon putea să-ți țină companie la cină. O lume în care sufletul tău cel nemuritor se afla într-o necurmată primejdie. Hoardele barbare care

începuseră să ciugulească din fruntariile imperiului păleau în comparație cu armile demonilor care, după scriitorii creștini, deja mișunau, forfoteau și își croiau drum peste tot. Numele meu, spunea demonul din Evanghelia după Marcu, „este Legiune, pentru că suntem mulți”². Acest lucru, pentru mulți scriitori ai vremii, nu era o simplă metaforă. Demonii, ca și primejdia reprezentată de ei erau lucruri cât se poate de reale.

Poate că acești demoni au fost uitați de istoricii moderni care au tendința să treacă cu vederea capitolul demonologiei, o tăcere foarte elocventă pentru stângeneala lor, dar asemenea duhuri necurate au obsedat, poate au și posedat, câteva dintre marile minți ale creștinismului primar. Demonii colcăie în paginile *Cetății lui Dumnezeu* a lui Augustin și sunt niște ființe înfiorătoare. Să ne amintim că titlul complet al lucrării e *Cetatea lui Dumnezeu împotriva păgânilor*. Demonii sunt, scrie Augustin, „învățători ai dezământului care se desfată în obscenități”³.

Scriitorii creștini s-au mobilizat pentru a face față unei amenințări cu atât de multe fețe. Cu minuțiozitatea specifică naturaliștilor din epoca victoriană, istoricii, teologii și călugării celei de-a doua jumătăți de secol IV au început să studieze și să consemneze obiceiurile demonilor. În scrieri demne de naturalistul Linné, un călugăr⁶ a clasificat gândurile inspirate de diavol în opt categorii principale: lăcomia, desfrâul, zgârcenia, tristețea, mânia, nepăsarea, slava deșartă și mândria.⁷ Dacă vi se par familiare e pentru că lista de față stă la baza conceptului medieval al celor șapte păcate de moarte (nepăsarea a fost subsumată altui păcat și, astfel, a rezultat numărul de șapte).⁸

Aceste descrieri ale cugetelor demonice nu au fost alcătuite de călugări pentru nevoile lor, deși unii admiteau existența unei tendințe de a zăbovi cam mult asupra nălucirilor pornografice. Aceste consemnări foarte exacte aveau un rol neprețuit în lupta creștină împotriva răului. Cunoașterea, o simțeau și cei de atunci, este putere. Dacă știi să recunoști felurile înfățișări ale demonilor, dacă le știi dinainte tertipurile și metodele de atac, atunci, aidoma unui soldat care citește *De bello Gallico* a lui Caesar înainte de a purcede la luptă în nordul Europei, și tu vei fi în stare să înfrunți acest soi de adversar înfricoșător.

Au apărut demonologii complexe care explicau totul, de la felul cum au

fost create aceste fapte (o cădere miltoniană din har), până la duhoarea lor (insuportabilă), geografia lor (Roma era bârlogul lor preferat), senzația resimțită la atingerea pielii lor (răceală de moarte) și chiar obiceiurile lor sexuale (variate, remarcabil de inovative și constante). Totul a fost prevăzut în amănunt, inclusiv felurile în care demonii aveau să depășească dificultățile lingvistice implicate de dominarea lumii. Un vechi observator scria în acest sens: „Nu putem crede că există un singur duh al desfrânării care să-l seducă, de pildă, pe un dezmățat din Britannia, pe altul din India sau din alte locuri“. Dimpotrivă, remarca același scriitor, „există nenumărate duhuri, o întreagă oștire îngrozitoare ce, sub comanda generalului ei, Satan, îi împing pe oameni în păcat“⁴.

O parte însemnată a puterii demonice este uluitoarea lor rapiditate: ei se pot ivi aproape oriunde, în orice clipă. Ca niște foști îngeri, acești demoni sunt și ei înaripați și, prin urmare, sunt capabili să călătorească distanțe uimitoare într-o clipită spre a-și îndeplini lucrarea lor cea rea. Faptul îi înspăimânta pe oameni, încât cineva a văzut odată un cârd de demoni zburându-i prin fața ochilor sub forma unui stol de corbi. Un vechi cronicar scria despre demoni următoarele: „De aceea, în aceeași clipă sunt pretutindeni. Pentru ei tot pământul este ca un singur loc.“⁵ Demonii, avertizau alți scriitori, făceau un zgomot teribil. Țipau, răgeau, şuierau sau, cel mai primejdios, chiar vorbeau. Puteau să bată, să lovească, să muște, să ardă și să lase semne aidoma unor ventuze pe piele. Însă sinistrul scop al acestor creaturi nu este altul decât „nimicirea omului“⁶.

Metodele atacurilor demonice erau numeroase și variate, potrivit persoanei care era atacată și demonului care ataca. Demonii puteau să își facă o apariție spectaculoasă, sub înfățișări flamboiante, deși, în general, își păstrau măștile infernale pentru adversarii lor cei mai sfinți. Lui Antonie i s-au arătat ca lupi și scorpioni. Uneori, în cazul indivizilor mai puțin sfinți, se arătau în forme aparent nevătămătoare, chiar plăcute: ca un tovarăș de monahism, ca o femeie frumoasă, ca un băiețel gol ori ca un înger. Un monah vârstnic s-a trezit împresurat de femei goale care cinau alături de el, în timp ce altul a găsit un demon stându-i în poală, sub forma unei fete din Etiopia pe care o văzuse când era tânăr. Un alt monah a fost vizitat, în mănăstirea lui, de o nălucă foarte inoportună: un funcționar

guvernamental de rang mijlociu. Oficialul l-a înșfăcat pe monah și a început să se lupte cu el. Pe măsură ce lupta se întetea, călugărul și-a dat seama că nu se afla în prezența birocrăției (distincția pare să fi fost una cu subînțeleș), ci a răului pur. Așadar, un demon.

Unele descrieri ale atacurilor demonice au o precizie proustiană. Un călugăr a înregistrat lucrarea unui anumit demon, numit „demonul amiezii“, care lovea între orele 10 a.m. și 2 p.m. În acest interval, se presupunea că monahul nostru lucrează, dar acest demon i se pune de-a curmezișul și „face să pară că soarele abia se mișcă sau chiar că stă în loc, iar ziua parcă ar avea cincizeci de ore. Apoi îl ținutuește cu ochii pe ferestre, împingându-l să iasă afară din chilie, să cerceteze dacă soarele mai are mult până la ceasul al nouălea”⁷ – ora cinei. Demonul acesta îl mai poate sili pe monah să-și bage capul prin ferestrele chiliilor altora ca să vadă dacă frații sunt pe acolo. După care, în arșița după-amiezii, călugărul se freacă la ochi, își trosnește încheieturile, privirea îi zboară de pe carte și se fixează de zid. Apoi revine la carte și citește un pic. Pe măsură ce o frunzărește, devine brusc interesat de starea manuscrisului. Se apucă să critice ortografia și ornamentele. În cele din urmă, își așază sulul sub cap și începe să tragă la aghioase.⁸

Totuși, pentru cea mai mare parte din omenire, demonii își împlinesc lucrarea prin mijloace la fel de insidioase, dar mult mai prozaice, ațâțând și ademenind oamenii, strecurându-le în minte idei cărora nu le pot rezista (se cuvine să precizăm că toate aceste istorii sunt scrise de bărbați). Pentru a ține evidența acestor șoapte diabolice, un monah a născocit un mini-dicționar cu ajutorul căruia cineva putea să afle rapid răspunsul pentru oricare tip de apariție demonică. Era ceva asemănător cu vechile ghiduri de conversație care furnizau expresii standard pe care le poți rosti în stațiile de tren din străinătate. În aceeași manieră, și această cărticică oferea expresii comode, preluate din Biblie, pe care le puteai utiliza în caz de atac demonic. Dacă cineva era torturat de un gând care îi dădea ghes să soarbă o cupă cu vin, îi putea găsi imediat antidotul, rostind: „Cel care-și găsește desfătarea în ospete cu vin, va lăsa moștenire necinstea în cetățile sale!”⁹ și se nădăjduia ca, în acest fel, ispita să-și ia tălpășița. Cărțulia este un mic compendiu, punând la dispoziție 498 de pasaje care pot fi folosite

la nevoie. Este instructiv să ne întrebăm dacă monahul din veacul al IV-lea, aidoma călătorului modern care poate întreba în ce stație se află, dar nu poate pricepe răspunsul, s-a aflat și el în aceeași dificultate când demonicul lui interlocutor se încadra în scenariul prescris de acest manual.

O consecință comodă a acestei perspective asupra demonilor era că gândurile rele trebuie puse pe seama demonului, nu a omului. Un tertip menit să disculpe chiar și cele mai păcătoase gânduri care erau recunoscute – cu mare ușurință – ca având origine demonică. În scrieri de o candoare uluitoare, monahismul apare ca deplin neputincios, de vreme ce călugării mărturisesc a fi chinuiți de năluciri cu femei goale, ca să nu mai amintim de visele altor călugări în care aceștia săvârșesc păcatul desfrânării. Astfel de vedenii le lasă sufletele chinuite, iar coapsele înfierbântate. Călugării scriu despre clipele când erau copleșiți de un puhoi de gânduri despre sex, astfel încât erau constrânși să sară în picioare și să se plimbe la nesfârșit prin chilie.¹⁰ Câte o fantasmă erotică dănuia – uneori cât se poate de reală – dinaintea ochilor acestora, dar în realitate nu era altcineva decât demonul desfrânării, care se năpustea asupra sărmanilor călugărași, de altfel un drac pervers care imita înfățișarea unei fermecătoare femei dezgolite, cu pas senzual și cu întregul trup unduindu-se voluptuos.

Într-o ispită deconcertant de abuzivă, un bătrân monah a avut o vedenie în care nu era momit numai de trupuri tinere, ci și de mâncăruri și de fructul oprit al „celuilalt”. Pe când stătea în chilie, s-a ivit un „tinerel sarazin”, după cum îl zugrăvește chiar el, purtând un coș cu pâine și care s-a cățarat pe fereastra chiliei, unde a început să țopăie și l-a întrebat: „Hei, moșulică, dansez bine?”¹¹ Vina pentru aceste gânduri nu putea fi înlăturată mereu de la duhovnic. Același monah care scrisese despre patima sa arzătoare, aflat într-o altă nenorocire, scria că un demon îl amenința cu blesteme spunându-i că îl va face de răs printre toți monahii pentru că a investigat și deconspirat toate tertipurile folosite de demoni prin intermediul gândurilor necurate.¹² Chiar și acum, după atâta timp, tot îți poți da seama cum își bate cineva joc de un suflet umilit.

Dar, oricât de îngrijorătoare ar fi fost lucrarea demonilor desfrânării, cei mai înspăimântători dintre ei erau de găsit, asemenea muștelor roind

deasupra unui hoit, în preajma zeilor tradiționali ai imperiului. Jupiter, Afrodita, Bacchus și Isis; toți aceștia erau – în ochii scriitorilor creștini – demoni autentici. Predică după predică, tratat după tratat, oratorii și scriitorii creștini reaminteau credincioșilor, folosind un limbaj violent, că „eroarea” religiilor păgâne era inspirată de demoni. Acești scriitori explicau cum demonii au fost cei ce au răsădit în mintea oamenilor „amăgirea” unor astfel de religii. Demonii au născocit zeii care au sedus și au înrobit mințile oamenilor.¹³ Tot ce ținea de vechile religii era pur demonic. După cum tuna și fulgera Augustin: „Toți păgânii se aflau sub puterea demonilor. Templele au fost zidite în cinstea demonilor, altarele au fost înălțate pentru demoni, jertfele au fost aduse demonilor, iar dansatorii extatici au devenit profeți ai demonilor.”¹⁴

Motivația demonilor era simplă: dacă aveau adepți, aceștia le ofereau sacrificii care constituiau hrana acestora. Astfel, explicau scriitorii creștini, demonii au creat întregul sistem religios greco-roman „ca să-și poată procura hrana proprie, adică mirosul și sângele victimelor jertfite statuilor și chipurilor lor”¹⁵. Nu era o simplă chestiune de nutriție; demonii jubilau când vedeau cum oamenii îi întorc spatele adevăratului Dumnezeu al creștinilor.

Au fost inventate explicații complicate cu privire la toate aspectele vechilor culte religioase. Una dintre cele mai perfide stratageme diavolești era aceea de a pretinde că ei pot prezice viitorul prin profeții. Acesta era un talent ademenitor pentru mulți fiindcă atrăgea turmele de adepți la altarele acestora. Dar, în realitate, nu era – după cum tunau și fulgerau creștinii – nimic altceva decât un tertip. Demonii își îndeplineau așa-zisele profeții prin mijlocirea unei rămășițe a puterii lor îngerești, cea de a zbura foarte repede. Aripile le ofereau posibilitatea de a zbura foarte iute, astfel că observau un lucru pe care îl „profețeau” apoi omenirii. Se spunea, de pildă, că demonii puteau să prevadă și vremea și chiar „să prezică ploaia pe care au și simțit-o producându-se”¹⁶.

Templele vechilor zei serveau drept cartier general pentru activitățile demonice. Acolo sălășluiau demonii adunați în roiuri, înfulecând jertfele aduse de romani propriilor zei. Strecoară-te într-un templu noaptea târziu și vei auzi lucruri care te vor face să înlemnești de groază. Cadavre care

pălăvrăgesc, se spunea, sau chiar vei putea să-i auzi pe demoni șușotind și urzind comploturi împotriva omenirii. Cei care încercau să clădească edificii creștine pe ruinele unor temple o făceau pe propriul risc. În Asia Mică, un pietrar care lucra la zidirea unei mănăstiri s-a trezit luat pe sus de diavoli și dus pe culmea unui munte. Sub privirile tovarășilor săi îngroziți a căzut de la sute de metri, izbindu-se de stânci, oprindu-se, în cele din urmă, pe o piatră din mijlocul unui râu din apropiere. Atât de mare era furia demonilor în fața avântului luat de Biserică.

În aceste prime secole și confrunțați cu această groaznică amenințare, predicatorii creștini au început să își exhibe o nouă, aproape isterică, dorință pentru puritate. Nu era suficient doar să nu aduci jertfă zeilor, ci trebuia să eviți orice contact cu sângele, fumul, apa și chiar cu mirosul jertfelor aduse de alții. Era absolut intolerabil să te lași contaminat de fumul sau apa sfințită a vechilor culte. Chestiunile privitoare la contaminarea religioasă – până acolo că au pătruns și în „etica băilor publice” – erau dezbătute cu cea mai mare seriozitate. La finele secolului al IV-lea, un creștin i-a scris o epistolă plină de neliniște lui Augustin. Când îi este îngăduit unui creștin să folosească baia publică pe care o folosesc și păgânii în zilele de sărbătoare, atunci când păgânii sunt încă înăuntru sau când păgânii au părăsit-o? Îi este unui creștin îngăduit să stea într-o lectică în care a șezut un păgân în timpul unei sărbători consacrate unui idol? Dacă un creștin însetat ajunge la o fântână dintr-un templu părăsit, îi este îngăduit să bea apă din ea?¹⁷

Tensiunea dintre divin și domestic va persista. Peste 1.500 de ani Stephen Dedalus, protagonistul din *Portretul artistului la tinerețe* al lui James Joyce, își va tortura mintea cu întrebări de felul următor: oare botezul cu apă minerală este valid? O părticică din Euharistie conține întreg trupul lui Cristos sau doar o parte? Mai mult, dacă vinul sfințit se acrește, oare Isus se mai află în oțetul rămas sau ar fi preferat un vin mai vechi? În veacul al IV-lea, Augustin i-a răspuns neliniștitului său corespondent printr-o scrisoare ce se încheia într-un ton de rigiditate nedispusă la nici un compromis. Dacă un creștin este flămând, aflându-se chiar în primejdie de moarte, și singura hrană pe care o găsește este contaminată de o jertfă păgână, este mai bine să o respingă, mânat de curaj

creștinesc. Cu alte cuvinte, dacă e de ales între o mâncare pângărită de jertfe idolești și moarte, creștinul trebuie să aleagă fără ezitare moartea.¹⁸

Părinții Bisericii primare și-au concentrat întreaga vigoare retorică asupra căderilor în păcat. Au insistat neconținut că adepții creștinismului sunt deosebiți de cei ai altor religii. Creștinii erau mântuiți, alții nu. Creștinii aveau dreptate, celelalte religii greșeau. Mai mult decât atât, adepții acestora din urmă erau bolnavi, nebuni, răi, osândiți, inferiori. Un nou și agresiv vocabular al dezgustului a început să fie aplicat altor religii și oricărui lucru care avea de-a face cu ele – ceea ce însemna cam toată viața romană. Religia străbătea viața Romei antice aidoma vinișoarelor prin marmură. În acea vreme jocurile de gladiatori erau precedate de sacrificii. La fel se petrecea cu piesele de teatru, cu întrecerile atletice și chiar cu ședințele Senatului. Așadar, toate erau demonice și trebuiau evitate. Un soldat creștin a fost constrâns, în cursul unei îndatoriri militare, să intre într-un templu al vechilor zei. De cum a intrat, a fost stropit cu apă sfințită pe manta. Nemaiputând să o poarte, și-a ciopârțit mantaua, retezând și azvârlind ostentativ acel crâmpei din haină. Creștinii, cel puțin așa pretindeau predicatorii lor, deveneau foarte neliniștiți când erau nevoiți să inhaleze fumul care se răsfira din altarele din Forum. Un bun creștin mai curând ar fi scuipat pe un altar păgân și ar fi împrăștiat tămâia pe care o respirase accidental. Adorarea vechilor zei a început să fie zugrăvită ca o pângărire îngrozitoare și, asemenea miasmei din tragedia greacă, era văzută ca un lucru care putea să te târască înspre catastrofă.

Vechea lejeritate romană, în care adorarea unui zeu putea fi lesne adăugată adorării tuturor celorlalți, nu mai era deloc acceptabilă, după cum le spuneau predicatorii comunităților proprii. Adoră un dumnezeu diferit, lămureau aceștia, și nu doar că vei deveni diferit și tu, ci te vei demoniza. Demonii, spuneau clericii, își fac sălaș în cugetele celor care se îndeletnicesc cu vechile credințe. Cei care atacă religia creștină, atenționa apologetul Tertulian, nu fac asta din proprie inițiativă. Ei îi atacă pe creștini deoarece se află sub stăpânirea lui Satan și a oștenilor lui. Câmpul de bătălie al acestor înfricoșătoare oștiri nu este nimic altceva decât mintea care s-a deprins cu demonul prin tainicele lui insinuări.¹⁹ Demonii

sunt în stare să ia în stăpânire sufletele oamenilor, împietrindu-le inima și, prin aceasta, îi fac să înceteze a mai crede în Cristos.²⁰

Asemenea discuții despre demoni, la distanță de un mileniu și ceva, ni se pot părea triviale, dacă nu chiar comice. Dar nu era deloc așa. Nu era vorba nici măcar de retorică. Era o chestiune privind mântuirea sau osândirea omenirii și nimic nu putea fi mai important. Când Constantin a intrat în Roma în 312 d.Cr., părea că puține se vor schimba. Împăratul, pentru prima dată în istoria Romei, era un discipol al lui Cristos, dar avea de gând să le permită cetățenilor imperiului să-și continue adorarea zeilor, așa cum o făcuseră de veacuri. „Nici unui om nu-i trebuie refuzată toleranța deplină“, vestea faimosul Edict de la Milano din 313⁹, adăugând că „fiecare se va bucura de o deplină toleranță și libertate de a adora ceea ce a ales“.

Minunate cuvinte. Dar, aidoma tuturor cuvintelor minunate, s-au dovedit goale de conținut. Clericii creștini nu puteau și nu aveau cum să îngăduie un astfel de liberalism. Pentru ei, religia romană rivală nu oferea moduri diferite, dar la fel de valabile pentru adorare; acestea nu erau decât diferite prilejuri pentru osândă. Diavolul pune gheara pe fiecare nou-născut și, dacă nu era botezat creștinește, atunci diavolul și-l păstra. Cum putea un creștin de bună-credință să asiste pasiv, privind la frații săi cum dănuiau, cu bună-știință, cu demonii?

Dar lucrurile nu stăteau neapărat așa. Sunt multe dovezi care sugerează că, în vreme ce predicatorii creștini cereau puritate deplină, comunitățile lor erau mult mai puțin entuziaste. Un Augustin sau un Crisostom probabil credeau că a-l adora pe Dumnezeu creștin echivala cu a ierta pe toată lumea, însă mulți membri ai comunităților acestora nu erau chiar convinși de asta. Ce însemna să fii „creștin“ în acea vreme? Obiceiurile politeiste, în care fiecare nou zeu era, pur și simplu, adăugat celor vechi, nu dispar cu ușurință. Mulți „păgâni“ l-au adăugat, bucuroși, pe noul zeu creștin și pe sfinții lui vechilor zei politești și au ținut-o tot așa. Pietrele de mormânt fac referință cu voioșie atât la Cristos, cât și la zeii lumii subpământene. Mulți „creștini“ mergeau la biserică azi, iar ziua următoare, când începea o sărbătoare romană cu veselie și băutură, începeau să cutreiere orașul, dezertând de la unicul Dumnezeu adevărat și mergând să bea și să danseze

până noaptea târziu, în cinstea zeilor păgâni. „Creștinii“ poate că se rugau lui Dumnezeu pentru lucrurile cu adevărat însemnate în viață, dar adeseori își doreau ceva mai mărunț, să găsească o vacă pierdută, ajutor în amor și, astfel, își întorceau atenția către lucrurile mai puțin cucernice, spre disperarea predicatorilor.²¹ Aceștia argumentau că Dumnezeu care a creat cerul și pământul își putea îngădui un mic răgaz pentru vitele lor. Augustin, adresându-se năbădăioasei obști a păstoriților săi, le spunea că pronia lui Dumnezeu se pogoară și la lucrurile mărunte, cum ar fi sănătatea găinilor.²²

Chiar credința împăratului Constantin însuși părea tulburător de echivocă. S-a descoperit o monedă care îl înfățișează pe Constantin din profil, alături de o zeitățe care seamănă foarte mult cu Apollo. La fel, cu privire la faimoasa lui viziune, s-a spus că împăratul îl văzuse, de fapt, pe zeul său protector.²³ Spre sfârșitul vieții, Constantin a îngăduit să se clădească un templu dedicat familiei imperiale, ca și cum ar fi de origine divină. Cu o convingere care le pare uluitoare creștinilor moderni – dar care nu li se părea deloc așa vechilor politeiști care obișnuiau să-și divinizeze împărații –, s-a numit Constantin „Cel egal cu apostolii“.

Un asemenea comportament putea fi trecut cu vederea la un împărat, dar episcopii nu doreau acest lucru. După avalanșa de predici terorizante ale neînduplecaților predicatori, alegerea poporului era evidentă. Când luau decizia de a adora pe cineva, comunitățile nu alegeau între un zeu sau altul, ci între bine și rău, între Dumnezeu și Satan. A îngădui cuiva să urmeze o altă cale decât cea adevărată a creștinismului nu era libertate, ci cruzime. Libertatea de a greși era, după cum a argumentat ulterior, cu multă vigoare, Augustin, libertatea de a păcătui, iar păcatul era, se știe, moartea sufletului. „Posibilitatea de a păcătui“, va adăuga un papă mai târziu, „nu este libertate, ci sclavie“²⁴. A permite cuiva să rămână în afara creștinismului nu era sub nici o formă o dovadă de lăudabilă toleranță, ci însemna a-l sorti osândeii veșnice.

Predicatorii vorbeau neconținut, iar cei mai mulți oameni, în cele din urmă, au început să asculte. Creștinismul se răspândea cu repeziciune.

În secolul al XIX-lea, poetul victorian Matthew Arnold va sta pe țărmul de la Dover și va asculta „îndelungul, melancolicul și îndepărtatul vuiet“

al mării credinței care se retrage, lăsându-l pe om singur și tulburat, pe o câmpie întunecată. În anii lui Augustin, creștinii ascultaseră marea credinței înaintând vertiginos. Ei au numit fenomenul *strepitus mundi*, „vuietul lumii”²⁵. Nu era sunetul religiei în reflux, ci acela al avansului ei; vuietul creștinismului revărsându-se, ca un torent de neoprit, peste orașe, țări și continente. Pentru Augustin sunetul schimbării era liniștitor, la fel cum pentru Arnold era melancolic. Când Augustin a întâlnit un grup de oameni neconvertiți încă la creștinism, le-a spus că s-ar cuveni să se trezească și să asculte *strepitus mundi*.

Dar definiția lui *strepitus* nu este pe deplin pozitivă. *Strepitus* nu semnifică un sunet plăcut și liniștitor în limba latină. Nu e un sunet neutru. Nici măcar nu e un sunet, cât mai degrabă zgomot, vacarm, hărmălaie care dă dureri de cap. Este zgomotul roților huruind pe caldarâm, asurzitorul vuiet al râului potopind totul în cale, larma cacofonică a unei gloate îndrăcite. *Strepitus* este un termen ambiguu: ceva care – dacă te afli de partea corectă a lui, deasupra unui râu învolburat, în mijlocul unei gloate petrecărețe – poate fi palpitant, inspirându-ți un copleșitor sentiment al propriei micimi. Dar râurile te pot târî cu ele, gloatele, dacă se întorc împotriva ta, te pot ucide. Când Augustin le-a spus acelor oameni care nu se convertiseră că ar trebui să se trezească și să asculte „vuietul lumii” aceasta era atât o invitație la creștinism, cât și, evident, o amenințare.

A te opune religiei altui om, a-i interzice cultul – le spuneau clericii celor păstoriți – nu erau deloc fapte rele sau vreo dovadă de intoleranță. Dimpotrivă, erau cel mai virtuos lucru pe care puteau să-l facă. Biblia însăși o cerea. După cum învăța, dincolo de orice compromis, Deuteronomul: „Să dărâmați jertfelnicele lor, să stricați stâlpii lor, să ardeți cu foc copacii lor, să sfărâmați idolii dumnezeilor lor și să ștergeți numele lor din locurile acelea”²⁶.

Creștinii din Imperiul Roman ascultau cu atenție. Și, pe măsură ce trecea secolul al IV-lea, au început să se și supună.

Note

6. Vezi Sfântul Ioan Cassian, *Despre cele opt gânduri ale răutății*.

7. Echivalentele românești, consacrate de terminologia filocalică, sunt, respectiv: îmbuibarea pântecelui, desfrânarea, iubirea de argint, akedia (întristarea), mânia, trândăvia, slava deșartă și

mândria.

8. Mai precis, slava deșartă a fost identificată cu mândria, iar tristețea înlocuită cu invidia.

9. Statutul acestui act, numit „Edictul de la Milano“, a fost, în ultimul secol, subiectul unei furtunoase debateri academice. Unii au argumentat că importanța sa a fost supraestimată și că acesta a fost o simplă scrisoare. Cercetătorul H.A. Drake argumentează convingător că, scrisoare sau nu, acesta a fost departe de a fi nesemnificativ.

Capitolul 3

ÎNȚELEPCIUNEA ESTE NEBUNIE

Fleacuri de la un capăt la altul.

— intelectualul grec Celsus despre Noul Testament —

În 163 d.Cr., cele mai fermecătoare figuri ale Romei veacului al II-lea se adunau într-o cameră deloc fermecătoare. Aceste persoane nu erau doar înstărite, ci aveau un statut considerat a fi mult mai de bun-gust: erau elita intelectuală a imperiului. Filozofi eminenți, savanți și gânditori străluceau în mulțimea care se aduna acolo.

În fața acestui ilustru grup, totuși, se afla un oaspete mai puțin distins. Pe o masă întinsă, în cameră, legat strâns cu funii de fiecare picior se găsea un purcel cu o privire speriată.

Mai apoi, un tinerel a pășit în față și s-a așezat lângă porc. Avea doar puțin peste 30 de ani, dar purtarea sa vădea încredere, chiar aroganță. Avea aerul unui actor care știa că peste câteva clipe își va cuceri definitiv publicul. Acesta era Galen. El va deveni rapid cel mai cunoscut medic din Roma și, în câteva decenii, cel mai renumit din Imperiul Roman. După moarte, faima lui s-a răspândit în tot Occidentul. Dar toate astea urmau să vină. În acea zi, în chiar acea încăpere, Galen era un pic mai mult decât un om cu un porc. În câteva momente, grație unei demonstrații de iscusință chirurgicală, avea să-și lase asistența cu gura căscată.

Adunări de acest soi nu erau neobișnuite pe atunci. În vremea aceea intelectualii erau la modă. Chiar împăratul era filozof și încă unul priceput: *Meditațiile* lui Marcus Aurelius sunt citite și astăzi. Chirurgia devenise un spectacol popular, iar cetățenii educați se adunau pentru a privi vivisecția unui animal cu același entuziasm cu care, odinioară, ascultau declamațiile melodramatice ale unui poet tragic. Cei care luau parte la asemenea spectacole trebuiau să fie înzestrați cu minți iscoditoare, atenție, răbdare (pentru că demonstrațiile puteau dura zile întregi) și

stomacuri tari. Tertipul favorit al lui Galen era să lege animalul de o scândură și să-i lase la vedere inima încă palpitând. Membrii audienței erau invitați să palpeze mușchiul, dar cu mare grijă, pentru că inima încă bătând putea aluneca ușor dintre degetele lor neexperimentate. Pentru o dramă cât mai antropomorfică, Galen utiliza câteodată maimuțe, dar expresiile agonizante ale acestora puteau fi impresionante pentru privitori. Pentru acest fel de experiment el prefera porcii, fiindcă, după cum spunea unul dintre cei mai sinceri însoțitori, nu era nici un avantaj în a folosi maimuțe, iar spectacolul era grotesc.¹

Dar nu „grotescul“ era ceea ce căuta Galen. El căuta admirația și respectul audienței; de aceea se străduia fără încetare să le dobândească. Întreg spectacolul disecțiilor lui Galen era repetat neconținut pentru a fi fără greșală. Toate gesturile, până la felul în care își flutura sclipitoarele instrumente de oțel, fuseseră repetate și studiate cu aceeași obsesivă atenție cu care un prestidigitator își cizelează iuțeala de mână. Galen era un actor desăvârșit. Muncea din greu, era genial, deși, uneori, nebun de legat. Chiar când era adolescent, după cum el însuși mărturisea, își privea adeseori dascălii cu multă condescendență.² Măiestria lui de tămăduitor va rivaliza, ulterior, numai cu talentul lui de-a fi enervant.

În orice caz, geniul său era uimitor. Au trecut veacuri până când multe dintre observațiile lui Galen au fost îmbunătățite. Concepția sa despre sistemul nervos nu a fost depășită până în secolul al XVII-lea, iar câteva observații făcute asupra creierului vor fi întrecute abia în veacul al XIX-lea.³ Galen a fost cel care a dovedit că arterele conțin sânge, și nu – după cum se credea – aer sau lapte. Galen a fost cel care a dovedit că măduva spinării este o prelungire a creierului și, cu cât este lovită mai grav, cu atât mai mult este diminuată capacitatea de mișcare.

Să insistăm asupra cuvântului „a dovedit“. Galen știa că vivisecția era un spectacol pe cinste, dar pentru el nu era un simplu spectacol. Era o activitate esențială pentru a înțelege cum funcționează organismele. După cum scria Galen, „disecția trupurilor moarte ne învață despre poziția... organelor. Cea a trupurilor vii ne dezvăluie funcțiunile lor“. Scrierile sale abundă în expresii empirice: „apoi poți arăta“; la un moment dat scrie: „ați văzut cu toții acest lucru demonstrat public“; alteori: „ați observat“.⁴ Era

un om dedicat experimentului¹⁰ și nu avea decât dispreț pentru cel care nu era astfel. După ce descrie un experiment în care arăta ce conțin arterele, Galen scrie disprețuitor că nu a văzut niciodată lapte în ele și nici altcineva care va mai repeta experimentul nu va vedea altceva.⁵

La Roma experimentele sale aveau succes. Galen a tăiat câțiva nervi subțiri ca firul de păr din laringele porcului, iar guițatul lui a încetat, și așa reputația lui în capitala imperiului – și în istorie – era asigurată.

Era, totuși, un grup de oameni pe care nici marele Galen nu a reușit să-i convingă. Acest grup nu-și întemeia convingerile pe experimente sau observații, ci doar pe credință și, ceea ce era mai rău, se mândreau cu asta. Acest soi de oameni erau, pentru Galen, întruchiparea dogmatismului intelectual. Când a dorit să zugrăvească obtuzitatea unui alt grup de medici în mod sugestiv a recurs la o comparație cu acești oameni care îl enervau teribil. Ei erau creștinii.

Pentru a exprima gravitatea dogmatismului unor medici, a folosit expresia: „Cineva ar putea preda mai ușor ceva nou ucenicilor lui Moise și Cristos”⁶. Oricând avea prilejul, îi discredita pe medicii care ofereau perspective asupra corpului uman fără să își demonstreze afirmațiile, spunând că a-i asculta e „ca și cum ai intra în școala lui Moise și Cristos și ai auzi despre legi lipsite de demonstrație”⁷. Galen nu avea timp de pierdut cu Moise. Totuși, observă dezaprobator că „metoda urmată de Moise în cărțile sale este aceea de a scrie fără a oferi dovezi, spunând doar «Dumnezeu poruncește, Dumnezeu spune»”⁸.

Pentru proto-empiristul Galen, asta era o greșală fundamentală. Progresul intelectual depinde de libertatea de a pune întrebări, de te îndoi și, mai presus de toate, de a experimenta. Parafrazându-l pe Galen, numai cei fără educație pot crede lucruri lipsite de rațiune. Pentru a arăta ceva, nu e suficient doar să-ți susții sus și tare părerea. Mai trebuie și dovedit, cu demonstrații limpezi. A proceda altfel înseamnă a alege metoda unui idiot, credea Galen. Dar tot asta era și metoda creștinilor.

Cam în același timp în care Galen schingiua porci prin Roma, un alt intelectual grec îndeplinea alt fel de disecție: cioplea fără îndurare statuia creștinătății.

Era o experiență nouă pentru toți. În primul veac de existență a

creștinismului, nu avem nici o mențiune despre creștini în scrierile romane. Dar, dintr-odată, pe la începutul secolului al II-lea d.Cr., ei se ivesc, pe ici-colo, bătoși, prin scrierile necreștinilor. Din 111 d.Cr. avem o scrisoare a lui Plinius [cel Tânăr], guvernatorul roman. Apoi, câțiva ani mai târziu, avem câteva ispititoare referințe concise în istoriile romane, o aluzie nesemnificativă la istoricul Tacitus în *Analele* sale și o alta într-o istorie a lui Suetoniu. Și cam atât. Nici una dintre aceste relatări nu este detaliată. Nici una nu este prea amplă: câteva paragrafe în total. Dar, de ce ar fi fost mai lungi? Creștinii poate că se considerau singura religie adevărată, însă cei mai mulți oameni o considerau nimic mai mult decât un cult oriental excentric și sâcâitor. De ce să-ți pierzi vremea combătându-l?

Totuși, cam 50 de ani mai târziu, lucrurile s-au schimbat dramatic. Deodată, în jurul anului 170 d.Cr., un intelectual grec, Celsus, a lansat un atac monumental și vitriolant împotriva noii religii. Este limpede că, spre deosebire de alți autori care au mai scris despre ea, Celsus o cunoștea foarte bine. El citise Scripturile creștine – și nu doar că le citise, le și studiasse în detaliu. El cunoștea totul: de la creația lumii la nașterea din Fecioară, până la învățătura despre învierea morților. La fel de limpede este că Celsus era dezgustat de această religie pe care o combate în fraze nemaipomenit de caustice și, uneori, foarte dure. Nașterea din Fecioară? Absurd, scrie el, un soldat roman a lăsat-o pe Maria însărcinată.⁹ Creația lumii este „o prostie“, cărțile lui Moise sunt niște gunoaie; ideea învierii trupului este revoltătoare și, la nivel practic, ridicolă: „simplă nădejde a viermilor“. Căci „care suflet omenesc ar mai avea chef să locuiască într-un trup ros de viermi?“¹⁰

Ceea ce este limpede e că Celsus nu e doar plin de dispreț. El este îngrijorat. O evidentă neliniște străbate scrierea sa, aceea că această religie – neghioabă, primejdioasă și vulgară – s-ar putea răspândi și ar putea chiar nimici Roma în viitor.

1500 de ani mai târziu, Edward Gibbon, istoricul englez din veacul al XVIII-lea, va trage concluzii similare, blamându-i pe creștini pentru căderea Imperiului Roman. Credința creștinilor în împărăția cerească ce va să vină i-a făcut foarte primejdioși și nepăsători la necesitățile

pământești. Creștinii boicotau serviciul militar, clerul propovăduia neobosit milostivirea și grămezi din banii publici erau cheltuiți nu pentru armatele care străjuiau imperiul, ci risipiți pentru nefolositoarele gloate de călugări și călugărițe ale Bisericii.¹¹ Asta demonstra, susține Gibbon, o nepăsare crasă sau chiar criminală față de banii publici.¹²

Biserica Catolică și „nefolositoarele ei gloate“ nu au fost, în schimb, deloc impresionate de argumentele lui Gibbon și au trecut, prompt, cartea sa, *Declinul și prăbușirea Imperiului Roman*, în *Index Librorum Prohibitorum*, lista ei de cărți interzise.¹¹ Chiar și în liberala Anglie, atmosfera a devenit fioros de ostilă istoricului. Gibbon va mărturisi mai târziu că a fost îngrozit de reacțiile la cartea lui. „Nu credeam“, scrie el, „că majoritatea cititorilor englezi sunt atât de atașați până și de numele și de umbra creștinismului... poate că ar fi trebuit să mai îndulcesc cele două capitole pline de chestiuni care mi-au creat mulți dușmani și au împăcat puțini prieteni“¹³.

Celsus nu și-a îndulcit însă deloc atacul. Acest prim asalt împotriva creștinismului a fost feroce, puternic și, aidoma celui al lui Gibbon, foarte bine scris. Dar, spre deosebire de Gibbon, astăzi mai nimeni nu a auzit de Celsus. Și mai puțini i-au citit scrierea. Și asta pentru că temerile lui Celsus s-au dovedit adevărate. Creștinismul a continuat să se răspândească, și nu doar în clasele de jos. La 150 de ani după atacul lui Celsus, însuși împăratul Romei se mărturisea ca adept al acestei religii. Ceea ce s-a petrecut după a fost mult mai grav decât și-ar fi putut închipui Celsus vreodată. Creștinismul nu doar că și-a câștigat adepți, dar a mai și interzis altora să venereze vechii zei romani și greci. În cele din urmă a interzis oricui să se depărteze de ceea ce Celsus numea o doctrină a idioților. Să alegem un singur exemplu din multe. În 386 d.Cr. a fost aprobată o lege care privea manifestarea religiei în public. Astfel de oameni – avertiza legea – care „tulbură pacea Bisericii vor primi pedeapsa cuvenită pentru înaltă trădare, plătind cu viața și sângele lor“¹⁴.

Celsus a plătit și el prețul – în această atmosferă ostilă și represivă opera sa pur și simplu a dispărut. Nici un singur volum al primului mare critic al creștinismului nu a supraviețuit. Aproape toate informațiile despre el s-au pierdut, inclusiv numele său întreg, motivul care l-a făcut să

scrie, precum și locul și timpul când a scris. Lunga și lipsita de glorie practică a cenzurii creștine începuse.

Totuși, printr-un capriciu al destinului literar, cele mai multe dintre părerile sale au supraviețuit. Și asta pentru că la 80 de ani după ce tunase și fulgerase împotriva noii religii, un apologet creștin pe nume Origen a alcătuit un lung și înverșunat contraatac. Origen era mai sobru decât ocazional obscenul său adversar din lumea clasică. Se spunea chiar că Origen luase cam prea în serios cuvintele din Matei 19:12 („Sunt fameni care s-au făcut fameni pe ei înșiși, pentru Împărăția Cerurilor“) și, într-un acces de jertfelnicie paradisiacă, se castrase.

În chip ironic, chiar opera care trebuia să-l desființeze pe Celsus a fost cea care l-a salvat. Nici o carte a lui Celsus nu a rămas neatinsă peste veacuri, dar cea a lui Origen da, iar acesta citase copios din Celsus. Savanții au fost în stare să extragă argumentele lui Celsus din cuvintele lui Origen, care se păstrasera ca insectele în chihlimbar. Nu chiar toate cuvintele lui, ci aproximativ 70% din opera originală a fost reconstituită astfel. Nu-i mai cunoaștem structura și cuprinsul, ci, așa cum a zis Gibbon, avem de-a face cu o „reprezentare mutilată“ a originalului.¹⁵ Dar, chiar și așa, o avem.

Este lesne de văzut de ce i-a enervat pe vechii creștini. Chiar și după standardele moderne, *Cuvântul adevărat* al lui Celsus pare cam prea necruțător. Nu doar Moise și Maria au fost atacați. Cam totul era luat în colimator. Celsus afirma că Isus nu a fost zămislit prin Duhul Sfânt. Asta, glumea el, nu s-a petrecut pentru că Maria nu era îndeajuns de frumoasă pentru a-i cădea cu tronc vreunui zeu.¹⁶ Dimpotrivă, spunea el, Isus a fost zămislit prin metode mai pământești, grație unui soldat roman numit Panteras.¹² Când sarcina și, implicit, infidelitatea Mariei au fost descoperite, ea a fost învinuită de adulter și izgonită de soțul ei.¹⁷

Dacă povestea asta ni se pare cutremurătoare, e o nimica toată pe lângă tot ce a scris Celsus. Dumnezeieștile Scripturi sunt, spunea el, niște gunoaie. Istoria din grădina Edenului e „o mare nerozie“, iar Moise habar nu avea despre adevărata natură a lumii.¹⁸ Profetiile care au prezis venirea lui Isus sunt, de asemenea, un nonsens, de vreme ce „aceste profeții pot fi puse, chiar mai bine, în legătură cu alte persoane decât Isus“. Ziua

Judecății este și ea luată în răspăr. „Este o neghiobie să se presupună că atunci când Dumnezeu va aprinde focul ca un bucătar, restul omenirii va fi prăjită în întregime și doar ei vor supraviețui.”¹⁹ Cele mai îndrăgite credințe ale creștinilor au fost desființate, fiind numite basme pe care „o baborniță bețivă s-ar rușina să le cânte unui copilaș pentru a-l adormi”²⁰.

Celsus mărturisește că el însuși a fost pus în încurcătură de o mulțime de învățături ale lui Isus care păreau să contrazică Vechiul Testament. Oare s-au schimbat regulile date de un pretins Dumnezeu atotștiutor? Dacă este așa, cine a greșit? Moise sau Isus? Sau atunci când Tatăl l-a trimis pe Isus, a uitat ce porunci îi dăduse lui Moise? Sau poate că Dumnezeu s-a răzgândit și l-a trimis pe Isus în calitate de mesager legal pentru a aduce oamenilor la cunoștință că „Dumnezeu își osândește propriile legi și că s-a răzgândit”²¹.

Celsus nu putea pricepe nici de ce a trecut atât de mult timp între crearea lumii și trimiterea lui Isus. Dacă toți cei care nu cred sunt osândiți, de ce a durat atâta până să fie mântuiți? „Doar acum, după atâta amar de vreme, să-și fi amintit Dumnezeu să judece viața oamenilor? Înainte nu i-a păsat deloc?”²² Mai mult, de ce nu l-a trimis pe Isus într-o regiune un pic mai populată? Dacă „Dumnezeu s-a trezit din îndelungatul lui somn și a dorit să elibereze omenirea de rele, de ce a trimis acest suflet despre care avea să se vorbească îndelung într-un colțișor al lumii“, și încă unul lipsit de însemnătate?²³ Tot el se mai întreabă de ce un Dumnezeu atotștiutor și atotputernic avea nevoie să mai trimită pe cineva. „Care este scopul unei asemenea pogorări a lui Dumnezeu?” întreabă el. „Oare voia să mai vadă cum merg treburile printre oameni?... Oare nu cunoaște el totul?”²⁴

Activitatea lui Isus, ca și cea a lui Dumnezeu, este pusă în discuție. Celsus observă că la miracolele sale cele mai uluitoare s-au aflat de față cel mai mic număr de persoane. „Când a fost pedepsit, l-au văzut toți, dar când a înviat din morți – doar o singură persoană. De fapt, lucrurile ar fi trebuit să stea cu totul dimpotrivă.”²⁵ Mărturiile oferite de Biblie nu sunt decât rareori de încredere. Despre înviere spune: „Cine a mai văzut și asta? O femeie cuprinsă de isterie, după cum spui“, împreună cu un altul care a născocit această năzbâtie absurdă.²⁶ De aceea, învierea a fost probabil o „confuzie a dorințelor cu realitatea“ sau, mai curând, „o

halucinație“.²⁷

Pretenția că Isus Cristos a fost de origine divină i se pare o imposibilitate logică. „În ce fel poate fi un mort nemuritor?“²⁸ Ideea că Isus a venit să-i mântuiască pe păcătoși este și ea expedită rapid. „De unde până unde interesul acesta pentru păcătoși?“ întreabă el. „De ce nu a fost trimis și la cei fără de păcat? Ce rău este să nu ai deloc păcat?“²⁹ Argumentația continuă, zdrobind principalele credințe ale creștinismului. Crearea lumii se bucură de o atenție deosebită. Celsus respinge ideea unei ființe atotputernice care ar avea nevoie să-și împartă activitatea ca un lucrător, atâta muncă în prima zi, atâta muncă într-a doua și așa mai departe. Ceea ce-l intriga cel mai mult era convingerea că, după ce și-a sfârșit munca, „Dumnezeu, aidoma unui muncitor nepriceput, a obosit și a avut nevoie de o vacanță pentru a se odihni“³⁰.

Pentru mulți intelectuali de felul lui Celsus, însăși ideea unui mit al creației nu era doar neverosimilă, ci și inutilă. În această perioadă, o influentă și populară filozofie oferea o perspectivă alternativă la Roma. Această teorie – cea epicureană – afirma că tot ce se află în lume nu a fost creat de vreo ființă divină, ci de coliziunea și combinarea atomilor. Potrivit acestei școli de gândire, particulele nu erau vizibile cu ochiul liber, iar structura lor nu putea fi divizată (*témno*) în particule mai mici; această particulă era *á-temnos* – „care nu poate fi tăiat“, atomul. Gânditorii materialişti argumentau că tot ceea ce vedem este făcut din două lucruri: atomi și spațiu gol în care se găsesc aceste corpuri și prin care se deplasează.³¹ Chiar și creaturile vii, ca oamenii – după cum afirma un autor (ostil epicureismului) ulterior –, nu au fost create de zei, ci nu sunt nimic altceva decât „rezultatul unei uniri vremelnice de elemente“³². Speciile de animale erau explicate printr-o formă de proto-darwinism. După cum scria poetul roman și atomistul Lucretius, natura a izvodit multe specii. Cele care au avut caracteristici utile – viclenia la vulpe, inteligența la câine – au supraviețuit, s-au dezvoltat și s-au reproduș. Creaturile lipsite de astfel de caracteristici „fără-ndoială că zăcură ca pradă altora, până ce firea aduse spre moarte întreaga lor viță“³³.

Consecințele intelectuale ale acestei puternice teorii au fost rezumate succint de apologetul creștin Minucius Felix. „Dacă numai întâmplarea a

făcut ca părțile universului să se fi unit, încheșat și rânduiește întâlnindu-se între ele, care este zeul făcător al acestora?”³⁴ Răspunsul este evident: nu există nici un zeu. Nici un zeu nu a plămădit omenirea în chip magic din nimic, nici o divinitate nu i-a insuflat viață; atunci când murim, atomii din care suntem alcătuiți sunt reabsorbiți în nesfârșita mare a materiei. Lucretius, în splendidul său *Poem al naturii*, scrie că „dintru nimic nu se naște nimic prin voință zeiască și nimic nu se-ntoarce în nimic”³⁵. Teoria atomilor s-a debarasat complet de necesitatea postulării creației, învierii, Judecății de Apoi, raiului, iadului și a unui Creator.

Într-adevăr, asta era și intenția lui. Gânditorii din lumea clasică se lamentau frecvent de teama muritorilor față de ființele divine. Superstiția, a scris biograful grec Plutarh, era o patimă groaznică ce-l umilește și zdrobește pe om.³⁶ Oamenii vedeau cutremurele, viiturile, furtunile și fulgerele și presupuneau – în absența altor explicații – că acestea sunt împlinite de puterea divină.³⁷ Consecința acestui fapt era că oamenii încercau să-i îmbuneze pe acești zei țăfnoși. Scriitori ca Lucretius au demonstrat că atomismul, just aplicat, ar putea sfărâma în bucăți această spaimă. Dacă nu există un creator – dacă fulgerele, cutremurele și furtunile nu sunt faptele unor zei înfuriați, ci simple consecințe ale mișcărilor particulelor materiale –, atunci nu există nici un motiv de frică, nimic de îmbunat și nimic de adorat.³⁸ Implicit, nu există nici un Dumnezeu creștin.

În veacurile următoare textele care conțineau astfel de idei primejdioase au plătit greul preț al „ereziei”. După cum a demonstrat cu multă luciditate Dirk Rohmann – un cercetător care a alcătuit un foarte serios studiu al influenței creștinismului asupra cărților –, câteva dintre cele mai proeminente figuri ale Bisericii primare i-au atacat fără menajamente pe atomiști.³⁹ Augustin nu agreea deloc atomismul din aceleași motive pentru care atomiștii îl agreeau, pentru că slăbea teama omenirii de pedeapsa divină și de iad. Prin urmare, textele școlilor filozofice care favorizau atomismul au avut de suferit.

Filozoful grec Democrit a făcut, probabil, cel mai mult dintre toți pentru a-și populariza teoria. Democrit a fost înzestrat cu o uimitoare cultură enciclopedică și a scris, dintr-o suflare, o puzderie de cărți cu

diverse tematici. O listă, departe de a fi completă, conține următoarele titluri: *Despre istorie, Despre natură, Despre știința medicinei, Despre tangentele la cerc și sferă, Despre liniile iraționale și solide, Despre cauzele fenomenelor cerești, Despre cauzele fenomenelor atmosferice, Despre imaginile reflectate...* Și lista poate continua. Astăzi, cea mai faimoasă teorie a lui Democrit este atomismul. Dar ce afirmău celelalte teorii ale lui? Nu avem idee. Toate operele lui au fost pierdute în veacurile următoare. Așa cum a scris eminentul fizician Carlo Rovelli, după ce a citat o listă și mai lungă a operelor filozofului, „pierderea operelor lui Democrit este cea mai mare tragedie a colapsului vechii civilizații clasice”⁴⁰.

Însă teoria atomistă a lui Democrit a ajuns până la noi incompletă. A fost rezumată de grandiosul poem al lui Lucretius, păstrat într-o bibliotecă din Germania, găsit și salvat de la distrugere de un îndrăzneț căutător de cărți. Acest unic volum a avut o viață uluitoare, devenind un eveniment literar. A readus atomismul în cultura europeană și a creat ceea ce Stephen Greenblatt a numit „o explozie a interesului față de Antichitatea păgână”, care i-a influențat pe Newton, Galilei și, mai târziu, pe Einstein.⁴¹

În Renaștere, Lucretius și teoriile sale atomiste au fost revoluționare. În vremea lui Celsus ele au trecut aproape neobservate. Nu doar pentru că creștinii erau ignorați cu privire la teoriile filozofice care îl plectiseau pe Celsus, ci pentru că ei se lăudau cu propria ignoranță. Celsus îi acuză că erau interesați mai ales de convertirea idioților. „Propovăduirea lor este de acest fel: «Nu lăsați pe nimeni educat sau înțelept să se apropie! Pentru că aceste calități noi le socotim vătămătoare»”, scria el.

Apoi continuă: „Creștinii sunt în stare să-i convingă doar pe cei neghiobi, necinstiți și nerozi, pe sclavi, femei și copilași”⁴². Ei încropesc cântecele pentru prunci, cârpaci, spălătorese și mojici, picură otravă intelectuală îndulcită cu miere în urechile lipsite de educație, pretinzând că „doar ei singuri cunosc calea cea dreaptă a vieții, iar dacă pruncii le vor da crezare, vor dobândi fericirea”⁴³. Lipsa de rigoare intelectuală a creștinismului l-a îngrijorat pe Celsus pentru aceleași motive care îl plectiseau pe Galen. Creștinii, scria Celsus, „nu vor să aducă dovezi cu privire la ceea ce cred și folosesc expresii ca: «Nu pune întrebări, doar

crede!» și «Credința ta te va mântui!»⁴⁴. Pentru oamenii educați cum erau Celsus sau Galen așa ceva era de neconceput. În filozofia greacă credința era cea mai joasă formă de cunoaștere.

Celsus nu era deranjat doar de lipsa de educație a acestor oameni. Ceea ce era mult mai rău era că aceștia își făceau din ignoranță un motiv de laudă. Ei afirmau, scrie el, că „înțelepciunea este răul acestei vieți, iar prostia, un mare bine” – un citat aproximativ din Epistola către Corinteni.¹³ Celsus exagerează puțin, dar e adevărat că, în acea perioadă, creștinii își câștigaseră faima de a fi lipsiți de educație până la nivelul imbecilității. Chiar Origen – marele adversar al lui Celsus – admitea că nerozia unor creștini este mai grea decât nisipul mării⁴⁵. Această calomnie (și cu siguranță este o calomnie, creștinii nefiind mai puțin educați ca alte grupuri religioase) avea să facă, vreme de secole, foarte dificilă convertirea la creștinism a înaltei societăți din Roma. Un om educat, aflat pe punctul de a deveni creștin, se putea întreba nu doar dacă este pregătit să facă saltul credinței, ci și pe cel social. Un astfel de om se întreba, după cum a observat laconic Augustin, dacă se cade „să devin ceea ce este și portarul meu, care nu e, nici pe departe, un Platon sau un Pitagora?”⁴⁶

În criticile lui Celsus e mai mult decât răbufnirea unei frustrări, mai mult decât snobism intelectual și mai mult decât o izbucnire de misoginism: Creștinismul nu este ceva potrivit pentru oamenii din Roma, ci o religie a femeilor și a străinilor neciopliți. Totuși, nu era doar atât. Lipsa de educație îi făcea pe cei care plecau urechea o victimă ușoară a dogmelor. Dacă creștinii ar fi citit un pic mai mult și ar fi crezut mai puțin, nu s-ar mai fi considerat atât de unici. O minimă cunoaștere a literaturii latine l-ar fi pus pe cititorul interesat în legătură cu *Metamorfozele* lui Ovidiu. Acest poem aparent serios, însă frivol, debutează cu o versiune a mitului creației care este similară celei biblice și l-ar fi făcut pe cititorul interesat să pună sub semnul întrebării unicitatea adevărului din cartea Genezei.

Chiar și cei mai fervenți creștini ar fi observat asemănările dintre cele două istorisiri. Acolo unde creația biblică începe cu pământul „lipsit de formă”, poemul lui Ovidiu începe cu observația că „nimic nu avea o formă anumită și unele se împotriveau altora”. În Geneză, Dumnezeu Creatorul

„a făcut cerul și pământul“ și a rânduit să „se adune apele cele de sub cer la un loc și să se arate uscatul“¹⁴. În versiunea lui Ovidiu, „a despărțit pământul de cer, uscatul de ape și a deosebit cerul limpede de aerul cel des al atmosferei. A poruncit ca mările să se întindă, să se umfle de vânturi furioase și să înconjoare țărmurile șerpuite ale pământului. A poruncit apoi să se întindă câmpiile...“

Dumnezeul din Geneză a poruncit „Să mișune apele de vietăți, ființe cu viață în ele și păsări să zboare pe pământ, pe întinsul tăriei cerului“¹⁵, în vreme ce zeul lui Ovidiu („oricare dintre zei va fi fost acela“, după cum se exprimă vag Ovidiu) a făcut ca „apele să fie locuite de peștii cei lucioși, pământul de fiare, prin aer au început să zboare păsările“. Ambele istorii ale creației culminează cu crearea omului, care, la Ovidiu, este „plăsmuit după chipul zeilor care cârmuiesc toate“, în vreme ce, în Geneză, „Dumnezeu l-a creat pe om după chipul său“¹⁶.

În ambele relatări lucrurile încep să meargă prost când omenirea o apucă pe căi greșite. Zeul ovidian, în același timp sublim și meschin, privește de sus lumea pe care a făurit-o, clatină din cap deznădăjduit și oftează: „Acum trebuie să pierd tot neamul muritor“⁴⁷. Dumnezeul din Geneză privește și el lumea copleșită de răutate și spune: „Pierde-voi de pe fața pământului pe omul pe care l-am făcut!“⁴⁸ În amândouă istorisirile puhoaiile se prăvălesc din văzduh, iar oceanele se revarsă peste uscat. În amândouă, numai doi oameni, un bărbat și o femeie, supraviețuiesc.

Ideea potopului era, după Celsus, o versiune coruptă a celei clasice, un basm pe care creștinii n-au decât să-l povestească pruncilor.⁴⁹ Însă pentru aceștia din urmă era cât se poate de adevărat. Chiar în Anglia veacului al XIX-lea, Biserica îl mai apăra. La acea vreme autoritatea istorisirii era mai puțin în primejdie de a fi erodată de zeflemeaua filozofilor, cât de noua știință a geologiei. Vârsta evidentă a Pământului a început să facă orice credință în crearea lumii foarte dificilă, mai ales într-una care ar fi avut loc, așa cum a proclamat un faimos teolog, pe 23 octombrie 2004 î.Cr. Mulți savanți din epoca victoriană au combătut această nouă și amenințătoare știință, inclusiv, în mod bizar, câțiva geologi. În prelegerea sa inaugurală, William Buckland, primul profesor de geologie de la Universitatea din Oxford, a prezentat un document numit *Vindiciae*

Geologicae sau Legătura dintre geologie și religie explicată, în care anunța că recentul „potop” este confirmat în mod satisfăcător în lumina noilor investigații geologice și că „relatarea mozaică este în desăvârșită armonie cu descoperirile științei moderne”⁵⁰.

Convingerea creștină că religia lor este unică – și singura corectă – îi leza adeseori pe alții. Un critic educat al creștinismului putea să indice nu doar existența altor povești despre potop, ci și alte trăsături ale propovăduirii lui Isus și ale discipolilor săi care erau comune cu ale altor religii. Imperiul – observă Celsus – nu ducea deloc lipsă de predicatori charismatici care pretindeau că sunt de origine divină, îmbrățișau sărăcia și vesteau că urmau să moară pentru mântuirea omenirii. Sunt „alții care colindă cerșind și spunând că ei sunt fii ai lui Dumnezeu care s-au pogorât din ceruri”⁵¹. După cum observase Celsus, Isus nu era singurul care pretindea că înviase. Oare creștinii credeau că poveștile altora despre morți care au înviat „sunt simple legende, dar sfârșitul tragediei lor trebuie privit ca nobil și convingător”?⁵²

Retorul grec Lucian, care îi descrisese pe creștini drept niște „simpli nenorociți”, a scris o satiră despre un oarecare șarlatan, pe nume Peregrinus, care a trăit în Grecia. Disperat după faimă, acest pseudofilozof a bătut imperiul în lung și-n lat, predicând platitudini. Trăia din cerșit și și-a dobândit o reputație solidă printre creduli. În cele din urmă s-a sinucis, aruncându-se în foc, „spre folosul oamenilor, arătându-le cum se cuvine să fie disprețuită moartea”⁵³.

Lucian a observat fenomenul și a învățat să nu disprețuiască moartea, ci „mirosul de friptură” al unui moșneag arzând până la moarte.⁵⁴ Înainte de a muri, Peregrinus a șovăit, vorbind printre flăcări. Pe când îndruga verzi și uscate, cineva din mulțime l-a implorat să se salveze, în vreme ce alții – cei mai mulți, după cum observă Lucian cu plăcere – zbierau: „Adu-ți la îndeplinire hotărârea!”⁵⁵ Vă puteți închipui – spune Lucian – „ce-am mai râs”⁵⁶.

După ce Peregrinus s-a „preschimbat în foc” (așa cum nu prea simpaticul nostru autor adaugă), numai rugul se înălța printre ucenicii săi.⁵⁷ Dar, înainte de sfârșitul său, Peregrinus trimisese scrisori către marile orașe din imperiu, spre a da mărturie despre minunata sa viață și

pentru a-și încuraja și instrui ucenicii. Ba chiar „și-a ales din rândul tovarășilor săi niște soli, pe care i-a numit «vestitori ai morții» și «curieri ai infernului»”⁵⁸ – cuvântul grecesc folosit este *ángelos*, același termen tradus în creștinism prin „înger”. Zvonuri că Peregrinus ar fi înviat din morți au început, într-adevăr, să se răspândească. Un discipol de-al său chiar mărturisea că „l-a văzut înveșmântat într-o haină albă și împodobit cu o cunună de măslin sălbatic”⁵⁹.

Biserica nu a fost deloc amuzată de o asemenea impertinență. După cum ne lămurește un text bizantin de secol X, porecla lui Lucian era „Hulitorul”, pentru că în dialogurile lui a mers atât de departe cu ridiculizarea discursului religios.⁶⁰ În veacul al XVI-lea, Inchiziția i-a adăugat opera pe lista cărților interzise. Creștinătatea s-a dovedit a fi consecventă în lipsa de înțelegere a umorului unor asemenea oameni. O cronică bizantină își informa cititorii că „istoria povestește că Lucian a fost ucis de câini, pentru că el însuși a atacat ca un câine turbat adevărul, iar în a sa *Viață a lui Peregrinus* s-a năpustit asupra creștinismului și blestematul a cutezat să-l hulească până și pe Cristos. De aceea, pe bună dreptate, și-a primit răsplata pentru a-și fi răspândit turbarea în lume, iar în viața care vine va împărți focul cel veșnic cu Satan”⁶¹. O lecție înviorătoare pentru toți satiriștii.

Celsus, totuși, afirma că oamenii cu cât sunt mai educați, cu atât vor fi mai imuni față de asemenea impostori ca Peregrinus sau ca Isus, pe care Celsus îl considera doar cu puțin mai presus decât un vrăjitor.⁶² Minunile pe care le-a săvârșit Isus, credea el, nu erau cu nimic mai însemnate decât cele făcute de escroci ca să le ia ochii naivilor din Imperiul Roman. Într-o lume în care asistența medicală era precară, mulți pretindeau că au puteri tămăduitoare miraculoase. Cei care călătoreau în Orient întâlneau la tot pasul fel de fel de oameni care „în schimbul a câțiva oboli îți înfățișau, prin piețe, sfintele lor meșteșuguri de izgonire a demonilor și a bolilor din oameni”, etalând „rețete de mâncare și de dulciuri care nici măcar nu există”⁶³. Isus însuși, remarcă Celsus, admite existența unor asemenea oameni când vorbește despre cei care puteau săvârși miracole asemănătoare cu ale lui. Savanții de azi confirmă acuzațiile lui Celsus: papyrusurile egiptene vechi dau mărturie despre vrăjitori care puteau

împlini asemenea isprăvi, cum ar fi potolirea furtunilor și crearea miraculoasă a hranei.⁶⁴

Celsus atinge aici un punct nevralgic. Creștinismul primar a investit o groază de timp și efort pentru a delimita cu exactitate hotarul dintre sfințenie și magie. Multă cerneală a curs cu privire la Simon Magul. Un scurt rezumat al vieții lui Simon ne lămurește de ce acesta a fost o amenințare serioasă. Simon a făcut numeroase minuni, a strâns mulți discipoli care-l credeau zeu, printre care și o fostă prostituată. Unul dintre ucenicii lui Simon „căuta să-i convingă pe adeptii săi că nu vor muri”⁶⁵. Discipolii lui l-ar fi cinstit și prin înălțarea unei statui pe care au scris: „Lui Simon, Sfântul Dumnezeu” – în latină, *Simoni Deo Sancto*. Este interesant că relatările creștine nu-i tăgăduiesc abilitățile supranaturale – textele admit că a împlinit isprăvi ieșite din comun –, însă nu-i recunosc dreptul divin de a le săvârși. Critica, din câte se pare, nu avea ca obiect mistificarea religioasă, cât „combustibilul” religios. Simon își extrăgea puterea nu de la Dumnezeu, ci „de la demonii care lucrau prin el”⁶⁶.

Creștinii îi deconspirau pe acești șarlatani. Lumea antică îi deconspira pe toți. Istorii cu atei inteligenți erau prețuite și spuse iar și iar. Când cineva l-a întrebat pe un filozof grec dacă merge cu el într-un templu să se roage, acesta i-a replicat că e de părere că zeul pesemne o fi surd de nu-i poate auzi rugăciunea din locul unde se aflau.⁶⁷

Unii romani nu aveau îngăduință nici pentru riturile propriei religii, pe care le disprețuiau cu totul. Într-o noapte cu lună din secolul al III-lea î.Cr., un consul roman pe nume Publius Claudius Pulcher a hotărât să lanseze un atac surpriză asupra flotei inamice. Înainte de a începe, a consultat auspiciile necesare înainte de bătălie. Potrivit ritualului, puii sacri au fost lăsați liberi din cuști. Au refuzat să ciugulească – o profeție teribilă și un semn limpede că zeii nu erau favorabili acestei întreprinderi, care trebuia, în consecință, abandonată. Dar pentru Publius Claudius Pulcher nu era deloc limpede. A aruncat puii în mare și a zis în batjocură: „N-au decât să bea apă, dacă nu vor să mănânce”, după care a navigat înspre ceea ce urma să fie o bătălie dezastruoasă.⁶⁸

În gândirea greco-romană exista un puternic filon sceptic. După cum observase Plinius cel Bătrân, o trăsătură a prostiei umane este dorința de a

descoperi forma lui Dumnezeu. Oricine ar fi Dumnezeu – dacă există vreunul –, el este alcătuit doar din simțire, văz și auz, doar din suflet, doar din minte și doar din el însuși.⁶⁹ Plinius mai sugera că divinitatea trebuie căutată în natura umană. Dumnezeu – credea el – este un muritor care îl ajută pe altul.⁷⁰ Roma nu era un imperiu al ateilor, împărații înșiși fiind zeificați după moarte, iar geniul lor (spiritul lor divin) era adorat. Cu toate acestea, nici împărații înșiși nu prea luau asta în serios. Se spune că împăratul Vespasian și-ar fi făcut cunoscută gravitatea bolii sale rostind: „Vai mie, cred că mă preschimb în zeu“⁷¹.

Dar romanii nu erau toți cinici. „Și noi suntem oameni evlavioși“, le-a replicat acru unor creștini pioși un oficial indignat.⁷² Credința comună era că propășirea Romei depindea de bunăvoința zeilor. După cum observa un personaj din istoria romană, poporul roman i-a mers bine când s-a supus zeilor și rău când i-a disprețuit.⁷³ Bunăvoința divină – *pax deorum* sau pacea zeilor – nu era o mană cerească în slujba romanilor. Romanii nu se bucurau automat de favoruri din partea zeilor, și nu erau deloc siguri de această pace. În schimb *pax* din sintagma de mai sus are cam același sens ca *pax* din *pax Romana*; mai puțin o stare de liniște eternă, cât absența războiului, negociată cu mare efort și care poate fi pierdută prin neglijență. Sensul real al istoriei lui Claudius Pulcher, repovestită de Cicero, nu este anecdota cu puii, ci ceea ce a urmat după. Pierzând bătălia, Claudius Pulcher a fost judecat și a murit curând după aceea.⁷⁴

Poate că vor fi fost oameni religioși, însă nicidecum dogmatici și inflexibili. Aidoma Imperiului Roman, panteonul roman se putea lărgi și el bucuros. Roma nu era un model al pluralismului religios. Ea nu avea scrupule în a interzice sau suprima practici religioase – fie că e vorba de cele druidice, bahice sau maniheiste – care păreau primejdioase. Dar, la fel de bine, admitea zei străini, cu toate că, la Roma, acestei decizii trebuia să îi preceadă un proces birocratic. A ignora acest proces și a adora un zeu străin care nu fusese acceptat constituia un risc social – zeii oficiali se puteau simți ofensați și, astfel, puteau provoca dezastre și boli cumplite. Aceasta a fost una dintre problemele creștinismului, iar răspândirea sa era pentru unii îngrijorătoare. Ce efect urma să aibă noua religie asupra *pax deorum*? Unul dintre cei îngrijorați scria, sintetizând această atitudine:

„Nu socotesc pe nimeni atât de îndrăzneț și amețit de nu știu ce judecată blestemată, care să caute să distrugă sau să slăbească religia noastră cea atât de veche, atât de folositoare și atât de sănătoasă“⁷⁵. Vechile religii au slujit bine Roma. De ce să ne descotorosim de ele acum?

În pofida disprețului său pentru creștini, Celsus nu pare surprins că o altă religie a apărut în această lume a zeilor. Diversitatea religioasă era foarte naturală. Celsus dovedește un soi de interes antropologic pentru puzderia de culte religioase care înfloreau în Imperiul Roman. „Deosebirea dintre popoare este foarte însemnată“, scrie el. Unii egipteni „îi adoră doar pe Zeus și Dionysios. Arabii îi adoră doar pe Urania și Dionysios. Toți egiptenii îi adoră pe Osiris și Isis.“⁷⁶ Și ce urmări are asta? Opera lui Celsus este străbătută de un puternic filon de relativism. În alt loc declară: „Chiar dacă un lucru pare a fi rău, nu este limpede dacă este cu adevărat rău. Pentru că tu nu știi la ce folosește acel lucru, fie pentru tine, fie pentru univers“⁷⁷. Era limpede că, pentru Celsus, afilierea religioasă a unei persoane depinde mai puțin de o analiză rațională a ideologiilor religioase aflate în competiție, cât de locul nașterii. Mereu, observă el, fiecare națiune își are propriul mod de a face lucrurile foarte bine.⁷⁸ El îl parafrazează pe Herodot: „Dacă își propune cineva să-i adune pe oameni și să-i întrebe care legi sunt cele mai bune, fiecare le va numi pe ale sale“. Dar asta nu e important. După cum Herodot însuși a zis: „Nimeni, în afară de un lunatic, nu va lua în răs astfel de lucruri“⁷⁹.

Observatorii creștini vor privi cu mare uluire la toleranța vecinilor necreștini. Augustin, mai târziu, se minuna de faptul că păgânii erau capabili să adore atât de mulți zei diferiți fără a se certa între ei, în vreme ce creștinii care adorau doar unul se sfâșiau, divizați în nenumărate facțiuni. Într-adevăr, mulți păgâni asemenea lui Celsus păreau să elogieze pluralismul religios. Pentru creștini, acest lucru era anatema. Cristos era calea, adevărul și lumina¹⁷ și totul în afara lui era eroare care-l cufunda pe credincios în tenebrele demonice. A îngădui cuiva să persevereze într-o formă alternativă de adorare sau într-una de creștinism eretic nu însemna a permite libertatea religioasă, ci a-l lăsa pe Satan să triumfe.

Augustin, cu toate că părea impresionat de armonia vecinilor, nu voia să extindă o asemenea toleranță. El era de părere că este de datoria unui bun

creștin să-i convertească pe eretici, chiar și prin forță dacă e nevoie. Aceasta era o temă asupra căreia a revenit mereu și mereu.⁸⁰ E mult mai preferabilă o constrângere mărunță în această viață decât o osândă veșnică în următoarea. Nu poți avea mereu încredere că oamenii știu ce e mai bine pentru ei. Un creștin bun și grijuliu va fi atent să îndepărteze prilejurile de cădere în ispită din calea unui păcătos. „Și asta pentru că în cele mai multe împrejurări îi slujim pe alții prin a nu le dăruia ceva, fiindcă i-am vătăma dacă le dăruim acel lucru“, a explicat el. Nu vei da o sabie în mâna unui copil. „Cu cât iubim mai mult pe cineva, cu atât mai mult suntem datori să evităm a-i încredința lucruri care sunt prilejuri de a cădea în păcate grele.“⁸¹

La câteva decenii după *Cuvântul adevărat* al lui Celsus, creștinismul a avut parte de un atac mult mai serios din partea unui alt filozof grec, care a impresionat profund comunitatea creștină prin adâncimea, amplitudinea și strălucirea lui. Numele acestui filozof, spre deosebire de cel al lui Celsus, nu a fost deloc uitat. Acesta era, știm bine, Porfirius. Mai știm și că atacul lui e foarte vast, cuprins în cel puțin cincisprezece cărți. Era o operă erudită și, pentru creștini, foarte tulburătoare. Știm că lua în discuție istoria Vechiului Testament și îi zeflemisea pe profeți, precum și credința oarbă a creștinilor. Unele părți le cunoaștem mai în detaliu. Porfirius credea că povestea lui Iona și a balenei era un nonsens, fiind „cu totul improbabil și incredibil ca un om să fie înghițit cu tot cu haine și să-și fi continuat existența în interiorul unui pește“⁸². Este evident că Porfirius, la fel ca Celsus și Galen, a acuzat creștinismul că este o „o credință irațională“⁸³. Știm că Porfirius însuși a fost intrigat de motivul pentru care Dumnezeu a așteptat atât de mult până să mântuiască omenirea: „Dacă Cristos se proclamă pe sine calea mântuirii, harul și adevărul, ce s-a întâmplat cu oamenii care au trăit cu mii de ani înainte de Cristos?“ întreba el. „Ce s-a petrecut cu nenumăratele suflete care nu s-au învrednicit de această cinste“ și s-au născut mai devreme? De ce „acela care este numit Mântuitorul s-a ascuns atâta amar de vreme de lume?“⁸⁴

Cam atât cunoaștem, nu mai mult. Nu ne este cunoscut motivul pentru care scrierile lui Porfirius au fost atât de înspăimântătoare încât au ajuns să fie complet nimicite. Constantin, primul împărat creștin – faimos azi

pentru edictul său de „toleranță” –, a început acest atac. Într-o epistolă scrisă la începutul veacului al IV-lea a vărsat atâta venin împotriva răposatului filozof, încât l-a zugrăvit ca „vrăjmașul evlaviei”, „un autor de tratate destrăbălate împotriva religiei”. Constantin a făcut cunoscut faptul că Porfirus purta „pecetea infamiei”, fiind preaplin de „un binemeritat blam” și, prin urmare, „scrierile lui cele lipsite de evlavie” au fost nimicite. În aceeași epistolă, Constantin mai încredința focului scrierile ereticului Arie și anunța că oricine va fi găsit ascunzând scrierile lui Arie va fi dat morții. Constantin a încheiat această epistolă agresivă cu urarea: „Fie ca Dumnezeu să vă ocrotească!”⁸⁵ Desigur, doar dacă nu erai un admirator al lui Porfirus sau al lui Arie. Un veac mai târziu, în 448 d.Cr., scrierile lui Porfirus erau arse din nou, de această dată la porunca împăraților creștini Teodosie II și Valentinian III.⁸⁶

Aceste măsuri – potrivit argumentării noii generații de predicatori creștini – nu erau represive, ci constituiau dovezi ale iubirii. A constrânge pe cineva să-și schimbe credința nu însemna deloc a-l vătăma, ci a-l tămădui. Printr-o reconfortantă metaforă, unul dintre aceștia a explicat că a-l împiedica pe păcătos să facă un păcat nu era un act de cruzime, ci unul de bunătate. „Dacă și-ar zări cineva vrăjmașul alergând de colo-colo, cuprins de o febră primejdioasă, oare nu ar împiedica, în această împrejurare, răul prin rău, înșfăcându-l și legându-l pe acela?”⁸⁷ Apoi continuă: „Nu oricine e binevoitor e și un prieten. Nu oricine ne lovește ne e și vrăjmaș. Mai de folos sunt rănilor prietenului decât sărutările viclene ale vrăjmașului”⁸⁸.

Începea o nouă eră. A adora un alt dumnezeu nu mai era deloc un lucru neglijabil. Era o greșeală. Iar cei care greșeau trebuiau să fie înșfăcați, doborâți și, dacă era nevoie, chiar vătămați. Mai presus de toate, trebuiau opriți.

„Nu e nimic greșit”, scria Celsus, „dacă fiecare popor își respectă propriile legi de închinare”⁸⁹. Pentru cei mai mari gânditori ai Bisericii creștine, nimic nu putea fi mai îngrozitor.

Note

10. Folosirea acestei sintagme nu este întâmplătoare. Exista o școală medicală în vremea lui

Galen ai cărei membri erau numiți empiriști. Galen, firește, îi disprețuia (Galen disprețuia pe toată lumea). Mai mult, Galen nu era un „empirist“ perfect, în sensul modern al cuvântului. Metodologia lui lasă mult de dorit. De pildă, experimentele lui nu aveau grup de control. Totuși, Galen a fost mult mai aproape de idealul empiric al observației și testării decât mulți dintre contemporanii săi și cu siguranță mai aproape decât mulți dintre succesorii săi. De aceea am rezerve în a folosi acest termen.

11. Cărțile care erau aprobate de Biserica Catolică erau stampilate și marcate cu termenul *imprimatur* – „să fie tipărit“. Până târziu, în anii 1950, cei care au fost educați în școlile catolice din această țară au văzut cărți cu astfel de etichete prin biblioteci.

12. Acest nume este foarte asemănător cuvântului grecesc prin care este desemnată fecioara, *parthénos*; de aici și insinuarea – sau jocul de cuvinte – cum că Isus nu a fost născut dintr-o fecioară, ci a avut ca tată un bărbat al cărui nume suna ca acela al fecioarei. Această istorisire i-a ispitit veacuri la rând pe umoriști și i-a indignat pe creștini. În filmul din 1979 *Viața lui Brian*, tatăl lui Mesia-Brian se dovedește a fi centurionul roman „Naughtius Maximus“. Filmul a fost interzis în mai multe țări. În Suedia i s-a făcut reclamă astfel: „Atât de comic, încât a fost interzis în Norvegia“.

13. Cf. 1 Corinteni 1:18 și urm.

14. Geneza 1:9.

15. Geneza 1:20.

16. Geneza 1:26.

17. Cf. Ioan 14:6; 8:12.

Capitolul 4

DESPRE NEÎNSEMZNATUL NUMĂR AL MARTIRILOR

*Nu vezi frumusețea acestei vremi plăcute? Nu va mai exista nici o
desfătare dacă te omori singur!*

— un oficial roman adresându-se unui potențial martir —

În viziunea mitică a creștinilor, persecuția a început cu Nero. El a fost, după cum s-a spus, „primul dintre împărați care s-a proclamat vrăjmaș al Atotputernicului Dumnezeu”¹.

Puțină lume, inclusiv creștinii, se aștepta ca Nero să fie un împărat bun. Stirpea lui însăși îi menea o soartă de rău augur. Tatăl său, Domitius, în timp ce-și conducea odată carul printr-un sat, a ucis un băiețel, strivindu-l sub roți, doar pentru amuzament. Când un alt nobil l-a muștră, Domitius s-a întors și i-a scos nefericitului un ochi. Mama lui Nero, Agripina, o frumusețe remarcabilă a vremii, nu era nici ea mai brează. În 54 d.Cr., și-a omorât cel de-al treilea soț, pe împăratul Claudius, otrăvindu-l, la o cină în familie, cu mâncarea lui preferată de ciuperci. Nici măcar tatăl lui Nero nu a nutrit mari speranțe pentru progenitura sa. Când s-a născut, Domitius a remarcat, cu sarcasm, că „din el și Agrippina nu se poate naște decât ceva detestabil și funest pentru stat”².

Nero nu a dezamăgit. Când a ajuns la putere, năzbâtiile sale erau inocente. Un pic de teatru aici, o mică încăierare dincolo. Dar, nu după multă vreme, lucrurile s-au înrăutățit. A sedus tineri născuți liberi și femei măritate. „S-a căsătorit” cu un tinerel emasculat. A comis adulter cu propria mamă – se spunea că ori de câte ori călătorea alături de ea în lectică se lăsa pradă amorului incestuos, „fapt care ieșea la iveală prin petele de pe hainele sale”³. Ca mai toate pasiunile lui Nero, nici aceasta nu a durat mult și, curând, el a asasinat-o pe Agripina. Căutând o nouă pasiune, a născocit o nouă distracție sexuală. A poruncit ca bărbați și

femei să fie legați de stâlpi, în vreme ce el, îmbrăcat în piei de animale sălbatice, era slobozit dintr-o cușcă și se năpustea asupra organelor genitale ale captivilor săi. Atunci, după cum relatează cu dezgust biograful său, Suetoniu – totuși nu cu prea mare dezgust, de vreme ce istorisește în detaliu faptele –, „după ce era astfel îndeajuns de stârnit, se oferea libertului său”⁴.

De acest soi era – sau așa pretind istoricii lipsiți de pudibonderie – caracterul omului care cârmuia cea mai mare cetate de pe fața Pământului. Și ce mai cetate era! În jur de un milion de oameni locuiau pe cele șapte coline ale sale, pășind printre cele mai faimoase și mai încântătoare monumente și frumuseți ale lumii. Chiar și infrastructura sa făcea impresie: apeductele suspendate aduceau milioane de litri de apă zilnic, umplând fântânile și băile orașului, alături de un imens lac artificial unde aveau loc bătălii navale regizate. Un milion de metri cubi se revărsau zilnic în oraș – o mie de litri pe cap de locuitor, dublu față de cantitatea disponibilă astăzi pentru cei care locuiesc în Roma modernă. După prăbușirea Romei, nici un alt oraș din Europa nu i-a mai egalat măreția – și cu siguranță nici canalizarea – pentru cel puțin un mileniu.

Acesta este tabloul Romei pe care o cunoaștem. Cu toate acestea, sub pojghița de marmură se ascundea o realitate mult mai puțin fermecătoare. E adevărat că orașul avea canale colectoare remarcabile pentru standardele vremii. Un cetățean al ei, înzestrat cu autentic pragmatism roman, scria că acestea erau cele mai uimitoare realizări ale cetății. Tunelurile de scurgere erau atât de mari, încât un om le putea străbate într-un car.⁵ Dar erau departe de a fi perfecte. În ciuda lărgimii considerabile pe care o avea Cloaca Maxima, mulți oameni nu aveau acces la toalete, iar străzile Romei deveneau, *de facto*, latrine pentru mare parte a populației. Unii foloseau și oale de noapte, iar conținutul acestora îl azvârleau pur și simplu în stradă, lângă ușa de la intrare sau după statui.

În vreme ce romanii bogați locuiau în vile imense – împăratul Domițian locuia într-un palat de 40.000 de metri pătrați –, cei mai sărmani își duceau viața în clădiri cu câte șapte etaje, prost construite, rău întreținute de proprietari și gata oricând să se prăbușească. După cum observa cu amărăciune poetul Iuvenal, romanii se sprijineau pe „proptele subțiri”. Un

asemenea proprietar, după ce acoperea o străveche crăpătură în clădire, își liniștea chiriașii, spunându-le să nu fie îngrijorați, în vreme ce ei dormeau într-o clădire aflată pe punctul de a se surpa.⁶

Zgomotul era o altă problemă la ordinea zilei. Cum pereții erau subțiri, iar ferestrele lipsite de sticlă, majoritatea romanilor – cel puțin dacă e să ne luăm după bombănelile autorilor satirici – sufereau de insomnie cronică. Liniștea era iute curmată de zăngănitul ciocanelor de sfărâmat cărbunii sau de hurelul carelor care duriau pe lespezi prin întuneric. Ziua era un pic mai liniștită. Totuși, cetățenii aveau de îndurat multe, de la zbieretele negustorilor ambulanți, până la sunetul emis de răpăitul bicelor pe spinarea învățăceilor din școli. Nu era deloc liniște, nici afară, iar în sufletele oamenilor cu atât mai puțin. Pentru cei care închiriau un apartament în asemenea clădiri, focul era o spaimă neîncetată. Iuvenal, un cunoscător al unui asemenea trai, observa că, în cazul în care un incendiu izbucnea la parter, ultima persoană care avea să ardă era cea din capătul de sus al scărilor, care era ocrotită de ploaie doar de un acoperiș fragil.⁷

Într-o zi fierbinte din anul 64 d.Cr. această spaimă a devenit realitate. În seara de 18 iulie a izbucnit un incendiu în apropiere de Circus Maximus. Aceste clădiri, înconjurate de barăci de lemn și pline de bunuri inflamabile, au oferit un minunat început pentru incendiu. În curând casele aflate lângă Circus Maximus erau în flăcări. În scurt timp, focul s-a răspândit pe colinele Romei. Noaptea, pe măsură ce văpăile se întindeau, trosnetul flăcărilor se amesteca cu țipetele femeilor și copiilor care încercau să fugă, adeseori în zadar. Văpăile – se spunea – erau atât de fierbinți și de rapide încât fețele celor care se întorceau să le privească erau de îndată arse. Roma avea un serviciu de stingere a incendiilor relativ sofisticat, dar focul era mult fie prea înverșunat pentru a mai putea fi controlat, sau ceva mult mai sinistru se petrecuse. După cum s-a afirmat mai târziu, ar fi apărut oameni amenințatori care interziceau tuturor să stingă incendiul și care chiar dădeau foc clădirilor care nu ardeau încă. Roma a ars o săptămână întreagă. După ce incendiul s-a potolit, trei cartiere întregi dispăruseră și mii de oameni rămăseseră fără adăpost.

Roma era pustiită. Un singur om – consemnează istoria – era fericit. În timp ce toată lumea fugea care încotro, se spune că Nero și-ar fi petrecut

cele șase zile și șase nopți privind spectacolul dintr-un turn înalt, fascinat de frumusețea flăcărilor.⁸ Se zice că în acest timp a fost costumat ca aed, recitând o compoziție proprie (*Asediul Ilionului*¹⁸) despre incendierea faimoasei cetăți. Probabil că a cântat și la țiteră. Se ținea de fleacuri, în timp ce Roma ardea, așa cum a fost descris ulterior, în mod anacronic.

Nero a contemplat ruinele carbonizate ale Romei și, în loc să-i pese de dezastru, a văzut în acesta – sau, cel puțin, așa s-a susținut – un prilej mult așteptat. Reconstrucția a început aproape imediat. Dar nu pentru a clădi case pentru cei fără adăpost, ci pentru sine. Infama Casă de Aur a lui Nero – un palat de un foarte prost gust – s-a ridicat, aidoma păsării Phoenix, din cenușă. Acolo unde văpăile arseseră chipurile fugarilor se înălțau acum terme alimentate cu apă de mare și apă sulfuroasă. Acolo unde aerul era atât de fierbinte încât aprindea instantaneu clădirile se afla acum un lac de mărimea unei mări, înconjurat de clădiri care arătau ca niște orașe în miniatură.

Chiar și după standardele lui Nero acest loc era extravagant. Întregul palat era încrustat cu nestemate și mărgăritare și strălucea ca focul, cu irizări aurii. Tavanul sălii de mese era acoperit cu panouri de fildeș care se puteau deschide pentru a revărsa petale de trandafiri peste meseni, în timp ce candelabrele împrăștiu o ploaie fină de parfum. Animale sălbatice mișunau în voie în grădinile de primprejur. Era un peisaj rural idilic în centrul unuia dintre cele mai mari orașe ale lumii. Când palatul a fost terminat, Nero era, în sfârșit, mulțumit: „În fine, încep să locuiesc ca un om”⁹.

Totuși, dacă ascultai cu atenție, dincolo de susurul fântânilor arteziene și de răgetul fiarelor, puteai auzi un alt sunet: murmurul populației nemulțumite. Cetățenii Romei erau nemulțumiți și suspicioși. Nero – șușoteau ei – ar fi pornit cu bună-știință incendiul, pentru a-și clădi palatul, care strălucea acum pe locul unde flăcările făcuseră ravagii.

Nero – conștient, probabil, de acest zvon – a aruncat vina pe alții. Un nou cult sosise de curând la Roma. Istoricul Tacitus îl descria, mai târziu, ca pe o „superstiție funestă”¹⁰. Aderenții acestei superstiții erau numiți adepți ai unui om pe nume Christus sau, mai probabil, după Suetoniu, Chrestus.¹¹ Ei erau – adaugă Tacitus – cei „pe care lumea îi numea creștini,

urâți de toată lumea pentru infamiile lor“. Tacitus mai adaugă ceva: „Numele li se trage de la Cristos, care, în vremea împăratului Tiberius, fusese condamnat la moarte de Pontius Pilatus“. O frază mai mult decât semnificativă, de vreme ce este singura mențiune non-creștină din epocă despre acest eveniment. Tacitus a fost mai puțin entuziast în privința creștinilor, adăugând o concluzie specifică stilului său mizantrop: „Reprimată pentru un moment, această superstiție funestă se răspândea din nou nu numai prin Iudeea, locul de obârșie al acestui flagel, dar și la Roma, unde se revarsă de pretutindeni toate grozăviile sau ticăloșiile și își găsesc mulțime de adepți“¹².

În vremea marelui incendiu din 64 d.Cr. este posibil ca unii creștini să se fi aflat deja în capitala imperiului. Cu siguranță, erau îndeajuns de mulți, încât pentru Nero, pe când căuta țapi ispășitori pentru infernul focului care mistuise o parte din Roma, aceștia păreau o alegere foarte potrivită. Mai mult, Nero a putut găsi destui creștini (chiar dacă nu o „mulțime imensă“ cum s-a afirmat mai târziu) pe care să-i învinuiască. Pentru Nero, a învinui însemna a osândi, iar a osândi însemna a pedepsi. Crima imputată acestora nu a fost – în mod paradoxal – incendierea premeditată, ci „ura față de neamul omenesc“¹³. Creștinii au fost condamnați la moarte.

Modul executării acestora a demonstrat, chiar și pentru standardele lui Nero, o creativitate dementă. Unii au fost îmbrăcați în piei de animale sălbatice și sfâșiați de câini. Alții, învinuiți de incendiere, au murit arși. În timp ce se lăsa amurgul peste grădinile lui Nero, creștinii erau ținuiți pe cruci care ardeau, servind drept odioase făclii pentru iluminat. Nero și-a deschis grădinile pentru acest spectacol care era un divertisment pentru unii, dar o amenințare pentru alții. În timpul acestui supliciu, el se plimba printre oaspeți îmbrăcat ca un conducător de car. Motivul nu este clar, probabil pentru că îi plăceau cursele de care. Scena a fost atât de îngrozitoare, încât romanii, un popor care nu se dădea în lături de la spectacolul morții în chinuri, au rămas uluiți. Un simțământ de milă și-a făcut apariția printre ei, de vreme ce creștinii fuseseră „sacrificați nu interesului public, ci sălbăticiei unui singur om“¹⁴.

Așa a început prima persecuție imperială împotriva creștinilor. Potrivit

istoricilor creștini nu era nici pe departe ultima. Literatura creștină îi va portretiza pe împărații romani și pe oficialii lor drept slujitori demonizați ai lui Satan, veșnic însetați de sânge creștin.

Este un tablou foarte puternic, dar neadevărat.

Martirii au avut mereu un public favorabil. Când William Caxton și-a făcut tiparniță la Londra, în veacul al XV-lea, una dintre cărțile tipărite acolo a fost o compilație de vieți ale sfinților, mai precis de morți ale acestora, cunoscută ca *Legenda de aur*. Colecția, alcătuită de Jacob de Voragine, datând de pe la 1260, a devenit un bestseller pe continent. Caxton, un traducător talentat, dar și un abil om de afaceri, și-a dat seama imediat de șansa care-i surâdea. A tradus rapid (sau, cum se spune pe pagina de titlu, le-a „anglicizat”) aceste versuri într-o proză vie și savuroasă. Zugrăvirea morții Sfântului Alban ne dă o idee despre întreg. Călăul Sfântului Alban, ne lămurește povestea, „i-a deschis buricul, i-a scos un capăt de intestin pe care l-a legat de un stâlp înfipt în pământ, apoi l-a fugărit în jurul acestuia, biciuindu-l, până ce sfântului i-au ieșit măruntaiele din trup”¹⁵. Caxton a ales bine: cartea a avut un succes imens, cunoscând nouă ediții. Un bestseller medieval.

Persecuțiile creștinilor din partea romanilor au reprezentat o epocă îngrozitoare, dar, în memoria Bisericii de mai târziu, au fost glorificate ca o perioadă minunată. Potrivit istorisirilor populare, care mai sunt crezute până în ziua de astăzi, în întreg Imperiul Roman, creștinii au pășit înainte curajoși, mărturisind cu orice preț pe Domnul cel înviat. Istoriile au proslăvit miile de creștini care au murit de bunăvoie, chiar fericiți, pentru credința lor. „De îndată ce primul grup a fost osândit”, scrie istoricul Eusebiu, „alții, din toate părțile, au sărit pe estrada din fața judecătorului și s-au mărturisit a fi creștini. Aceia nu se sinchiseau de tortură”¹⁶.

Într-adevăr, departe de a pune capăt convertirilor, creștinilor le plăcea să spună că a fi torturați până la moarte însemna un imbold pentru ca alții ca să li se alăture. Acest lucru – pretindeau creștinii – era un eficace instrument de convertire. Apologetul Tertulian a rezumat afirmația, cu talentul său obișnuit: „Ori de câte ori suntem secerați de voi ne facem și mai numeroși, sămânța e chiar sângele creștinilor”¹⁷. Un alt autor a remarcat că morții jucau un rol bine definit în grădina credinței, explicând

că „sângele martirilor hrănește Bisericele“¹⁸.

Martiriile au umplut călimările de cerneală ale Bisericii de mai târziu, iar istoriile despre martiri s-au înmulțit peste măsură. Imaginile din acestea au influențat timp de veacuri arta europeană. În veacul al IV-lea au fost alcătuite și poeme epice despre martiri de către poetul Prudentius, care avea o predilecție pentru zugrăvirea detaliilor cărnii sfâșiate, a flăcărilor mistuitoare și a organelor încă zvâcnind. Asemenea povestiri au avut o așa de mare influență încât, așa cum a observat cercetătoarea Robin Lane Fox, când, în veacul al IX-lea, un grup de creștini a fost martirizat de autoritățile musulmane în Cordoba, relatarea martirului vorbea despre aducerea lor în fața unui „consul“, ca și cum ar fi avut loc în Roma antică.¹⁹ Dacă străbați orice mare galerie de artă europeană, în ziua de azi, vei găsi cele mai cumplite morți zugrăvite în cele mai mărunte și mai înspăimântătoare detalii.

Martirii au devenit artă. Și nu mereu una de calitate. În timp ce povestirile cele mai vechi despre martiri erau impresionante – și mult mai credibile – în simplitatea lor, următoarele au dobândit un caracter ficțional mult mai pronunțat, păcătuind prin caracterizări grosolane, sexualitate sublimată și șuvoaie de sânge. Cei din epoca victoriană, firește, le-au adorat. În veacul al XIX-lea râuri de imnuri s-au revărsat din condeiele pioase. Un vers privitor la Sfântul Ștefan care a fost ucis cu pietre suna astfel: „Strălucesc pietrele care, rănindu-te, ți-au dăruit strălucire, adăpate de șuvoiul sângelui tău dătător de viață“. Un alt imn îi proslăvea pe sfinții care „au înfruntat oțelul amenințător al tiranului / coama însângerată a leului“²⁰.

Patru secole după Caxton, astfel de povestiri lugubre încă erau căutate. În 1895, scriitorul polonez Henryk Sienkiewicz a publicat un roman care a devenit un bestseller internațional, fiind distins cu Premiul Nobel pentru literatură. Acest monstru cu 73 de capitole spunea istoria martirilor care au fost uciși de împăratul Nero. Cartea se încheie cu observația: „Așa a trecut Nero, cum trec viforul, furtuna, incendiul, războiul sau molima, iar bazilica lui Petru domină până acum de pe înălțimile Vaticanului orașul și lumea“²¹. Astăzi, cartea a fost uitată, titlul ei, *Quo vadis*, însă nu. Hollywoodul a făcut numeroase filme și seriale de televiziune după ea. Cel

mai faimos este cel de aventuri din 1951, unde un Peter Ustinov bombastic surâde încrezut, privindu-i pe creștinii îmbrăcați cu veșminte albe cum sunt urmăriți de lei prin arenă, cântând imnuri chiar în clipa începerii spectacolului.²²

Dar, cu toate că istoriile martirilor sunt captivante și dramatice, extrem de puține au fundament istoric. Persecuțiile poruncite de împărații romani nu au fost atât de îndelungate precum se crede. Mai puțin de 13 împărați din primele trei veacuri au fost persecutori. Firește, acești ani se întrevăd ca foarte îndelungați în istorisirile creștine. Dar, a le îngădui să domine narațiunea în felul în care au făcut-o – și încă o fac – ar fi în cel mai bun caz o amăgire și, în cel mai rău, o denaturare. În aceste prime secole ale noii religii au avut loc diverse persecuții locale. Dar pentru primii 250 de ani nu cunoaștem – cu excepția lui Nero – nici o persecuție dezlănțuită de guvernul imperial. Pentru două veacuri și jumătate, guvernul imperial a lăsat creștinismul în pace.

De aceea, ideea unei succesiuni de împărați inspirați de Satan, avizi după sângele credincioșilor este un alt mit creștin. După cum a scris istoricul modern Keith Hopkins, „întrebarea tradițională «de ce au fost creștinii persecutați?», cu toate implicațiile ei, represiunea nedreaptă și eventualul triumf, ar trebui reformulată astfel: «De ce au fost creștinii persecutați atât de puțin și atât de târziu?»“²³

Cu toate acestea, povestirile martirice au avut o influență covârșitoare, nu în ultimul rând asupra imaginii pe care creștinismul o avea despre sine. Cercetătoarea Candida Moss a argumentat că, în anii care au urmat persecuțiilor, creștinismul a ajuns să se vadă, cu nedisimulată mândrie, drept o Biserică prigonită. Cei mai mari eroi ai ei nu erau cei care realizaseră lucruri însemnate, ci cei care muriseră în cele mai dureroase moduri. Dacă erai dispus să ai parte de o moarte îngrozitoare în arenă, indiferent dacă duseși înainte o viață sfântă sau nu, mergeai direct în paradis: martiriul ștergea cu buretele toate păcatele în clipa morții. Ca și cum nu ar fi fost de ajuns, martirii se bucurau de un tratament preferențial în paradis, unde purtau mult râvnita cunună a muceniciei. Oferta celestă era cât se poate de tentantă: se spune că Scriptura făgăduise înmulțirea chiar și de o sută de ori a fraților, copiilor, părinților și caselor.²⁴ Nu știm

precis cum s-a făcut acest calcul celest, dar principiul era limpede: aceia care mureau tineri, torturați în public, erau cel mai bine răsplătiți.

În multe relatări despre martiri, intriga este mai puțin dorința romanilor de a-i ucide pe creștini, cât năzuința acestora din urmă de a muri. Și de ce n-ar fi năzuit asta? În mod paradoxal, martiriul furniza beneficii considerabile pentru cei care se încumetau să-l primească. Unul era principiul său egalitarist. Așa cum observa, acid, George Bernard Shaw, un mileniu mai târziu, martiriul este singura metodă prin care un om lipsit de orice talent poate deveni faimos. Mai mult, într-o societate tarată de inegalitate socială și sexuală, sclavii și femeile aveau astfel șansa de a deveni iluștri. Spre deosebire de majoritatea pozițiilor sociale din foarte stratificatul Imperiu Roman târziu, martiriul era o demnitate accesibilă tuturor, indiferent de rang, educație, bogăție sau sex. Sociologul Rodney Stark a observat că – în cazul în care crezi în răsplata făgăduită de el – martiriul este o alegere perfect rațională. Un martir își putea începe ziua morții ca unul dintre cei mai de jos oameni din imperiu și să o încheie ca unul dintre cei mai proslăviți în ceruri. Atât de ispititoare erau aceste recompense, încât creștinii pioși stârneau adeseori persecuții, în timpul cărora își exprimau profunda nemulțumire dacă nu li se dădea prilejul să sufere o moarte îngrozitoare. Când, mai târziu, împăratul Iulian evita cu grijă să execute creștini, un scriitor bisericesc, departe de a fi mulțumit, amintește cu acribie că Iulian, „din pizmă, le-a refuzat cinstea martiriului atleților noștri”²⁵.

Creștinii erau îmboldiți nu doar să moară, ci să moară într-un mod cât mai dureros posibil. După cum explica un viitor martir, cu cât este mai mare durerea, cu atât este mai mare răsplata: „Cei care biruiesc mai încet și într-un chip mai anevoios, aceia se învrednicesc de o cunună mai plină de slavă”²⁶. Pe măsură ce literatura martirială s-a dezvoltat, descrierea morții a devenit din ce în ce mai explicită, frizând chiar grotescul.²⁷ Într-un astfel de tablou care îți îngheață sângele în vine, relatat de Prudentius, un judecător poruncește ca un creștin să fie legat de instrumentul de tortură care „îi întinde și îi zdrobește încheieturile. Apoi îi sfâșie pielea de pe coaste, dezgolindu-le, încât măruntaiele îi sunt scoase la iveală, zvâcnind prin deschizăturile rănilor adânci”²⁸.

Cele mai vechi narațiuni despre martiri sunt mult mai stranii decât ne-am putea imagina. Câteva ating zona lubricului. Sâni zvelți, goi sau picurând lapte sunt o temă comună. În povestirile ulterioare, martirelor li se cere adeseori să se dezbrace complet, în timp ce mulțimile sunt impresionate de frumusețea lor. Astfel de frumuseți apetisante sunt expediate de guvernatorii lascivi pe la bordel, înainte de a fi executate. În apocriful, dar popularul roman *Faptele lui Pavel și ale Teclei*, imnuri de preamărire a fecioriei stau cu stânjeneală alături de pasaje care debordează de senzualitate. Tecla este o mare frumusețe care e convinsă, firește, să rămână fecioară. Și, după cum era de așteptat, mai mult decât o dată, i se cere să se dezbrace în fața mulțimii. Într-o noapte ea merge să-l viziteze pe Pavel în temniță și, înflăcărată de credință, sărută lanțurile acestuia; o frază care i-a ținut ocupați pe cercetătorii din domeniul studiilor de gen multe decenii.²⁹

În poemele martirice, mamele privesc fascinate martiriul propriilor copii. Într-o povestire, o mamă este fericită că a dat naștere unui fiu care va deveni în curând martir. Îl îmbrățișează pe micuț și se felicită pentru vlăstarul ei. În altă istorisire, un băiețel este biciuit atât de sălbatic, încât ochii tuturor celor prezenți – până și cei ai stenografilor romani – se umplu de lacrimi. Mama copilului, dimpotrivă, „nu și-a arătat deloc durerea, ochii ei singuri fiind strălucitori și voioși“. Mama însăși și-a dus propriul copil și l-a așezat în brațele călăului. De îndată ce capul micuțului zboară de pe trup, mama îl prinde din zbor și, fericită, „îl strânge la piept“³⁰.

Chiar așa a fost? Câte dintre aceste emoționante și faimoase istorii s-au petrecut cu adevărat? După cum admitea scriitorul creștin Origen, numărul martirilor era destul de redus și creștinii erau dispuși să moară pentru credința lor doar ocazional.³¹ Istoriile martirice au proliferat, dar curând Biserica și-a dat seama, după analiza lor, că multe erau simple scorneli. În secolul al XVII-lea, un cărturar a scris chiar o lucrare radicală, numită *De paucitate martyrum* (*Despre neînsemnatul număr al martirilor*), care dovedea tocmai acest lucru.³² Era vorba despre o hiperbolă, după cum spune, fără menajamente, Edward Gibbon, referindu-se la numărul exagerat al martirilor din Roma, care, chiar în vremea celor mai cumplite

persecuții, nu depășea 150 pe an.³³

Iar anii de persecuție au fost foarte puțini. Atacurile coordonate de stat se pot împărți în trei perioade principale: perioada lui Decius, cea a lui Valerian, șapte ani mai târziu, și Marea Persecuție, la distanță de cincizeci de ani, din anul 303 d.Cr. Însă nici una dintre aceste persecuții nu a fost îndreptată explicit împotriva creștinilor. Persecuția lui Decius a debutat în 250, când acest împărat a emis un edict care cerea tuturor locuitorilor din imperiu să-i aducă sacrificii. Creștinii refuzau categoric să facă asta. Solicitarea de a aduce jertfă împăratului sau unui zeu devenise testul curent prin care era verificată apartenența cuiva la creștinism și acest moment reprezintă, mai târziu, punctul culminant al istoriilor cu martiri. Intenția lui Decius era doar de a-și asigura loialitatea din partea cetățenilor imperiului. Cum creștinii nu puteau concepe să îi aducă sacrificii unui astfel de „diavol“, unii au refuzat. Dar, cu toate că edictul lui Decius i-a afectat pe creștini, el nu era îndreptat împotriva lor. Și nu a durat mult: în mai puțin de un an de la declanșare, persecuția a luat sfârșit.

Persecuția lui Valerian a durat aproximativ trei ani și a avut ca rezultat câțiva morți. Valerian însuși a fost luat prizonier în Persia de către regele Șapur I.¹⁹ Este adevărat că mult mai agresivă Mare Persecuție care a urmat e responsabilă pentru mai bine de jumătate din numărul martirilor creștini din Biserica primară, dar, în Occident, aceasta s-a sfârșit mult mai repede, oficial după zece ani. Pe măsură ce se desfășura devenea tot mai îngrozitoare. Scripturile erau arse, creștinii torturați și executați, bisericile nimicite. Dar nu a durat mult. Au existat și persecuții locale intermitente, dar acestea erau sporadice și nu au avut un impact semnificativ asupra răspândirii religiei. Romanii nu căutau să-i extermine pe creștini. Dacă ar fi dorit, aproape sigur că ar fi reușit.

De la publicarea lucrării amintite mai sus despre martiri, numărul acestora s-a micșorat constant. O analiză detaliată a calendarului sfinților ne dezvăluie un tablou care este mai curând o ficțiune romantică decât un fapt istoric. Unii sfinți apar de mai multe ori. Numele altora au fost consemnate eronat sau confundate cu cele ale consulilor din anul respectiv. Unii sfinți nu au existat deloc. În clipa de față putem considera drept credibile abia zece relatări martirice din Biserica veche. Istoriile

martirice, oricât de interesante ar fi, dau dovadă de ceea ce savantul G.E.M. De Ste. Croix a numit „un dispreț crescând față de istoricitate”³⁴.

Pentru a înțelege ceea ce s-a întâmplat cu adevărat între creștini și romani nu trebuie să începem cu povestirile despre martiri, ci cu una dintre cele mai exacte relatări istorice de care dispunem: chiar cu prima mențiune a creștinilor în opera unui autor necreștin.

Note

18. Ilion era vechiul nume al Troiei.

19. Unde, după cum evlavioșii istorici creștini observă cu o satisfacție nu prea creștinească, a fost folosit pe post de pedestal de către regele Șapur, atunci când se suia pe cal.

Capitolul 5

ACEȘTI OAMENI NEBUNI

Pentru că iubesc numele de «martir» și pentru că doresc lauda omenească mai mult decât iubirea dumnezeiască, aceștia se omoară pe ei înșiși.

— Pseudo-Ieronim —

În toiul lunii lui Cuptor din anul 111 d.Cr., pe când corabia lui naviga pe lângă Pelopones, Plinius cel Tânăr arăta ca un guvernator diabolic dintr-o legendă. Statuia lui Plinius din Como, orașul său natal, ni-l înfățișează ca pe un charismatic bărbat fatal: fălci pătrătoase străjuite de o gură senzuală, un surâs lasciv și plete strălucitoare. Dacă Plinius chiar era chipeș (lucru care, pentru un birocrat de vârstă mijlocie, pare puțin probabil), în acea zi nu părea să arate deloc așa. Era înfierbântat, tulburat și în mare întârziere.¹

Persoana față de care era în întârziere era una pe care nu dorea deloc să o dezamăgească: împăratul Traian însuși îl trimisese pe Plinius în Turcia pe post de guvernator. Dar era deja sfârșitul verii și el nu ajunsese la destinație. Arșița cumplită făcuse călătoria pe uscat aproape imposibilă, iar acum, lipsa vânturilor prielnice făcea foarte anevoioasă călătoria de-a lungul coastei. Banii puteau ușura mult vara romană mult mai ușoară: puteai să-ți cumperi porticuri umbroase pe sub care să te plimbi în vremea soarelui de la amiază. Te ajutau să-ți procuri fântâni cu apă răcoroasă și grădini desfătătoare. Chiar te puteai asigura că paharul tău de vin era răcit cu gheață. Însă banii n-aveau cum să schimbe vremea sau să facă mai agreabilă călătoria.

O călătorie în acele vremuri, fie pe mare, fie pe uscat, însemna o întreprindere foarte curajoasă și, dacă era cu puțință, era evitată. Călătoria pe uscat era un pic mai plăcută. Cei bogați, asemenea lui Plinius, se puteau deplasa însoțiți de gărzi înarmate. Cât îi privește pe sclavi, prezența acestora era departe de a fi liniștitoare, de vreme ce aveau obiceiul nu doar de a dezerta de la stăpâni, cât mai ales pe acela de se ridica împotriva lor.

Atmosfera pe drumuri era foarte tensionată. Pe marile căi de transport ale imperiului găseai la tot pasul cadavrele tâlharilor executați, lăsați să atârne de stâlpi în locurile unde își jefuiseră prada.

Ca și cum neajunsurile n-ar fi fost suficiente, Plinius avea și febră și se vedea nevoit să rămână câteva zile în marea cetate a Pergamului.²⁰ Totuși, pe 17 septembrie a ajuns și el, în sfârșit, la destinație, în provincia Bitinia. L-a informat pe împărat despre acest fapt într-o scrisoare care, pentru ochii modernilor, pare ușor lingușitoare. El a sosit, după cum scrie, „la vreme pentru a sărbători ziua ta de naștere în provincia mea și asta ar trebui să fie de bun augur“².

Se pare că cetățenii din Bitinia nu au fost prea încântați să-l vadă pe Plinius pe acolo. Petrecuseră vremuri minunate în timpul guvernatorului precedent, care se angajase în proiecte edilitare costisitoare, deturnând fonduri publice către particulari și fiind foarte generos cu cei sărmani. Plinius fusese trimis de Traian tocmai cu însărcinarea de a pune capăt deraierii acestei provincii imperiale de la linia ei firească, sarcină pe care și-o va îndeplini cu zel și eficiență. Scrisori critice ajungeau tot mai des la Roma, raportând ba nereguli financiare, ba cheltuieli exagerate. Un teatru care stătea să se prăbușească avea nevoie de renovare imediată; se propunea construirea unui canal care să înlesnească transportul produselor perisabile pe mare; un apeduct început cu mari cheltuieli fusese lăsat neterminat. Scrisorile nu mai conteneau, oferind o fereastră către viața provincială romană și birocrăția romană imperială.

Împăratul Traian răspundea personal și foarte prompt. El îl cunoștea și ținea la destinatarul său: „dragul meu Plinius“ îl numește într-o scrisoare plină de afecțiune, spunându-i că „aș vrea să fi ajuns în Bitinia fără vreo urmă de boală“. Alteori îi laudă lui Plinius inteligența și energia. În alta îl informează, felicitându-l, că l-a ales pentru o misiune ca reprezentant special al împăratului.³ Traian este remarcabil de implicat în afacerile provinciei. Când Plinius îi sugerează că va supraveghea construirea unui canal, Traian se oferă să-i trimită un inginer cu experiență în domeniu.⁴ Traian se arată prietenos, îndatoritor și onest, deși avea o privire dură ca oțelul. Când Plinius vrea să închidă ochii în cazul unor infractori vârstnici care se eschivaseră de la împlinirea sentințelor, Traian este intransigent.

„Să nu uităm“, scrie el, „că pricina cea mai însemnată pentru care te-am trimis în provincia ta este necesitatea reformelor“⁵. Ni-l putem închipui pe guvernatorul de vârstă mijlocie, nerăbdător să celebreze ziua de naștere a împăratului, cum se foia stânjenit în jilțul său, în vreme ce citea aceste rânduri.

Scrisorile ne aduc și o modestă mărturie despre personajele care vor deveni, mai târziu, robuste figuri ale istoriilor cu martiri. În aceste relatări, împăratul roman se preschimbă într-un nelegiuit care „se hrănește cu sângele nevinovaților, flămânzind după trupurile celor buni“; el le sfâșie carnea și „se desfată cu torturile celor credincioși“⁶. Satan însuși, plin de invidie și gelozie, se află în spatele acestor atacuri pe care romanii le împlinesc la instigarea demonilor.⁷ Dar, departe de a deborda de izbucniri demonice, epistolele lui Traian ne înfățișează un om meticulos și practic, în vreme ce Plinius ne dă impresia că este un grămătic, un tip ușor pedant, al cărui mare defect pare să fie propria vanitate. El pare mai curând omul în stare să aleagă vinul potrivit pentru cină decât persoana care să tune și să fulgere despre importanța religiei.

Dintr-odată, în pleiada de epistole privitoare la apeducte și funcționari orientali corupți, se ivește una neobișnuită. Acum este cunoscută drept Epistola 10, 96. Cu siguranță că a fost corectată mai târziu, dar structura generală ne dă impresia că a fost redactată în grabă. Este plină de omisiuni, presupuneri și incoerențe. Nu există vreun motiv întemeiat pentru care Plinius să fi petrecut mai multă vreme cu această epistolă decât cu altele. Pentru el, faptul descris nu avea prea mare importanță. Era doar consemnarea unei întâlniri oarecare cu câțiva supuși provinciali; o notă de subsol în prospera sa carieră în slujba imperiului.

Răspunsul lui Traian denotă o lipsă de interes similară. El răspunde în obișnuitul său stil meticulos, dar concis. În următoarea lor epistolă se vorbește despre necesitatea urgentă a unei noi canalizări într-un oraș provincial („Printre lucrurile de căpetenie din Amastris, preamărite, se află un drum lung, de o frumusețe ieșită din comun. De-a lungul acestuia se află un izvor care, de fapt, este un infect canal colector, dezgustător pentru privire și care emană o duhoare insuportabilă“⁸).

Epistola 10, 96 nu a fost totuși lipsită de importanță pentru generațiile

creștine care au urmat. Pentru că această epistolă nu e nici mai mult, nici mai puțin decât prima mențiune a creștinilor în opera unui scriitor roman.

Este limpede, chiar de la debutul epistolei, că Plinius găsește supărătoare prezența creștinilor în noua lui provincie. „Blestematul cult“ al creștinismului se răspândise pe acolo și afecta adorarea vechilor zei. „Nu doar orașele, ci și satele și ținuturile rurale sunt infectate de această superstiție“, scrie Plinius. Templele vechilor zei încep să se golească.

Într-o primă fază, epistola poate fi comparată întru câtva cu povestirile martirice în care guvernatorii romani sunt tulburați de neglijarea vechilor zei. Totuși, de îndată, abordarea lui Plinius deviază de la stereotipul hagiografic. Viața, ca întotdeauna, este mult mai complexă decât o legendă.

Problema lui Plinius nu este deloc una religioasă. El nu este indignat de faptul că Jupiter e neglijat sau că Hera este desconsiderată. El este iritat de faptul că cetățenii provinciei sale sunt deranjați de comportamentul creștinilor. Pamflete anonime cu numele creștinilor au început să apară.

Oricine ar fi autorul acestora, Plinius se simte dator să reacționeze. Nu pentru că ar fi el vreo persoană fervent religioasă – nu este –, ci pentru că e treaba lui de guvernator să păstreze liniștea în provincie. Să mențină ordinea este datoria lui principală. „Este propriu oricărui bun și vrednic guvernator“, după cum glăsuiește o lege romană, „să se îngrijească de pacea și liniștea provinciei pe care o cârmuiește“. Legea mai adaugă, oarecum familiar și glumeț, că „aceasta se împlinește fără dificultate dacă sunt izgoniți nelegiuiții“⁹. Localnicii nemulțumiți trebuiau luați în serios. Dacă nu se petrecea asta, puteau izbucni revolte, pentru care Plinius ar fi fost făcut responsabil. Pilat din Pont pare să fi fost primul demnitar șovăitor împins să ia măsuri împotriva creștinilor de agitatori locali, dar cu siguranță că nu a fost și ultimul.

Localnicii care i se plâneau lui Plinius de creștini nu aveau în nici un caz motive religioase. Se pare că erau mai preocupați de măcelărie decât de teologie. Negustorii locali erau afectați de diminuarea vânzărilor de carne sacrificială, cauzată de răspândirea creștinismului. Veniturile lor aveau astfel de suferit, iar sentimentul anticreștin era pricinuit mai puțin de Satan, cât de scăderea vânzărilor de carne pentru cârnați.

Suntem departe de situația descrisă de istoriile martirice de mai târziu care îi portretizau pe oficialii romani, în cel mai bun caz, iritați și, în cel mai rău, obsedați de dogmele religiei creștine. Un istoric creștin îl va acuza pe un guvernator roman că ar fi declarat: „Toți creștinii trebuie vânați”¹⁰. E posibil ca unii guvernatori chiar să fi rostit astfel de vorbe. Dar un mare număr de guvernatori romani erau mult mai nehotărâți. Sunt dovezi foarte clare că mulți dintre ei, departe de a-i persecuta pe cei mai iluștri creștini, îi sprijineau în mod activ. Nimeni altul decât Sfântul Pavel – care a propovăduit atât de viguros încât s-a asigurat de răspândirea credinței creștine în toată lumea – se afla în relații excelente cu oficialii provinciei sale. Ei sunt impresionați de doctrina lui și chiar își cer scuze când acesta este rău tratat și înțemnițat. Ba chiar intervin pentru a-l proteja de furia mulțimii.

Asta nu înseamnă că Plinius nu avea vreme pentru afacerile religioase. Avea! Într-o altă epistolă scrie cu un entuziasm liric despre altarul unui zeu patron al râului locului, pe care l-a vizitat în Italia. Acolo, spune el, la poalele unui deal împădurit cu străvechi chiparoși, un izvor țâșnește „într-un bazin limpede aidoma cleștarului. Puteai lesne număra monedele azvârlite în apă, precum și pietrele de la fundul acesteia”. Templul, spunea Plinius, era el însuși „venerabil”, deși venerarea lui era îngăduită de câteva lucruri. Zidurile lui erau acoperite de inscripții care, după cum îi spune Plinius prietenului său, „te vor face să izbucnești în râs, deși eu știu că tu ești prea evlavios ca să râzi la vederea vreuneia”¹¹. Plinius, încă o dată, este romanul desăvârșit: prea educat să se complacă în venerarea ferventă a zeilor și prea bine-crescut ca să o dezaprobe.

Așadar faimoasa primă mențiune a întâlnirii dintre creștini și romani nu este un document care să relateze înfruntarea dintre două idealuri religioase. E vorba, mai curând, despre lege și ordine. Era datoria lui Plinius, ca guvernator și ca roman, să supravegheze și să reducă nemulțumirile. Multe înțeleștări viitoare vor urma același model. Principala chestiune a Epistolei 10, 96 nu este o diatribă împotriva religiei creștine, ci stabilirea unui mod corect de a se raporta la aceasta. „Nu am fost vreodată de față la anchetarea creștinilor”, scrie Plinius. „Nu cunosc natura și mărimea pedepselor pe care să le aplic acestora, nici cum și cât

să-i anchetez.“ Plinius nu era deloc un campion al egalității moderne sau al drepturilor omului – era în stare să tortureze două creștine cu aceeași eficiență calmă cu care supraveghea construirea unui canal –, dar nu era nici crudul și încăpățânatul persecutor din mitul creștin.

De fapt, în întreg imperiul, romanii nu erau deloc încântați să-și joace rolul de creatori de martiri însetați de sânge. Mulți chiar refuzau să-i execute pe creștini când aceștia ajungeau în fața lor. Arrius Antoninus era un guvernator al Asiei care, la sfârșitul secolului al II-lea, executase câțiva creștini în provincia sa. Probabil că nu era pregătit pentru ceea ce avea să urmeze. În loc să fugă, creștinii din ținut s-au adunat cu toții în fața lui. Antoninus ucisese, într-adevăr, din datorie câțiva dintre ei (probabil că unei asemenea ispite cu greu îi putea rezista un roman), dar apoi, în loc să-i expedieze cu plăcere, s-a întors către ei și le-a grăit ceea ce și după 2000 de ani sună ca un reproș plin de năduf: „O, nenorociților, dacă vreți să pieriți nu aveți prăpăstii și spânzurători?“¹²

Alți creștini erau atât de nerăbdători să moară că se prezentau nesiliți în fața autorităților, gata să fie puși în lanțuri, încât oficialii rămâneau năucii. După cum spunea un autor creștin exaltat, creștinii, departe de a fi înfricoșați, chiar cer, de bunăvoie, torturile!¹³ În 311 d.Cr., Sfântul Antonie, auzind despre persecuția în plină desfășurare din împrejurimile Alexandriei, s-a grăbit să iasă din deșert și să ajungă în oraș. Acolo, „și-a primenit hainele și s-a înfățișat prefectului stând pe un loc înalt, de unde era cu neputință să nu-l zărească, pentru că dorea să devină martir“. Spre norocul lui Antonie, prefectul nu l-a observat, sau nu a vrut să-l ia în seamă. Antonie s-a întors acasă, „mâhnit pentru că nu i-a fost hărăzit martiriul“¹⁴. Odată întors la chilia sa, Antonie s-a consolat purtând o haină aspră de păr direct pe trup și nu s-a mai spălat vreodată.

Alți creștini care erau văduviți de o astfel de execuție se sinucideau. În Africa veacului al IV-lea, localnicii vedeau cu groază cum oameni credincioși, dar nebuni, pentru că iubeau atât de mult numele de martir și năzuiau mai degrabă spre lauda omenească decât spre dragostea dumnezeiască, își curmau viața.¹⁵ Metodele de sinucidere variau, de la înec la a-și da foc singuri sau a se azvârli de pe crestele munților. Acestea erau cele mai populare. Oricare ar fi fost metoda, scopul era același:

martiriul, slava veșnică în ceruri și faima eternă pe pământ. Sau cel puțin așa se spera.

Cel mai vestit grup care se ocupa cu asemenea practici era cunoscut ca *circumcelliones*.²¹ După cum a argumentat Brent D. Shaw, ca agricultori itineranți, *circumcelliones* se aflau la marginea unui imperiu extrem de bine ierarhizat. Duceau o viață grea, în sărăcie și lipsită de bucurii. A comite suicid însemna nu doar a deveni membru al celui mai venerat popor de pe pământ, ci și a dobândi o răsplată în ceruri.

La aniversarea morții martirilor, *circumcelliones* îl sărbătoreau pe cel decedat prin lungi și zgomotoase petreceri cu băutură și dans. Serbările care aveau loc în ziua unei morți reale – când unul de-al lor se sinucidea – erau însoțite de o fervoare orgiastică a celebrării, pigmentată cu sex și chefuri bahice zdravene. După cum scria Augustin, aceștia „trăiesc ca tâlharii, mor ca niște *circumcelliones* și sunt cinstiți ca martiri”¹⁶. „Sus pocalul! Noroc!” glăsuiește o inscripție de pe mormântul unui martir, aparent fără nici o ironie.

Alții, creștini sau nu, priveau un asemenea comportament cu repulsie. Acești *circumcelliones* „îi ademenesc pe câți izbutesc, de orice sex, pentru a li se alătura în această purtare nebunească”, scria Augustin.¹⁷ Spre disperarea multora, un asemenea comportament era contagios. Adepții fanatici ai unui episcop s-au baricadat într-o bazilică și s-au sinucis în masă, incendiind biserica.¹⁸ Scrierile lui Augustin pe această temă mustesc de dispreț. El era angajat într-un război de propagandă ideologică și o știa foarte bine. *Circumcelliones* pretindeau că sinuciderea este o vocație înălțătoare. Augustin o lua în răspăr cu toată priceperea de care era capabil. Pentru acești oameni, scria el, a se sinucide aruncându-se în prăpăstii, în apă sau în foc era o simplă distracție.¹⁹ Erau, cum scrie un alt episcop dezgustat, puțin mai mult decât o „sectă a morții”²⁰.

Dar nu doar *circumcelliones* îi sărbătoreau pe martiri. Aceste figuri damnate erau aureolate de o stranie strălucire. Mai mult, ideea că păcatele erau șterse cu buretele în clipa morții sângeroase era vie în mintea acestor potențiali martiri. Mulți își petreceau ultimele clipe din temniță într-o exaltare demnă de carnaval, spre consternarea episcopilor care îi priveau. Cineva observase, „cu tânguie și jale”, că el și alții erau martori la

„înșelătorii și lucruri de rușine și adultere“²¹, care se puteau vedea printre cei condamnați la moarte.

Scrisorile lui Plinius cel Tânăr aduc o altă lumină asupra martiriului creștin. Punctul culminant al fiecărei istorii martirice este, de obicei, clipa în care oficialul roman se străduiește să-l ademenească pe creștinul aflat dinaintea lui să aducă jertfă zeilor romani. Narațiunile martirice prezintă asemenea încercări drept o dovadă a posesiunii demonice. Romanii încearcă să-l constrângă pe creștin „să venereze altarele diavolilor“²². Și, într-adevăr, Plinius a adus creștini puși sub acuzare înaintea lui și le-a cerut să aducă sacrificii statuii lui Traian. De asemenea i-a întrebat pe fiecare dacă este sau nu creștin. Dacă spuneau că da, el – așa cum se întâmplă în nenumărate povestiri martirice – îi întreba iar și iar, atenționându-i cu privire la pedepsele care îi așteptau. Dacă insistau să se numească creștini, ordona să fie executați.

Plinius se aseamănă, în mod superficial, cu guvernatorii din martirologii. Dar, dacă citim cu mai multă atenție textul, se desprinde o figură diferită. Motivul pentru care Plinius îi scrie lui Traian era proliferarea îngrijorătoare a numărului celor acuzați astfel. Guvernatorul roman arhetipal s-ar fi desfătat, fără îndoială, la vederea acestei recolte îmbelșugate de creștini. Plinius, dimpotrivă, era profund îngrijorat. „De aceea, am amânat orice investigație și m-am zorit să te consult“, scrie el. „Chestiunea mi se pare vrednică de atenția ta, mai ales că un mare număr de cetățeni sunt în primejdie. Pentru că mulți, de toate vârstele și clasele sociale, atât bărbați, cât și femei, sunt aduși în fața judecății.“

Adjectivul pe care îl folosește cu privire la oamenii aduși în fața lui este grăitor. Plinius nu consideră că acești creștini sunt târați înaintea lui ca oameni nelegiuți sau care au greșit împotriva legii sau a pietății. El nu zbiară la ei și nici nu-i privește lasciv, nici nu-i înfricoșează. El îi vede ca *periclitantium*, „cei aflați în primejdie“. El este, firește, agentul acelei primejdii și, dacă este constrâns, îi va da morții. Ei perturbă liniștea provinciei, iar sarcina sa este aceea de a reinstaura pacea. Cu toate acestea, concluzia evidentă a epistolei este că Plinius, aidoma lui Arrius Antoninus, ar prefera să nu execute un mare număr de oameni.

Dacă privim istoriile martirice fără distorsionarea produsă de lentilele

creștinismului, romanii din ele încep să arate foarte diferit. Într-adevăr, oficialii le cer creștinilor, în nenumărate rânduri, să aducă jertfă. Dar, numai pentru o clipă, vă rog să puneți între paranteze teoria creștină – cea cu posesia demonică a oficialilor – și să priviți cu atenție argumentele aduse de demnitarii romani. Atunci va deveni foarte limpede că romanii din aceste povestiri vor să-i vadă pe creștini sacrificând nu pentru a-i face să fie osândiți în viața viitoare, ci pentru a-i salva în aceasta. Ei pur și simplu nu vor să-i execute.

Într-o povestire, prefectul roman Probus îi cere de nouă ori unui creștin aflat la judecată în fața lui să se supună, cu scopul de a-l izbăvi de execuție. Prefectul îl roagă pe creștin să se gândească la familia sa care se tânguiește, să se cruțe de durere și să plece liber. „Lasă deoparte această nebunie a ta, înduplecă-te în fața lacrimilor familiei tale, gândește-te la tinerețea ta și adu jertfă“, spune acesta. „Izbăvește-te de moarte!“ Când vede că acesta este de neclintit, Probus mai încearcă o dată: „Adu jertfă măcar de dragul copiilor tăi!“ Când creștinul rămâne neînduplecat, Probus formulează un avertisment mai explicit: „Gândește-te la tine, tinere! Adu jertfă ca să nu te pun la cazne!“²³ Creștinul refuză și moare, dar nu fără încercările de salvare din partea lui Probus. Într-o altă povestire, o tânără pe nume Eulalia se înfățișează guvernatorului care se străduiește să o facă să se răzgândească. „Gândește-te la măritiș“, o roagă el. „Gândește-te la marile bucurii de care te desparți. Familia pe care o părăsești te urmează înlăcrimată. Pieri în floarea tinereții. Purtarea ta neîndurătoare le zdrobește inima.“²⁴ Eulalia a continuat să-l ignore.

Unii demnitari romani din aceste povestiri au încercat – fără succes – să glumească cu potențialul martir. „Încetează cu neghiobia asta și fii binevoitor față de noi!“ poruncește unul.²⁵ Un alt „slujitor al lui Satan“ se întreabă ce persoană înzestrată cu inteligență „ar alege să renunțe la această dulce lumină și să prefere moartea în locul ei?“²⁶ E o întrebare pe care o pune orice guvernator roman rămas perplex. „Nu vezi tu oare frumusețea acestei vremi plăcute?“ întreabă un altul. „Nu va mai fi nici o plăcere dacă te sinucizi. Dar ascultă-mă și vei fi salvat.“ Poate că acest creștin dinaintea lui – sugera guvernatorul – avea nevoie de mai mult timp și-l întreba, descurajat, dacă vrea câteva zile să mediteze la aceste lucruri.

„Am fost indulgent cu tine“, îi spunea martirului voluntar. „Măcar să fii și tu cu tine la fel de indulgent... atunci voi fi și eu cât se poate de mulțumit.“²⁷ La judecata unui veteran pe nume Iulius, prefectul Maximus îi flutură pe la nas chiar o ofertă de beneficii financiare. „Vei primi o recompensă generoasă dacă îmi urmezi sfatul și sacrifici zeilor“, spune Maximus, ademenindu-l.²⁸

Povestirile cu martiri nu sunt, firește, fapte istorice. Dar ele ne spun câte ceva despre ce credeau creștinii sau, mai exact, despre ce doreau să creadă. Acestea arată că primii creștini puteau accepta ideea că demnitarii romani păreau dornici – chiar disperați – să-i oprească de la moarte. Oficialii romani din aceste povestiri rostesc discursuri interminabile pentru a descoperi o formă de sacrificiu care să li se pară acceptabilă acestor creștini. Dându-și seama că ei socoteau dezgustătoare sacrificiile care implicau jertfirea animalelor, demnitarii încercau să-i ademenească prin acte mai mărunte de obediență. „Doar întinde-ți degetele, o roagă judecătorul Eulaliei, și atinge un pic de tămâie. Astfel te vei izbăvi de o crudă suferință.“²⁹ Ei se mai străduiau să găsească formule verbale pe care creștinii să le poată rosti fără probleme. Într-o astfel de povestire, un prefect îi spune unui creștin: „Nu-ți voi spune: «Jertfește!» Nu e nevoie să faci un asemenea lucru. Doar ia puțină tămâie, niște vin, o ramură și spune: «Zeus, atotputernice, ocrotește poporul tău!»“³⁰ Maximus, după ce i-a oferit mită soldatului Iulius, care voia să fie martir, fiind luat în răs, meditează și vine cu o soluție aproape iezuită: „Dacă tu socotești că sacrificiul este un păcat, atunci lasă-mă să iau asupra mea toată vina. Eu sunt cel ce te constrâng, astfel că tu nu trebuie să lași impresia că faci aceasta în chip voit. Apoi poți pleca acasă în pace, îți vei încasa banii pentru cei zece ani și nimeni nu te va mai tulbura din nou“³¹.

Istoria confirmă această lectură. În vremea persecuției lui Decius, creștinilor care refuzau să sacrifice li se ofereau numeroase prilejuri de a se supune, iar datele persecuțiilor erau anunțate din vreme, dându-li-se posibilitatea să fugă. În 303, împăratul Dioclețian a permis să fie lăsați liberi clericii creștini care aduceau jertfe. Alți oficiali comutau sentințele capitale, condamnându-i pe martiri la scurte răstimpuri de muncă silnică în mine sau la surghiun. Fără îndoială, majoritatea creștinilor au sacrificat

în vremea persecuțiilor și au fost salvați de moarte. În Africa, de exemplu, nu este cunoscut nici un guvernator care să fi executat creștini înainte de anul 180. Numărul martirilor creștini a fost de ordinul sutelor, nu al miilor, potrivit savantului W.H.C. Frend.³²

Oficialii din povestirile martirice sunt rareori înconjurați cu recunoștință pentru eforturile lor de a salva sau convinge. Creștinul sfătuit să privească la vremea însoțită îi reproșă ispititorului său următoarele: „Moartea care vine este mai plăcută pentru mine decât viața pe care mi-o dăruiești”³³. Prefectul – sau, cum îl numesc narațiunile, „tiranul” – care îi spune creștinului să se înviioreze și să înceteze cu prostiile este informat verde-n față că e „cel mai neevlavios dintre toți oamenii”³⁴. Când guvernatorul Eulaliei îi oferă un compromis ea îl scuipă între ochi. Prefectului Maximus, care încercase alternativ să-l mituiască și să-l convingă în chip rațional să trăiască, i s-a spus că banii pe care îi dăruia erau „banii lui Satan” și „nici măcar graiul tău iscusit nu mă poate lipsi de veșnica lumină”. Nu poți decât să nutrești simpatie pentru răspunsul șters al prefectului: „Dacă nu respecti edictele imperiale și nu aduci jertfă, îți voi tăia capul”. Iulius replică, plin de ingratitudine: „A trăi alături de tine ar fi moarte pentru mine”. Apoi este decapitat.³⁵

Necreștinii erau când zăpăciți, când dezgustați de asemenea excese. Plinius însuși zugrăvește creștinismul ca pe nimic altceva decât „o superstiție perversă și exagerată”³⁶. Multă vreme romanii s-au străduit să înțeleagă de ce nu puteau creștinii să creadă, pe lângă noul lor zeu, și în cei vechi. Se știa despre creștinism că derivă din iudaism și că evreii înșiși făceau rugăciuni pentru Augustus și alți împărați, și aduceau jertfe pentru aceștia în templul lor. Dacă evreii făceau asta – și ei erau o religie mult mai veche –, de ce nu o puteau face și creștinii? Rigidul monoteism creștin era de neconceput pentru politeiști. „Dacă l-ai recunoscut pe Cristos”, spunea un oficial, „atunci recunoaște-i și pe zeii noștri”³⁷. Monoteismul nu era doar de neconceput, ci, pentru mulți, inutil, chiar ipocrit. După cum observa un alt prefect, cuprins de milă: „Ce e așa de grav să oferi puțină tămâie, apoi să-ți vezi de ale tale?”³⁸ Împăratul Marcus Aurelius disprețuia martiriul, numindu-l eroism teatral.³⁹ Alții îi vedeau ca pe niște simpli oameni amăgiți: „Niște sărmani nenorociți care s-au convins pe ei înșiși că

vor fi nemuritori și vor trăi pentru totdeauna. Prin urmare ei disprețuiesc moartea, dar i se oferă plocon de bunăvoie”⁴⁰.

Ceea ce-l irită mai mult pe Plinius cel Tânăr nu este atât lipsa de respect față de zeii săi, cât disprețul față de autoritate. El fusese trimis în Bitinia tocmai pentru a pune rânduială în provincie. Acum, din cauza creștinismului, el are de cârmuit un oraș în care mișună informatori și care clocotește de nemulțumire. Printre aceștia, câțiva cetățeni intransigenți și rigoriști care refuză să-l cinstească pe împărat. Când Plinius îi aduce în fața judecății, unii cedează, alții rămân fermi. Cei ce rămân statornici, dacă sunt cetățeni romani, trebuie trimiși la Roma pentru judecată, prilej pentru cheltuieli foarte mari și încurcătură birocratică. Dacă nu sunt cetățeni romani, sunt executați. După cum afirmă Plinius, „indiferent ce mărturisesc ei, sunt convins că o asemenea încăpățănare și o inflexibilitate de neclintit nu pot rămâne nepedepsite“. A dovedi *contumacia* – dispreț sau „inflexibilitate“ în fața unui magistrat – era un delict demn de pedeapsă, pe care creștinii îl comiteau frecvent în mod explicit sau cochetau cu el.⁴¹

Romanii îi găseau pe creștini foarte enervanți la procese, și nu fără motiv, dacă luăm în serios actele martirice. Creștinii scui-pau, literal sau metaforic, în fața reprezentanților legali ai Romei. Într-un faimos proces, un martir pe nume Sanctus răspundea la fiecare întrebare invariabil: „Sunt creștin“. Autorul creștin consemnează asta, în deplin acord: „Cu câtă dârzenie a stat el în fața asalturilor și nu le-a spus nici numele, nici neamul, nici locul de naștere, nici dacă era sclav sau liber. La fiecare întrebare, el răspundea în latină: «Sunt creștin!» Acest lucru îl rostea mereu și mereu, în loc de nume, loc de naștere, neam și orice altceva. Alte cuvinte n-au ieșit din gura lui”⁴². „Păgânii“ nu puteau tolera un asemenea comportament, iar guvernatorul care prezida procesul l-a torturat ceva mai mult.

Ce trebuia să facă Plinius cu acești ciudați? Răspunsul lui Traian este concis și la obiect. El nu intră în dezbateri teologice sau legale despre statutul legal al creștinismului – spre dezamăgirea cercetătorilor de mai târziu –, nici nu tună și fulgeră împotriva creștinilor, spre dezamăgirea istoriilor cu martiri. El e de acord cu Plinius că aceia care sunt dovediți a

fi creștini „trebuie pedepsiți“, deși învinuirea nu este foarte limpede. Mai adaugă și că „în cazul în care cineva tăgăduiește că ar fi creștin și o dovedește, aducând rugăciuni zeilor noștri, acela să fie iertat ca urmare a căinței lui, oricât de îndoielnică ar fi purtarea lui de dinainte“. Împărații romani voiau supunere, nu martiri. Ei nu doreau nicidecum să pătrundă în sufletele oamenilor sau să controleze ce se afla acolo. Acest lucru va fi o inovație creștină.

Cu toate că declara nemijlocit că aceia care sunt creștini trebuie pedepsiți, Traian merge mai departe și adaugă o clauză care le va oferi o considerabilă protecție legală tuturor creștinilor din imperiu pentru mai bine de un veac. Traian este absolut neînduplecat când vine vorba despre denunțurile anonime care declanșaseră toată tărășenia. „Pamflete care circulă în chip anonim nu-și pot afla locul în nici un proces“, scrie el. „Acestea oferă o pildă cât se poate de rea și nu au ce căuta în veacul nostru.“ Mai mult, Plinius nu trebuie să dezrădăcineze creștinismul. Într-un rând care ar trebui mai bine cunoscut decât este, Traian adaugă trei cuvinte simple, dar puternice: „*Conquirendi non sunt* – Acești oameni nu trebuie urmăriți!“⁴³

Mulțor romani nu le plăceau creștinii, pentru că socoteau purtarea acestora jignitoare, învățăturile lor prostesti, fervoarea lor enervantă și refuzul lor de a aduce jertfe împăratului drept insultător. Totuși, în primii 250 de ani după nașterea lui Cristos, politica imperială față de creștini a fost una de ignorare, urmată apoi de recomandarea neurmăririi lor.⁴⁴

La întâlnirea creștinilor cu romanii, primii aproape mereu au fost considerați oprimați, iar cei din urmă au fost văzuți ca opresori. Totuși, în afară de Nero, a fost nevoie cam de două veacuri și jumătate până ce împărații s-au implicat direct în persecutarea creștinilor. Mai mult, precum am văzut deja, aceste persecuții au fost scurte.

Este vorba de o favoare și o libertate pe care creștinii au refuzat să le arate față de alte religii atunci când au pus, în sfârșit, mâna pe puterea politică. La nici zece ani după ce proaspăt creștinul împărat Constantin a preluat puterea, legile au început să pună opreliști „pângăririi idolatre“⁴⁵. În timpul domniei lui Constantin se pare că s-a decretat că „nu-i mai era îngăduit nimănui să cuteze a înălța [vreunui zeu] statuie, nici să se

îndeletnicească cu prezicerile și cu celelalte fleacuri de acest soi și nici – ba chiar înainte de toate – să jertfească”⁴⁶. La mai puțin de 50 de ani după Constantin, pedeapsa cu moartea a fost decretată pentru cei care aduceau jertfe zeilor.⁴⁷ Aproape un veac mai târziu, în 423 d.Cr., guvernământul creștin îi înștiința pe păgânii care mai supraviețuiseră că vor fi nimiciți. Apoi adăuga trufaș și amenințător: „Acum credem că nu a mai rămas nici unul”⁴⁸.

Note

20. Nu era prima dată când Plinius era cât pe ce să rateze o întâlnire. În dimineața zilei de 24 august 79 d.Cr., se afla împreună cu familia unchiului său într-o vilă din Golful Neapolelui, când au observat un nor straniu ridicându-se deasupra munților, dincolo de golf. Unchiul lui Plinius a plecat să cerceteze fenomenul și și-a întrebat nepotul dacă dorește să meargă cu el. Tânărul Plinius a refuzat invitația, pretextând că ar avea ceva de lucru în legătură cu studiile pe care le făcea. Plinius cel Bătrân a ieșit, spunând că „Soarta îi favorizează pe cei cutezători”. Dar pe el nu l-a favorizat. În mai puțin de 24 de ore era mort. Decizia lui Plinius cel Tânăr a fost, fără îndoială, delicată, dar nu prea i-a lăsat o reputație de eroism.

21. Ciudatul lor nume vine, probabil, de la stilul lor de viață: ei erau lucrători agricoli care își petreceau vremea „în jurul” (*circum*) „hambarelor” (*cella*).

Capitolul 6

CEA MAI MINUNATĂ CLĂDIRE DIN LUME

Cel ce jertfește la alți dumnezei, afară de Domnul, să fie nimic.

— Exodul 22:20 —

La finele primului secol de stăpânire creștină, Colosseumul încă domina Roma, iar Partenonul străjuia Atena. Dar când scriitorii acestei perioade discută despre arhitectură, nu acestea sunt edificiile care îi impresionează. Admirația lor este cucerită de o clădire din Egipt. Aceasta era atât de minunată, încât scriitorii din lumea veche se întreceau în a găsi expresii care să îi laude frumusețea. Splendoarea ei era „atât de mare încât simplele cuvinte nu fac decât să o nedreptățească“, scria istoricul Ammianus Marcellinus.¹ Era, după cum remarcă un alt scriitor, „una dintre cele mai rare și mai neobișnuite priveliști din lume. Nicăieri altundeva pe fața pământului nu se află o asemenea clădire“². Marile ei săli, columnele, statuile uimitoare, valoarea ei artistică, toate acestea o făceau să fie cel mai magnific edificiu al lumii, în afară de cele din Roma.³ Oricine auzise de ea.

Nimeni nu mai știe de ea acum. În timp ce turiștii încă poposesc pe Partenon sau privesc uluiți la Colosseum, în afară de mediul universitar puțină lume a auzit Templul lui Serapis. Și asta pentru că în 392 d.Cr., un episcop, susținut de o bandă de fanatici creștini, l-a preschimbat în ruine.

Este ușor de înțeles pentru ce acest templu atrăsese atenția creștinilor. Ridicându-se falnic de la înălțimea a peste o mie de trepte de marmură, înconjurat de străzi pavate cu marmură, nu putea decât să stârnească atât admirația, cât și invidia. În vreme ce creștinii vremii se înghesuiau într-un număr insuficient de biserici mărunte și îngrămădite, acest templu era un sublim și vast monument consacrat vechilor zei. Era prima clădire pe care o zăreai când călătoreai spre Alexandria, cu acoperișul său profilându-se deasupra celorlalte clădiri. Ceva de neuitat. Una dintre cele câteva

„Alexandrii“ fondate de Alexandru cel Mare – un om care cu greu poate fi învinuit de modestie –, această Alexandrie era o cetate remarcabil de elegantă. Sub arzătorul soare egiptean, largile sale bulevarde erau în așa fel aliniate încât să permită proaspetei brize marine să pătrundă în oraș, răcorindu-l. Edificiile sale celebre au devenit puncte de referință în istoria culturii și arhitecturii: Marele Far din Alexandria, una dintre minunile lumii antice, se afla aici; la fel și Musaionul, un veritabil altar închinat Muzelor, cu aleile sale, cu sălile de lectură, sufrageriile și sectoarele rezidențiale ale savanților de aici, un veritabil înaintemergător al universității moderne. Aici se afla și Biblioteca din Alexandria.

Se spunea că Iulius Caesar a fost atât de impresionat de acest oraș, încât s-a întors acasă hotărât să transforme Roma. Dar, mai presus de aceste clădiri, cea mai frumoasă dintre toate era Templul lui Serapis.

Prin 392 d.Cr. multe lucruri pe care le admirase Caesar fuseseră trecute prin foc și sabie, dar Serapis încă stătea în picioare, înfiorându-i pe toți. Pentru a ajunge la el, un vizitator era nevoit să urce șirul nesfârșit de trepte către altarul înălțat ca o citadelă. Odată intrat înăuntru, te aflai într-o curte largă, străjuită de portice umbroase. Ochii îți erau furați de mult admiratele statui, atât de realist realizate – se spunea –, încât păreau că, în orice clipă, vor începe să respire. Și, dincolo de ele, învăluit de lumina orbitoare a răsăritului mediteraneean, se ridica coloanele de marmură ale templului însuși.

Trecând de porticuri, în curtea interioară, te găseai într-o vastă bibliotecă, rămasă a mării Biblioteci din Alexandria. Colecțiile bibliotecii erau păstrate în incinta templului, pentru siguranță. Aceasta era prima bibliotecă publică din lume și, în vremurile ei de glorie, avea sute de mii de volume. Asemenea orașului, și biblioteca primise câteva lovituri în cursul anilor, dar colecțiile au supraviețuit. Spiritul instituției originare supraviețuise acolo și oricine din oraș putea intra să citească aceste cărți. Săpăturile din 1940 au dezvăluit existența a 19 camere identice și se crede că acestea erau spațiile unde erau depozitate cărțile. Mii de volume, despre fiecare subiect, de la matematică la religie, se găseau pe acele rafturi la începutul anului 392.

Așadar, Serapis era bogat, posedând din belșug avuție intelectuală. Dar,

trecând cu vederea biblioteca și sălile de lectură care înconjurau templul însuși, ai fi întâlnit o bogăție mai prozaică. Intrând pe ușile lui mari, cu ochii încețoșați de fumul dens al tămâii, ai fi văzut o încăpere de o bogăție exotică, în care lămpile de ulei își irizau strălucirea pe ziduri, fiind poleite cu aur și argint. Iar în mijloc trona cel mai grandios lucru dintre toate: marea statuie a zeului Serapis. Asemenea orașului greco-egiptean peste care stăpânea, acest zeu era un hibrid internațional. Priviți la chipeșul său profil bărbos și vă veți închipui că-l priviți pe însuși Jupiter, deși era destul de egiptean încât să poată fi numit de alții Osiris. Un amalgam nemuritor, spuneau unii, creat intenționat pentru a aduce armonia între neamurile amestecate în marea metropolă, făcându-le mai curând să se roage împreună, în loc să se încaiere. Nonsens, probabil, dar Serapis a acționat ca un diplomat divin mai mult decât eficient, contribuind la unitatea acestei populații renumite pentru înclinația ei spre gâlceavă. Într-un oraș în care noaptea străluceau nenumărate făclii într-o mie de temple, Serapis era unul dintre zeii cei mai sânguincios adorați.

Asemenea tuturor statuiilor de această mărime, Serapis era alcătuit dintr-o structură de lemn poleită cu materiale prețioase. Profilul zeului era făcut din fildeș alb strălucitor. Membrele sale gigantice erau drapate în robe de metal, foarte probabil din aur adevărat. Statuia era atât de uriașă, încât mâinile ei aproape că atingeau fiecare parte a încăperii în care se afla. Dacă s-ar fi ridicat, ar fi distrus acoperișul. Chiar și soarele îl adora. Templul era construit cu o mică fereastră atent poziționată pe zidul de est, astfel că o dată pe an, într-o anumită zi, primele raze de soare ale zorilor pătrundeau înăuntru și sărutau buzele zeului.

Pentru noua generație de clerici creștini Serapis nu era deloc o minune artistică sau un zeu local foarte iubit. Pentru ei Serapis era un demon. În 392 d.Cr., episcopul orașului a hotărât să ia măsuri împotriva acestui demon și să termine cu el o dată pentru totdeauna. Teofil, noul episcop al Alexandriei, se pregătise pentru acest moment cu luni întregi înainte, ba chiar de la naștere, dacă e să-i dăm crezare biografului său. Pe când era copil – se spunea – doica l-a dus la un templu al lui Artemis și Apollo ca să se roage. De îndată ce a intrat în templu cu micul Teofil în brațe, statuile zeilor s-au prăbușit la pământ și s-au sfărâmat în bucăți. Așadar

era un om predestinat să distrugă. Ca adult, Teofil nu s-a dovedit mult mai îngăduitor. „Crucea“, spune el într-o omilie nedând pe-afară de lapte și miere, „este cea care a ferecat porțile templelor și a deschis ușile bisericilor, încununându-le. Crucea este cea care i-a înfruntat pe demoni și i-a făcut să fugă înspăimântați“⁴.

Niște vorbe crâncene, însă creștinii tunaseră și fulgeraseră în acest fel decenii la rând, iar politeiștii au putut să-i ignore. Dar acum lumea se schimba. Trecuseră deja 80 de ani de când primul creștin se așezase pe tronul Romei și în acest răstimp religia Mielului adoptase o atitudine tot mai sfidătoare față de cei care i se împotriveau. De când luase controlul în Alexandria, Teofil și-a reamintit destinul său de bici al lui Dumnezeu care sfărâmă idolii. Puțin mai devreme, furase odoarele sfinte din două temple și le purtase în procesiune pe străzile orașului pentru a fi batjocorite de creștini. Cei care se închinau vechilor zei au fost înfuriați și îngroziți. Era un sacrilegiu grosolan și neașteptat care a dus la atacarea și uciderea multor creștini. Oricât de tulburător și de imund ar fi fost acest eveniment, va fi eclipsat de ceea ce va urma.

Dis-de-dimineată, într-o zi din 392 d.Cr., o gloată de creștini a început să se adune lângă templu, în frunte cu Teofil. Apoi, spre disperarea alexandrinilor care priveau, mulțimea a urcat treptele templului și a pătruns în incinta sacră a celei mai frumoase clădiri din lume.

După care s-au apucat să-l distrugă.

Adepții fideli ai lui Teofil au început să sfărâme faimoasele opere de artă, statuile care păreau însuflețite și pereții placați cu aur. Au șovăit puțin în fața mării statui de aur. Umbla zvonul că dacă Serapis era vătămat, cerul se va prăbuși pe pământ. Teofil i-a poruncit unui soldat să-l izbească cu securea. Soldatul a lovit fața lui Serapis cu securea lui cu două tăișuri. Mărețul profil de fildeș, înnegrit de fumul atâtor veacuri, s-a clătinat.

Creștinii care priveau au izbucnit în strigăte de entuziasm și, încurajați, s-au apropiat ca să sfârșească treaba. Capul lui Serapis s-a desprins de trup. Mâinile și picioarele au fost tăiate cu securi, despărțite de corp și, pentru siguranță, arse.

După cum observa încântat un cronicar creștin, „bătrânul ramolit“

Serapis „a fost preschimbat în cenușă în fața privirilor unei Alexandrii care îl adorase“⁵. Gigantul trunchi al zeului a fost păstrat pentru o continuare a umilinței publice: dus într-un amfiteatru unde a fost ars în fața unei mulțimi în delir. Și acesta, observă cronicarul nostru cu satisfacție, „a fost sfârșitul vanei superstiții și vechii rătăcirii a lui Serapis“⁶.

Puțin mai târziu, o biserică ce adăpostea moaștele Sfântului Ioan Botezătorul a fost ridicată pe ruinele templului, ca o insultă finală la adresa zeului și a artei arhitectonice. Era, firește, o construcție inferioară celei dinainte.

Potrivit cronicilor creștine, aceasta era o victorie. După relatările necreștine, era o tragedie și, totodată, o batjocură. Scriitorul grec Eunapius afirma că nimicirea templului n-a avut drept temei pietatea față de Domnul, ci lăcomia pură. În relatarea sa, creștinii nu erau războinici virtuoși, ci huligani și tâlhari. Singurul lucru pe care nu l-au furat, observă el acid, a fost dușumeaua, din simplul motiv că pietrele care o alcătuiau erau foarte greu de purtat. După cum scrie cu dispreț Eunapius, „acești războinici foarte onorabili“ au nimicit templul mânați de „lăcomie“ și, după ce și-au sfârșit opera de vandalism, „se lăudau că i-au biruit pe zei și că sacrilegiul și nelegiuirea lor trebuie recunoscute ca fapte demne de mărire“⁷. Nu a mai rămas nimic în templu, deoarece creștinii au luat tot: au pus mâna pe pietrele templului, au răsturnat imensele coloane de marmură, ceea ce a dus la prăbușirea zidurilor. Întregul sanctuar a fost demolat cu o uluitoare rapiditate. Cea mai măreață clădire din lume a fost „risipită în cele patru vânturi“⁸.

Zeci de mii de cărți, rămășițele celei mai mari biblioteci din lume, au fost pierdute pentru totdeauna. Probabil că au sfârșit arse. După cum a observat savantul modern Luciano Canfora, „arderea cărților a reprezentat preludiul impunerii creștinismului“. Un război împotriva templelor păgâne era și unul împotriva cărților, care, de regulă, erau păstrate în acestea pentru siguranță, concept care, în noile condiții, putea fi privit cu ironie. Dacă au fost arse, atunci acesta a fost un moment semnificativ pe care Canfora l-a numit „trista experiență a războiului purtat de creștinism împotriva vechii culturi și a sanctuarelor ei. Cu alte cuvinte, împotriva

bibliotecilor ei“⁹. După 1000 de ani, Edward Gibbon reacționa cu furie la această devastare: „Înfățișarea rafturilor goale stârnea regretul și indignarea oricărui spectator a cărui minte nu era întunecată de prejudecăți religioase“¹⁰.

Nu pierise doar un templu. Când vestea distrugerii sale s-a răspândit în imperiu se simțea că o parte din spiritul vechii culturi pierise odată cu el. Se spunea că mulți locuitori ai Alexandriei, văzând ce se petrecuse cu templul, s-au convertit pe loc la creștinism. Era o agresiune înfiorătoare. Filozofii și poeții au fugit din cetate îngroziți. O melancolie apăsătoare se răspândea printre intelectualii care au cutezat să rămână. După cum spunea un dascăl grec deznădăjduit: „Morții obișnuiau să lase în urmă cetatea vie, dar acum, noi, trăind, ducem cetatea înspre mormânt“¹¹.

Capitolul 7

CÂND DISPREȚUIEȘTI TEMPLELE

*Slăbiciunea păgânismului ca religie este evidentă... a ajuns la sfârșit
pentru a face loc unui crez mai măreț.*

— Gilbert Grindle, *The Destruction of Paganism in the Roman Empire*,
1892 —

Noua eră creștină a început cu o viziune și cu o declarație de libertate.

În octombrie 312 d.Cr., împăratul Constantin a avut una dintre cele mai importante viziuni din istoria Europei. Într-o zi, ne spune povestea, nu cu mult înainte de o bătălie decisivă împotriva rivalului său imperial, Maxentius, Constantin și-a ridicat ochii către cer pe când se ruga la amiază. Ceea ce a pretins că a văzut atunci va străbate secolele. Deasupra soarelui, Constantin a văzut o cruce de lumină, flancată de câteva cuvinte: „Învinge prin aceasta!”¹ Constantin și oștirea sa, ajutați de religia Împăratului Păcii, au câștigat bătălia. Convertirea lui Constantin la creștinism era de acum garantată.

Constantin s-a mișcat rapid pentru a promova noua religie. În anul următor a declarat încheierea persecutării creștinilor. Într-adevăr, Edictul de la Milano promitea și mai mult. El proclama că orice om are deplină libertate să practice orice religie ar alege.² Erau vremuri minunate, scrie istoricul Eusebiu. „Oamenii nu se mai temeau acum deloc de cei care-i asupriseră. Lumina strălucea peste tot. Cu toții dănuiau și cântau în orașe și la țară.”³

Lucrurile nu prea stăteau așa. Nu toți dănuiau și cântau. Istoria creștină poate că și-l amintește pe Constantin ca „mai presus de toți în fiecare virtute pe care o poate dăruia adevărata credință”, dar necreștinii nutreau considerabil mai puțină simpatie față de el.⁴ Mulți priveau trecerea lui subită la creștinism cu profundă suspiciune și dezgust. Acest om, înzestrat cu „o dispoziție haină” și „porniri rele”, se convertise – scrie un istoric

necreștin – nu pentru că văzuse niscaiva cruci arzând prin văzduh, ci fiindcă își ucisese nevasta (pe care se spune că o fiersese în baie, bănuind-o că avusese o aventură cu fiul său) și era copleșit de povara vinovăției. Preoții vechilor zei erau intransigenți: Constantin era prea pângărit ca să mai poată fi purificat de aceste crime. Nici un ritual nu-l putea curăți. Traversând o criză profundă, s-a întâmplat ca împăratul să poarte o conversație cu un om care l-a asigurat că „învățătura creștină îi va ierta de îndată vina, pentru că toți nelegiuiții care o îmbrățișează sunt imediat iertați de toate păcatele“. Constantin – se spune – l-a crezut imediat.⁵

Așa sună istoria povestită de istoricul Zosimus, un meticulos roman tradiționalist. Datele nu se prea potrivesc, de vreme ce Constantin a îmbrățișat creștinismul mult înainte de a-și ucide soția, dar relatarea de mai sus ne arată cât de nemulțumite erau vechile familii de patricieni ai Romei față de noul lor împărat creștin. În zilele de glorie ale Romei, bărbații adevărați disprețuiau luxul veșmintelor. Chiar purtarea unei togi prea lungi, cum făcuse Caesar, un spilcuit notoriu, era de ajuns pentru ca aceștia să ridice din sprâncene și să privească bănuitor. Romanii autentici – după cum glăsuia imperativul retoric – erau obligați să poarte tunici simple specific masculine. Constantin, dimpotrivă, era așa de pasionat de abundența bijuteriilor, diadelor și veșmintelor de mătase, încât până și Eusebiu, biograful său, a fost nevoit să îi ia apărarea. Astfel, Eusebiu scrie că împăratul, „de vreme ce a gustat din divina cunoaștere, și-a îmbrăcat sufletul cu podoabele cumpătării, dreptății și cucernicieii și ale celorlalte virtuți; podoabe într-adevăr împărătești de astă-dată“⁶. Eusebiu afirmă că împăratul, fiind conștient că poporului, aidoma copiilor, îi place spectacolul, s-a învoit să poarte veșminte luxoase, cu broderii de aur și înflorituri. Acestea sunt sacrificiile pe care un om le face pentru preamărirea credinței.

Dar nu doar împăratul Constantin era învăluit în aur. Biserica, abia ieșită din persecuție, s-a trezit brusc potopită de grămezi de bani. Unui episcop i s-a spus că, atunci când are nevoie, poate solicita ministrului imperial de finanțe orice sumă, iar acesta i-o va furniza, fără să pună întrebări.⁷ Terenurile Bisericii au fost scutite de taxe, clericii au fost eliberați de îndatoririle publice, episcopii erau răsfățați cu daruri și

banchete. Alocații anuale erau oferite văduvelor, fecioarelor și călugărițelor. Lista cheltuielilor era lungă. S-au clădit biserici mărețe și uluitoare. O peregrină uimită se extazia în fața ornamentelor bisericii de la Sfântul Mormânt din Ierusalim, unde abundau aurul, nestematele și mătasea, iar clădirea însăși era decorată cu aur, mozaic și marmură prețioasă. Asemenea clădiri spuneau ceva cu privire la credința laică a lui Constantin, fiind adevărate „predici în piatră“, după cum le descrie istoricul modern Peter Brown. Este vorba aici de arhitectură, dar și de intenție.⁸

Fondurile pentru astfel de activități trebuiau să provină de undeva. Constantin își îndreaptă acum privirile către „acei oameni blestemați și pângăriți“ care aleseseră cu încăpățânare să stea departe de creștinism și continuau să-și frecventeze „altarele rătăcirii“, cu alte cuvinte, păgânii.⁹

Mijloacele prin care Constantin îi spolia pe alții erau simple și umiltoare: solicita ca statuile să fie înlăturate din temple. Oficialii creștini străbăteau imperiul, ordonând preoților vechilor zei să scoată aceste statui din temple. Din 330 înainte, cele mai sfinte icoane ale templelor păgâne au început să fie confiscate. Astăzi ne vine greu să înțelegem enormitatea ordinului dat de Constantin. Dacă *Pietà* a lui Michelangelo ar fi scoasă din Vatican și vândută, gestul ar fi un îngrozitor act de vandalism cultural. Dar nu ar fi un sacrilegiu, de vreme ce statuia în sine nu e sacră. Însă statuile din templele romane erau. A le înlătura însemna un abuz grosolan, iar Constantin o știa foarte bine.

Într-adevăr, o parte a distracției era tocmai insulta. Mulți supuși ai lui Constantin încă se temeau de „deșertii lor idoli“ și-i venerau. De ce n-ar fi făcut-o? Istoria cultului religios greco-roman avea peste o mie de ani de existență, mergând înapoi în timp, dincolo de Homer, înspre preistorie. Creștinismul abia avea vreo trei veacuri. Constantin îmbrățișase „noua superstiție“ de vreo două decenii. Posibilitatea ca Isus să triumfe asupra celorlalți zei, la acea vreme, părea aproape absurdă. Constantin avea de-a face cu o populație intransigentă care insista să-și venereze idoli, în pofida Domnului celui înviat. El și-a dat seama că „trecerea la noua religie va fi mult mai ușoară dacă îi va face să-și disprețuiască templele și imaginile din acestea“¹⁰. Și ce metodă mai eficientă să găsești pentru a-i

convinge pe păgâni de zădărnicia credinței lor decât să le sfărâmi statuile zeilor, dovedindu-le că sunt, literalmente, goale? Mai mult, un sistem religios în care sacrificiul era piesa de rezistență va supraviețui cu greu dacă nu mai are cui să aducă sacrificii. Exista un serios precedent biblic pentru asemenea acțiuni. În Deuteronom, Dumnezeu a poruncit poporului său ales să răstoarne altarele, să ardă crângurile sacre și să sfărâme imaginile cioplite ale zeilor.¹¹ Dacă împăratul Constantin a atacat templele, el nu a fost un vandal, ci doar un împlinitor al lucrării Domnului.

Și așa a început. Marile temple romane și grecești – spune Eusebiu – au fost nimicite, statuile lor înlăturate și mutilate. Demnitarii imperiali „desfăceau de pe material stratul ce li se părea că merita reținut, îl topeau trecându-l prin foc, după care din nou strângeau tot ce credeau că ar mai putea folosi la ceva și-l puneau deoparte; iar restul – care nu mai era bun de nimic – îl lăsau vanilor închinători, ca să nu uite ei rușinea pătită”¹². Împăratul nu s-a oprit aici. Până și templele au fost atacate. Ușile le-au fost smulse la ordinul său, acoperișurile înlăturate, „altele au fost nimicite sau lăsate în părăsire până s-au ruinat”¹³. Un sanctuar a fost demolat; un templu din Cilicia a fost ras de pe fața pământului. După Eusebiu, Constantin spera ca toți cetățenii să renunțe în mod spontan la vechile lor credințe.¹⁴ Termenul „spontan” pare un pic forțat în context.

Nu toate templele au fost nimicite. „Tiranul” de Constantin pusese ochii pe nenumărate obiecte de artă care au fost furate și luate ca trofeu pentru noul oraș ctitorit de împărat, Constantinopol (Constantin, aidoma lui Alexandru, nu suferea deloc de smerenie). Statuia lui Apollo Pythianul a fost amplasată într-o piață, în batjocură. Trepiedul sacru de la Delfi a fost așezat în hipodrom, în vreme ce muzele din Helicon au sfârșit în palatul lui Constantin. Noua capitală arăta minunat. Templele arătau... profanate. După cum notează cu satisfacție biograful său, „Constantin dădea în vileag prin toate mijloacele idoleasca rătăcire de credință a neamurilor”¹⁵.

Cu toate că împăratul Constantin le cerea insistent asta, supușii săi s-au dovedit ceva mai rezistenți. „Pentru a duce la bun sfârșit acest lucru, nu avea nevoie de ajutorul oștirii”, scrie cronicarul Sozomen. „Acești oameni au fost nevoiți să nu se împotrivescă, pentru că, dacă se ridicau împotriva

edictelor imperiale, ei, copiii și soțiile lor ar fi fost în mare primejdie.“¹⁶ Constantin a fost – după cum l-a numit cu dispreț nepotul lui, Iulian, așa-zis „Apostatul“ – „un tiran cu minte de negustor“¹⁷. Campania sa nimicitoare i-a îndemnat și pe alți creștini să i se alătore, iar atacurile s-au înmulțit. În multe orașe, „pe neașteptate, fără vreo poruncă imperială, oamenii au distrus temple și statui și au înălțat în locul lor case de rugăciune“¹⁸.

Creștinismul ar fi putut fi tolerant: nu era predestinat să apuce pe această cale.¹⁹ Au fost glasuri creștine care chemau la toleranță, chiar la un soi de ecumenism. Dar aceste speranțe au fost înăbușite. Dacă doreai să fii intolerant, monoteismul îți furniza arme redutabile. Existau și ample justificări biblice pentru persecutarea necredincioșilor. Biblia, după cum mărturiseau generații întregi de autori creștini, este foarte clară cu privire la idolatrie. După cum amintea și scriitorul creștin Firmicus Maternus conducătorilor săi – în mod foarte rezonabil –, este sarcina împăraților să „mustre și să pedepsească în mod necesar răul, iar severitatea pedepselor trebuie să fie pe măsura fărâdelegii“. Dar mai exact ce pedeapsă prevedea Dumnezeu pentru idolatrie? Deuteronomul era limpede: o persoană care s-a datat unor astfel de practici trebuie ucisă cu pietre. Și dacă un întreg oraș cade într-un asemenea păcat? Din nou, răspunsul era limpede: „era poruncită nimicirea“²⁰.

Profanarea a durat timp de secole. În veacul al V-lea î.Cr., colosala statuie a Atenei, piesa de rezistență sacră a Acropolei și una dintre cele mai faimoase opere de artă din imperiu, a fost dărâmată din locul în care stătuse vreme de un mileniu și transportată la Constantinopol – o lovitură de imagine pentru orașul creștin și o mare insultă pentru „păgâni“. Acest act de pângărire imperială a tulburat somnul unui filozof atenian. El a avut un coșmar în care zeița Atena, acum rămasă fără adăpost, sosise la el, cerându-i găzduire. Alți filozofi, care detestau atât de mult noua și agresiva religie încât nici măcar nu puteau pronunța numele de „creștin“, obișnuiau să-i numească pe aceștia „oamenii care clinesc lucrurile care nu ar trebui clintite“²¹.

Se dezvoltase o adevărată piață a obiectelor de artă jefuite din temple – o sfidare adresată demonilor – în care se vindeau mai ales statui foarte

prețioase. La rândul lor, politeiștii, dându-și seama că o descendență faimoasă a unei opere artistice o putea salva de la mutilare, au început să dăltuiască semnături false la baza statuilor. Multe statui inferioare s-au trezit că pedestalu lor le declara – pe deplin neadevărat – drept opera unuia dintre marii sculptori greci ca Policlet sau Praxiteles, și aceasta pentru a le izbăvi de ciocanele creștinilor.

Uneori ironia situației era evidentă. După cum remarcă poetul grec Palladas, pe când admira abundența statuilor de zei păgâni în casa unui creștin bogat, „locuitorii Olimpului, creștinați deja, sălășluiesc aici netulburați. Căci numai în acest fel s-au izbăvit de cuptorul care i-ar fi topit, preschimbându-i în câțiva gologani de nimic”²².

Mai târziu, creștinilor le plăcea să tot spună o istorioară.²³ Cu mulți ani în urmă, ziceau ei, au trăit șapte buni creștini în marea cetate a Efesului. Pe atunci erau zile cumplite pentru creștini. Împăratul Decius se afla pe tron și dăduse de știre, spune povestea, că toți creștinii trebuie să aducă jertfe zeilor sau să fie uciși. Auzind aceste lucruri, cei șapte frați au fost cuprinși de mâhnire pentru că ei, ca niște buni creștini, nu voiau să aducă jertfă zeilor. Prin urmare, s-au ascuns într-o peșteră dintr-un munte apropiat. Aici au început să se roage.²²

Decius, auzind de acest lucru, s-a înfuriat. A hotărât să-i lase pe acești tineri să moară de foame, așa că a poruncit să fie zidită intrarea în peșteră. Trupurile fraților au rămas acolo, înmormântate, dacă nu din pricina unei extraordinare întâmplări, atunci prin voia milostivului Dumnezeu. După anul 362, un grup de zidari care lucrau în zonă au deschis gura peșterii. Cei șapte tineri au fost treziți de zgomot. Au început să vorbească unii cu alții ca și cum ar fi dormit o singură noapte. Apoi au hotărât să-l trimită pe Malchus, unul dintre ei, să cumpere niște pâine din cetate.

Malchus a ieșit din peșteră, a coborât muntele și a ajuns în fața porților cetății Efes, din care fugiseră cu mulți ani înainte. Dar când s-a apropiat de porți, Malchus a rămas încremenit fiindcă a văzut deasupra lor o cruce mare. Minunându-se, s-a dus la altă poartă și a văzut același lucru: o cruce măreață chiar la intrarea în cetate. Întrebându-se dacă nu cumva visează, Malchus a pătruns în cetate și a văzut oameni vorbind despre Dumnezeu. „Ce-o mai fi și asta?” s-a întrebat. „Această cetate nu are cum să fie

Efesul. Deunăzi nici unul nu cuteza nici să rostească numele lui Cristos și astăzi toți îl mărturisesc.“ Și totuși era chiar Efesul.

Când istoricii ajung să explice cum de un întreg imperiu a trecut atât de repede de la sacrificiile aduse lui Serapis la adorarea lui Cristos, narațiunile lor au ceva din spiritul poveștii celor *Șapte Tineri din Efes*. Când Malchus a intrat în Efes, el nu s-a ciocnit de oameni care se închinau zeiței Artemis, scandalizați că zeloții creștini le-ar fi dărâmat statuile sau că le-ar fi înfipt cruci în porțile orașului. Nici de adoratori ai lui Dionysios, lamentându-se indignați că oamenii își petrec acum timpul sporovăind despre Cristos. „Păgânismul“ din această istorie nu apare atât ca biruit, cât ca dispărut. Și nimeni nu-i deplânge sfârșitul.

Istoricii de mai târziu vor merge mai departe și vor declara că sfârșitul păgânismului nu a fost o anihilare, cât o eliberare. Departe de a fi o măsură impusă, după cum afirmă acest tip de narațiune, sosirea creștinismului a fost o bine-venită ușurare. Religia politeistă era în mod structural eronată, încât până și adepții ei au răsuflat ușurați când au văzut că se stinge. Ei nu i-ar fi luat vreodată în serios pe Zeus, Hera sau Dionysios. Și cine putea? „Rațiunea umană“, după cum observa Gibbon, „reputase deja un triumf facil asupra elucubrațiilor păgânismului“²⁴. Ei bine, în secolul XX, savanți distinși declară că „păgânii“ și „nelegiuiții“ renunțaseră deja la propriul sistem religios încă dinaintea apariției creștinismului. După cum a remarcat un alt savant: „slăbiciunea păgânismului ca religie era evidentă. Era menit să facă loc unui crez mai bun“. Orice tentativă de a-l reînvia sau conserva „era predestinată eșecului“²⁵.

Religia romană era deja muribundă cu mult înaintea ivirii crucii pe cer. Aceste religii vechi, se spunea, nu mai aveau cum să funcționeze într-o epocă a anxietății, de vreme ce pluralismul religios pe care-l implicau degenerase într-o „deconcertantă masă de alternative“²⁶. Pe scurt, prea mulți zei. Imperiul nu a putut rezista noii religii, ba chiar o aștepta și a primit-o cu brațele deschise. După cum credea autorul francez de secol XX Jacques Lacarrière, Constantin, anunțând libertatea creștinilor, de fapt „proclama un lucru deja petrecut: deplina înrădăcinare a creștinismului în *orbis Romanus*“²⁷. Constantin nu făcuse altceva decât să recunoască oficial

o stare de fapt. Foarte influentul savant Johannes Geffcken a scris că „nici un cercetător al istoriei vechi care se ia în serios nu va mai crede dogma altor vremuri, potrivit căreia este o legătură directă între apariția și răspândirea creștinismului, pe de o parte, și declinul păgânismului, pe de altă parte“²⁸.

Alți istorici descriu – și încă o mai fac și azi – adoptarea creștinismului ca pe o favoare făcută unui imperiu sleit de vlagă. O populară și recentă carte privind manuscrisele prezintă creștinismul ca pe un soi de pragmatică regenerare civică, lămurindu-ne că, în urma atacurilor barbare asupra Romei, creștinismul „i-a salvat identitatea, aceasta reinventându-se ca un imperiu creștin“²⁹. Conform acestor relatări, creștinismul nu s-a impus brusc, ci a fost o ușurare, o eliberare, o mântuire. Istoricii moderni se referă, în mod superficial, la convertirea lui Constantin ca marcând „sfârșitul persecuției“. Expresia „triumful creștinismului“ este utilizată frecvent, necritic și cu conotații pozitive.³⁰

Dar acest lucru este pur și simplu neadevărat. Imperii de zeci de milioane de locuitori nu-și abandonează religiile pe care le-au urmat vreme de un mileniu peste noapte, la cel mai mic semn de nemulțumire. Imperiul Roman nu a făcut excepție. Mulți chiar s-au convertit de bunăvoie și fericiți la creștinism (orice ar fi însemnat „convertire“ în această perioadă). Dar mulți nu au făcut-o. În clipa în care se presupune că ar fi văzut Constantin crucea din flăcări, majoritatea cetățenilor din imperiu nu erau creștini. Numărul precis al creștinilor este foarte greu de stabilit, dar, cu certitudine, în acel moment erau în minoritate. Se estimează că erau undeva între 3% și 7% din populația imperiului. Prin urmare, erau creștini cam patru sau șase milioane dintr-o populație totală de 60.000.000. Afirmatia că toată lumea din imperiu sărbătorea faptul că un creștin purta acum purpura imperială este un nonsens.³¹

Oare cântau și dansau pe străzi aceste zeci de milioane de oameni și se priveau unii pe alții cu chipuri radioase, în timp ce templele erau sfărâmate? Nu pare deloc probabil. Totuși, istoricii au dovedit o magnifică indiferență față de aceste reacții. Istoria e scrisă de învingători, iar victoria creștinilor a fost absolută. Biserica a dominat gândirea europeană pentru mai bine de un mileniu. Până în 1871, Universitatea din Oxford le cerea

tuturor studenților ei să aparțină Bisericii Anglicane, iar în cele mai multe cazuri pentru a putea primi o bursă era necesară hirotonia.³² La Cambridge era un grad mai mare de libertate, dar nu cu mult. Nu exista o atmosferă prielnică pentru critica religiei creștine, iar în istoriile engleze nu prea găsim așa ceva. Timp de veacuri, majoritatea istoricilor luau, fără discuții, partea creștinismului și se refereau – invariabil și peiorativ – la necreștini ca „păgâni, idolatri și nelegiuiți”. Practicile și suferințele acestor „păgâni” erau în mod curent minimalizate, trivializate sau cel mai adesea ignorate cu totul. După cum a observat un istoric modern, „povestea istoriei creștine de la începuturi a fost scrisă urmând aproape în totalitate sursele creștine”³³.

Dar să ne uităm o clipă la răspândirea creștinismului din cealaltă perspectivă și vom avea o imagine mai puțin simplistă. Aceasta nu este deloc triumfătoare sau fericită. Este una a convertirii forțate și a persecuției guvernamentale. Este o poveste în care mari capodopere ale artei sunt nimicite, clădiri vandalizate și libertăți anulate. Este o poveste în care cei ce refuză să se convertească sunt proscriși și, pe măsură ce persecuția ia amploare, vânați și chiar executați de autoritățile pline de zel. Scurtele și sporadicele persecuții ale creștinilor pălesc în comparație cu ceea ce creștinii le-au făcut altora, fără să-i mai amintim și pe eretici. Dacă acest lucru nu pare plauzibil, atunci să luăm în considerare un simplu fapt. În lumea de azi sunt aproximativ două miliarde de creștini. Nu a mai rămas un singur „păgân” veritabil. Persecuțiile romane au lăsat o creștinătate destul de viguroasă cât să poată supraviețui și prelua controlul asupra imperiului. Prin contrast, când s-au încheiat persecuțiile creștine împotriva păgânilor, un întreg sistem religios a fost șters de pe fața pământului.³⁴

Notă

22. În românește legenda hagiografică este cunoscută ca *Viața celor Șapte Tineri din Efes*. V. Sinaxarul creștin-ortodox al zilei de 4 august.

Capitolul 8

CUM SĂ NIMICEȘTI UN DEMON

A dărâmat în întregime templul religiei mincinoase și i-a preschimbat în colb altarele și statuile.

— *Viața Sfântului Martin 14, 6* —

Filele istoriei pot trece cu vederea această pustiire, dar pietrele uită mult mai greu. Mergeți în camera 18 de la British Museum din Londra și vă veți afla în fața unor fragmente din marmura Partenonului, aduse de lordul Elgin în secolul al XIX-lea din Grecia. Uluitoarele statui care păreau însuflețite se află azi într-o stare jalnică: mutilate și cu membre lipsă. Totul, după cum se presupune, din vina neglijenței muncitorilor tocmiți de lordul Elgin să le transporte sau vitregiilor ocupației otomane. Este parțial adevărat. Majoritatea distrugerilor sunt opera creștinilor zeloși care au năvălit asupra templului cu fel de fel de unelte, atacându-i pe zeii demonici și mutilând cel mai rafinat sanctuar pe care îl zămislise vreodată Grecia.¹

Frontonul de est a avut parte de o soartă și mai rea. Mâini, picioare, membre întregi au dispărut, aproape sigur ciuntite de creștinii care se sforțau să-i neutralizeze pe demonii ce sălășluiau în ele. Majoritatea zeilor din această zonă au fost decapitați – din nou, aproape sigur, o ispravă a creștinilor. Mărețele figuri centrale ale frontonului, unde era reprezentată nașterea Atenei, erau cele mai sacre, dar pentru creștini – cele mai demonice. Acestea au avut cel mai mult de suferit. Probabil că au fost doborâte și sfărâmate, iar fragmentele rămase au fost utilizate pentru zidirea unei biserici creștine.

Povești similare ne istorisesc și alte obiecte din siturile arheologice din multe ținuturi. Lângă marmură, în același muzeu, se află un bust de bazalt al lui Germanicus. Nasul îi este retezat și o cruce i-a fost scrijelită pe frunte. În Atena o statuie în mărime naturală a Afroditei a fost desfigurată

cu o cruce sculptată pe sprânceană; mai mult, ochii i-au fost scoși, iar nasul îi lipsește.² În Cyrene o statuie în mărime naturală din sanctuarul Demetrei are ochii scoși și nasul tăiat. În Toscana, o zveltă statuie a lui Bacchus a fost decapitată. În Muzeul Arheologic din Sparta, o statuie colosală a Herei privește în gol, cu ochii desfigurați de cruci. O frumoasă statuie a lui Apollo din Salamina a fost castrată, apoi lovită cu putere în față, sfărâmându-se astfel nasul zeului. De-a lungul gâtului se văd cicatrici care dau mărturie de faptul că s-a încercat în zadar decapitarea ei. În Muzeul din Palmyra se aflau, cel puțin până la ocuparea orașului de către Statul Islamic, figura mutilată și reconstruită a zeiței Atena care tronase în templul de acolo. O uriașă creștătură în cândva fermecătorul ei chip era tot ce mai rămăsese din nasul ei zdrobit. O carte recentă despre distrugerea statuiilor, cu toate că se concentrează numai pe Egipt și Orientul Apropiat, are aproape 300 de pagini, fiind plină cu imagini ale mutilărilor.³

Dar, în vreme ce unele dovezi au supraviețuit, foarte multe au dispărut cu desăvârșire. Problema distrugerii este, dincolo de toate, ceea ce se distruge. Dacă este eficientă, ea face mai mult decât să desfigureze ceva. Ea șterge orice urmă de existență a respectivului obiect. Nu vom ști niciodată cât de mult s-a distrus. Multe statui au fost pur și simplu pulverizate, spulberate, arse și topite. Mici fragmente de aur sau de fildeș carbonizat e tot ce ne-a rămas. Altele sunt atât de bine ascunse, încât probabil că nu vor fi descoperite vreodată: au fost azvârlite în râuri, canalizări și fântâni, spre a nu mai fi văzute vreodată. Nimicirea altor obiecte sacre este, dată fiind natura respectivului obiect, imposibil de reconstituit. De pildă, dumbrăvile sacre ale vechilor zei, acele liniștite sanctuare naturale pe care le admira atât de mult Plinius, au fost tăiate cu topoarele, iar venerabilii lor arbori doborâți. Imagini, cărți, chiar panglici, toate erau văzute ca fiind lucrarea diavolului și, în consecință, înlăturate și nimicite. Unele tipuri de instrumente muzicale au fost cenzurate și chiar interzise. După cum se lăuda un predicator creștin, adepții săi zdrobiseră flautele „muzicanților diavolești“ în bucăți. Unele demolări de temple au fost atât de îngrozitoare, încât au fost relatate de mai mulți autori. Alte acte de vandalism au fost immortalizate de hagiografii creștini în pagini strălucite. Dar acestea sunt excepții. Mult mai multe acte de violență s-au

petrecut în tăcere.

Cu toate acestea, unde sursele scrise tac, arheologia grăiește din abundență. În Egipt, chipurile zeilor din complexul templului din Dendera (de pe malul stâng al Nilului) sunt desfigurate – în cel mai literal sens cu putință – de nenumărate lovituri de daltă. Figurile divine au fost străpunse de mii de înțepături, de regulă vreo câteva sute pentru fiecare chip. Arheologul Eberhard Sauer, un specialist în arheologia urii religioase, a observat că distanța mică și regulată dintre aceste înțepături dovedește că au fost realizate cu o frenezie patologică. În Roma, mai remarcă același specialist, securea care a mutilat o frescă a lui Mithra a izbit cu forță neobișnuită. Urmele de ciocane, daltă și bare de fier pe aceste vechi statui – un adevărat cod Morse – pot spune multe arheologilor. În Palmyra ceea ce a rămas din statuia Atenei ne arată că o singură și furioasă lovitură de spadă a fost de ajuns ca să o decapiteze. Dar adeseori o singură lovitură nu era de ajuns. În Germania, o statuie a zeiței Minerva a fost sfărâmată în șase bucăți. Capul ei nu a fost găsit vreodată. În Franța, un basorelief al lui Mithra a fost fărâmițat în mai mult de 300 de fragmente.

Scriitorii creștini aplaudau asemenea fapte și chiar îi încurajau pe conducătorii lor la acte de violență și mai mari. Unul observa, cu mare bucurie, că împărații creștini „scurpă acum în fețele idolilor morți, calcă în picioare ritualurile demonice și iau în râs vechile minciuni”⁴. Un text precedent și infam îi sfătuia pe împărați să spele „murdăria” și să „înlătore, cu calm, podoabele templelor. Să lăsăm văpăile monetăriei sau flacăra topitoriilor să le mistuie!”⁵ Nu era nici un motiv de sfială. Prima poruncă era cât se poate de limpede: „Să nu-ți faci chip cioplit! Să nu te închini lor, nici să le slujești, că Eu, Domnul Dumnezeuul tău, sunt un Dumnezeu zelos, care pedepsesc pe copii pentru vina părinților ce Mă urăsc pe Mine, până la al treilea și al patrulea neam”⁶. Templele grecești și romane, indiferent cât de frumoase sau de vechi, erau sălașurile zeilor falși și trebuiau nimicite. Nu era deloc un act de vandalism: era voia lui Dumnezeu. Un bun creștin era dator să împlinească asta.

Rapiditatea cu care s-a alunecat de la toleranță la intoleranță i-a uimit pe observatorii necreștini. Nu mult după ce Constantin a preluat controlul asupra întregului imperiu, în 324 d.Cr., le-a interzis guvernatorilor care

erau încă păgâni să mai aducă jertfe sau să venereze idolii, trecându-i astfel pe necreștini în eșalonul secund al conducerii imperiale. Apoi a mers mai departe și a emis două legi noi împotriva a ceea ce numea „sanctuarele falsității”⁷. Prima lege „punea capăt dezgustătoarelor practici idolești; nu-i mai era îngăduit nimănui să cuteze a înălța [vreunui zeu] statuie, nici să se îndeletnicească cu prezicerile și cu celelalte fleacuri de acest soi și nici – ba chiar înainte de toate – să jertfească”. Cea de-a doua lege, presupunând succesul celei dintâi, porunca construcții de biserici și extinderea celor existente, „nebunia credinței într-o droaie de zei ar fi și pierit [între timp], în depărtări, iar mai toți oamenii s-ar fi și arătat dornici să dobândească bunăvoința lui Dumnezeu”⁸.

Pe parcursul secolului al IV-lea, presiunea legală împotriva „păgânilor” a crescut constant, folosind un limbaj care friza, pe alocuri, isteria. În 341 d.Cr., fiul lui Constantin, împăratul Constantius, a interzis sacrificiile. Legea proclama că „superstițiile trebuie să înceteze, iar nebunia să fie abolită”. Oricine ar fi îndrăznit să nu se supună urma să primească „o pedeapsă potrivită”. Ceva mai târziu, s-a poruncit ca templele să fie închise. Devenise primejdios până și să le vizitezi. Împăratul Iulian observase cu indignare, ulterior, că în vreme ce Constantin spoliase templele, fiii săi le-au demolat. În anul 356 a devenit ilegal – sub pedeapsa capitală – să venerezi statuile zeilor.⁹ Legea adopta un ton tot mai agresiv. Păgânii au început să fie zugrăviți ca nebuni ale căror credințe vor trebui nimicite în întregime, în vreme ce sacrificiile lor erau „păcate” și oricine săvârșea un asemenea rău urma să fie „doborât de sabia răzbunătoare”¹⁰.

Aceasta nu înseamnă că, în veacul care a urmat convertirii lui Constantin, nu ar fi fost perioade de liniște. Persecuțiile n-au avut loc chiar în permanență, ba chiar au existat și răsturnări de situație. Sub domnia lui Valentinian I și a fratelui său Flavius Valens, la mijlocul secolului al IV-lea, statul a intervenit mai puțin în sfera religioasă. Domnia împăratului Iulian – „Apostatul”, cum l-au numit creștinii de mai târziu, în batjocură – a fost, cu siguranță, ceva diferit. Dar domnia lui Iulian a fost de scurtă durată și la o jumătate de veac după Constantin era cam târziu să inversezi procesul care deja începuse. Iulian, cum spunea un creștin turmei sale, a fost „un nou raș care se va risipi grabnic”¹¹. Avea

dreptate.

Pe vremea când Teofil îl atacase pe Serapis legile erau de partea lui. Dar mulți alți creștini erau atât de îndârjiți în a ataca templele demonice, încât nu mai așteptau permisiunea legală. Cu decenii înainte ca legile să le îngăduie să facă asta, creștinii au început să se dedea la acte de vandalism împotriva vecinilor „păgâni”. Distrugerile din Siria au fost de o sălbăcie ieșită din comun. Monahii sirieni – neînfricați, neciopliți și fanatici – au dobândit o tristă faimă atât pentru ardoarea cu care au atacat templele, statuile și monumentele, cât și pentru faptul că li s-a împotrivit chiar clerul creștin. Libanius, oratorul grec din Antiohia, a fost revoltat de nimicirea la care era martor. „Acești oameni”, scria el, „se năpustesc asupra templelor cu bâte și pietre, cu drugi de fier și, uneori, numai cu mâinile și picioarele goale. Aceste gloate fac prăpăd, smulg acoperișuri, dărâmă ziduri, doboară statui la pământ și răstoarnă altare. Ei mătură totul în cale, de-a lungul ținutului, aidoma potopului”¹². Libanius vorbea cu melancolie despre un măreț templu de la frontiera cu Persia, o clădire magnifică împodobită cu un frumos plafon, în umbra căruia se aflau numeroase statui. Acum, spunea el, „s-a risipit, spre marea durere a celor care l-au văzut și a celor care nu îl vor vedea vreodată”¹³. Acest templu era atât de uimitor, încât erau destui cei care afirmau că este la fel de grandios ca templul lui Serapis, pentru care, adăuga el, cu o ironie care nu a scăpat neobservată istoricilor de mai târziu, „mă rog să nu aibă aceeași soartă”¹⁴.

Călugării nu erau doar oameni din topor, violenți, needucați și care miroseau îngrozitor, ci – afirmau criticii lor – erau și niște ipocriți. Ei pretind că adoptă un stil de viață auster, de tăgăduire de sine, dar, de fapt, nu erau altceva decât niște brute alcoolice, un trib înveșmântat în țeale lugubre care „se îndoapă mai rău ca elefanții și care, prin nesfârșitele butoaie de vin pe care le sorb, îi fac de rușine pe cheflirii ce beau cot la cot cu lăutarii”. După ce își fac damblaua, acești indivizi „își tănuiesc excesele sub o paloare fățarnică” și pretind că sunt călugări sfinți și care se leapădă de sine.¹⁵ Vor fi fost ei niște bețivani, dar, așa cum observa Libanius, unii vedeau o feroce eficiență. „După ce pun la pământ un templu, se îndreaptă către un altul, apoi către un al treilea și așa adună trofeu după trofeu, împotriva oricărei legi omenești.”¹⁶

Pe măsură ce veacul se apropia de sfârșit, perioada de grație se încheia. Prin anii 380–390 au fost emise legi foarte aspre împotriva ritualurilor religioase necreștine. În 391 d.Cr., ferventul împărat creștin Teodosie a dat o lege uluitoare: „Nici unei persoane nu-i va fi îngăduit să aducă jertfe. Nici o persoană nu va mai merge la temple. Nici o persoană nu va mai venera altarele“. Nimeni nu mai avea voie – nici măcar în propria casă – să-și adore zeii casnici, nici să le aprindă lumini, nici să îi împodobească cu ghirlande sau să le ardă tămâie.¹⁷ Apoi, în 399 a venit o lege și mai teribilă. S-a făcut cunoscut că „templele aflate în ținuturile de la țară să fie dărâmate fără tulburare sau scandal. Pentru că atunci când vor fi puse la pământ și înlăturate, temelia tuturor superstițiilor va fi nimicită¹⁸“.

S-a afirmat că legile imperiale împotriva „păgânilor“ erau praf în ochi, pentru că trupele împărătești nu urmau cuvintele legii și nu supravegheau aplicarea lor; în plus multe legi au rămas doar vorbe goale, nefiind vreodată puse în aplicare. Ceva de felul unui profesor care îi tot repetă clasei sale de elevi să facă liniște, iar frecvența repetiției îndemnului nu dovedește decât neputința acestuia. „Am fost siliți“ – glăsuiește legea – „din pricina nebuniei păgânilor, să repetăm legiuirile pe care le-am poruncit“. Dar repetiția nu dovedește neapărat că o lege era inefficientă, ci că necesita o limpezire.¹⁹ Aceste edicte au fost orice altceva decât niște simple cuvinte și este cu totul necinstit să sugerezi altfel. Ele le-au dat mână liberă creștinilor să izgonească demonii din păcătoșii de păgâni.

Mulți erau deja pregătiți și așteptau doar prilejul favorabil să treacă la fapte. Deși nu atât de responsabili încât să respecte spusa lui Isus din Marcu 12:31²³, mulți creștini refuzau dragostea față de aproapele lor păgân și făceau tot posibilul să-i devasteze templul. Episcopii îi sâcâiau pe guvernanți să dea astfel de legi, apoi își transformau propriile comunități în echipe responsabile cu demolările.

Pe măsură ce legea devenea tot mai aspră, distrugerile luau amploare, la fel și curajul cu care erau înfăptuite. Chiar înainte de a fi nimicit templul lui Serapis, un episcop pe nume Marcellus a devenit primul care a pus în aplicare edictul și a distrus sanctuarele păgâne din orașul său.²⁰ Apoi, în 392, Serapis a căzut. Nici un alt eveniment – cu excepția căderii Romei sub vizigoți în 410 d.Cr. – nu a avut un atât de mare ecou în literatura

vremii.²¹ Prăbușirea lui nu va fi pomenită multe veacuri. În noua lume creștină aceasta era doar o poveste, una dintre multele care aveau să fie trecute sub tăcere.

Asemenea atacuri împotriva păgânilor au fost ridicate în slăvi de hagiografia și istoria bisericească. În Galia secolului al IV-lea, *Viața Sfântului Martin* consemnează cu mândrie că acesta „a dat foc celui mai vechi și mai faimos sanctuar“, înainte de se strămuta într-un alt sat și în alt templu. Aici a „dărâmat în întregime templul credinței mincinoase și i-a preschimbat în colb altarele și statuile“²². Fapta lui Martin nu era deloc o anomalie. Îmbătat de succesul său cu templul lui Serapis, Teofil a dărâmat multe alte sanctuare din Egipt. Hagiografia înregistrează aceste fapte reprobabile nu ca pe ceva înfiorător, nici ca pe niște stânenitoare acte de vandalism, ci ca pe o dovadă a virtuții sfântului. Unele dintre cele mai faimoase cariere de sfinți din creștinătatea vestică – după cum le place povestitorilor să clameze – au început prin demolarea unor temple. Benedict de Nursia, venerabilul fondator al monahismului vestic, este de asemenea sărbătorit ca un mare distrugător de antichități. Nici nu a ajuns bine la Monte Cassino, în apropiere de Roma, că a și pus la pământ o străveche statuie a lui Apollo, distrugându-i și altarul. Nu s-a oprit aici, ci a dat un ocol ținutului, punând la pământ idolii și distrugând crângurile sfinte de prin munți. Nu a avut odihnă până nu a nimicit și ultimele rămășițe de păgânism din acele părți.²³ Firește, hagiografia nu este istorie și se impune să citim astfel de rânduri cu maximă precauție. Dar, cu toate că nu spun întreg adevărul, ele revelează o parte din el, anume că mulți creștini erau mândri, ba chiar jubilau în fața unor asemenea distrugerii.

Un pic mai la sud, provocatorul predicator Ioan Crisostom – Ioan Gură de Aur – pune și el paie pe foc. Omul era atât de charismatic, încât gloate întregi de creștini se îngrămădeau în Marea Biserică din Antiohia ca să-l audă vorbind și să-i admire ochii scânteietori, părăsind amvonul imediat ce sfârșea, ca și cum ar fi cântat la un concert, după cum îi plăcea chiar lui să spună, cam lipsit de umilință călugărească.²⁴ Crisostom era cu adevărat ceea ce se cheamă un zelot. Auzind că Fenicia încă mai suferă de „nebunia riturilor demonice“, a trimis acolo bande violente de călugări, sponsorizate de femeile pioase din comunitatea sa, ca să nimicească

sanctuarele din zonă. Astfel și ultimele sanctuare ale demonilor au fost distruse cu desăvârșire, după cum observă istoricul Teodoret.²⁵ Un fragment de papirus ni-l înfățișează pe Teofil tronând triumfător deasupra unei imagini a lui Serapis, cu Biblia în mână, în timp ce în dreapta sa se pot vedea călugări care atacă un templu. Sfinții Benedict, Martin, Ioan Crisostom au fost oameni care au condus aceste campanii de violențe, deloc stânjenitoare și deloc excentrice pentru ei, oameni din sânul Bisericii.

Augustin a presupus că oamenii din comunitatea lui vor lua și ei parte la violențe și a considerat că au tot dreptul să o facă. A dărâma temple, idoli și sanctuare era, spunea el, nimic mai mult decât „dovada limpede că noi nu cinstim deloc, ci mai curând detestăm asemenea lucruri”²⁶. Astfel de fapte, reamintea el turmei sale, erau expresia poruncii lui Dumnezeu. În 401 d.Cr., Augustin le-a spus creștinilor din Cartagina să sfărâme obiectele păgâne deoarece Dumnezeu o voia și o poruncea. Se spune că au murit 60 de oameni în răzmerița iscată în urma izbucnirii sale oratorice.²⁷ Ceva mai devreme, o comunitate păstorită de Augustin, dornică să jefuiască templele din Cartagina, a început să recite Psalmul 83²⁴: „Să se rușineze și să se tulbure în veacul veacului și să fie înfrunțați și să piară”²⁸.

Este evident că acest fel de violență nu era doar o îndatorire a creștinilor. Era, de asemenea, pentru mulți, o modalitate foarte plăcută de a-și petrece după-amiezile. Cei care năvăleau asupra templelor cântau când sfărâmau străvechile lespezi de marmură, urlau și rânjeau în vreme ce doborau statuile. În Alexandria, imaginile „idolatre” erau smulse din case și din băi, apoi arse și mutilate în exaltate demonstrații publice. Odată ce asediul era complet, creștinii plecau și aduceau slavă lui Dumnezeu pentru nimicirea unei asemenea rătăcirii a demonilor și a idolatriei.²⁹ Statuile sfărâmate erau și un motiv de distracție, iar rămășițele lor – un prilej pentru râs și dispreț.³⁰ Au apărut și imnuri care celebrau aceste atacuri. Pelerinii copti care vizitau cetatea Hermopolis din Egipt își uneau glasurile cu localnicii, intonând un imn întru slava distrugerii.³¹ O asemenea insultă, de un umor îndoielnic, era foarte apreciată de războinicii lui Dumnezeu. În Cartagina exista un ceremonial anual în care barba unei statui a lui Hercule era împodobită. La începutul veacului al V-

lea creștinii bărbiereau în bătaie de joc barba statuii. Pentru ei era un spectacol plin de umor. Pentru politeiștii care priveau era o profanare.

Statuile, considerate sălaș al demonilor, sufereau cele mai grele atacuri. Nu era de ajuns să dobori o statuie. Demonul dinăuntru ei trebuia umilit, făcut de ocară, torturat, dezmembrat și astfel neutralizat. Un tratat evreiesc numit *Avodah Zarah* furniza instrucțiuni detaliate despre maltratarea unei statui. Cineva – sfătuia tratatul – poate profana o statuie „lovind și tăindu-i vârful urechilor, nasului sau degetelor. Cu toate că masa ei nu este micșorată, statuia este profanată“. Simpla doborâre a statuii, scuiparea ei, târârea acesteia sau împrôșcarea ei cu murdărie – avertiza tratatul – nu e suficientă, cu toate că unii creștini inventivi recurgeau la aceste practici pentru a umili și mai mult demonul dinăuntru.³²

Uneori, ca în cazul bustului Afroditei din Atena, statuile par a fi fost „botezate“ cu cruci adânci incizate în frunte. Dacă acesta era un „botez“, el avea menirea nu doar de a neutraliza demonul dinăuntru, ci și aceea de a învinge alți demoni mai personali care se puteau ivi când erau privite astfel de figuri frumoase lipsite de veșminte. O statuie dezgolită a Afroditei era – scrie un istoric creștin cu dezgust – „mai vrednică de rușine decât o femeie ușuratică stând în fața unui locaș de pierzanie“³³ și, aidoma unei prostituate, Afrodita, cu sânii ei goi și cu posteriorul durduliu, putea ațâța demonul destrăbălării în privitor. Era mult mai anevoios să simți vreo poftă față de o statuie care avea semnul crucii dăltuit în cap, ochii scoși și nasul sfărâmat. Statuile care emanau erotism au avut mai mult de suferit decât cele decent îmbrăcate. Astăzi suntem martorii acestui fel de retorică. Unui Apollo chipeș dintr-un muzeu îi lipsește nasul, o statuie a lui Venus ieșind din baie avea sfârcurile și pubisul sfărâmate cu dalta, iar o alta a lui Dionysios avea nasul mutilat și organele genitale înlăturate.

Astfel de atacuri poate că aduceau beneficii lui Dumnezeu, dar nu le stricau nici localnicilor creștini. Oamenii își zideau case din pietrele templelor dărâmate. Uitați-vă cu atenție la clădirile din estul Imperiului Roman și veți putea observa rămășițele tradiției clasice în noua arhitectură creștină: o pereche de picioare retezate aici, vârful unei splendide coloane

grecești dincolo. O lege informa că pietrele luate de la templele demolate vor trebui folosite la repararea drumurilor, podurilor și apeductelor.³⁴ În Constantinopol, un fost templu al Afroditei a fost transformat în grajdul unui funcționar imperial.³⁵ Scriitorii creștini exultau când vedeau astfel de umilințe. După cum exclama unul dintre ei, „statuile voastre, busturile, odoarele de slujbă, toate au fost azvârlite la pământ, iar lumea batjocorește înșelăciunile voastre“³⁶.

„Păcătoșii“ păgâni care s-au trezit înconjurați de mulțimi isterice de creștini și-au dat seama că mai curând se păcătuia împotriva lor, și, protestând împotriva distrugerii propriilor edificii sacre, au reacționat. Violentul episcop nimicitor de temple Marcellus a fost prins de politeiștii ofensați și ars de viu.³⁷ În 420, templul zeiței romane Caelestis și sanctuarele din jur au fost făcute una cu pământul. Isprava nu avea nici un rost, de vreme ce locașul lui Caelestis nici nu era prea mare. Păgânii au protestat neputincioși. Augustin observa plin de mulțumire: „Nici un alt meșter nu va mai făuri din nou idolii pe care Cristos i-a zdrobit. Ia aminte de câtă cinste se bucura Caelestis aici la Cartagina. Dar unde mai este împărăția lui Caelestis acum?“³⁸ Uneori, astfel de acțiuni degenerau în lupte veritabile și mulți creștini erau uciși; firește, nu era un lucru prea rău pentru mintea unor creștini. O cunună de martir îi aștepta pe cei care mureau în acest fel. Încurajați de aceste împrejurări, unii creștini au mers mai departe și îi provocau intenționat pe păgâni cu scopul de a nimici și mai mult decât era prevăzut, dar și cu scopul de a dobândi astfel martiriul. Era un proces care pare să fi scăpat de sub control. La începutul veacului al IV-lea unii episcopi spanioli porunceau următoarele: „Dacă un creștin sfărâmă idolii și este omorât cu acest prilej, nu va fi învrednicit de cununa muceniciei“³⁹.

Dar distrugerile nu s-au mărginit la proprietățile publice. Mai târziu, bande de creștini au început să pătrundă în case și băi, furând statuile suspecte din acestea, pe care apoi le ardeau în public. Uneori, potrivit cronicarilor creștini, asemenea distrugeri aveau loc fără intervenția umană. Simpla prezență a cucerniciei putea duce la distrugerea unei asemenea statui. După cum ne relatează o dubioasă istorie hagiografică, atunci când un episcop din Gaza s-a apropiat de o statuie cu o cruce în

mână, „demonul care sălășluia în acea statuie a ieșit afară din marmură cu mare tulburare și a pus la pământ statuia, sfărâmând-o în bucăți“. Destul de miraculos, dar această faptă bună are și un efect colateral foarte avantajos. După cum povestește cu satisfacție hagiograful nostru, „doi idolatri stăteau lângă statuie, în apropiere de pedestalul acesteia. Atunci când aceasta s-a prăbușit, i-a crăpat în două țeasta unuia, iar celuilalt i-a despicat umărul din încheietură. Aceasta s-a petrecut pentru că amândoi își băteau joc de mulțimea creștinilor.“⁴⁰

Istoriile creștine abundă în asemenea accidente. Apocrifele – și la fel de suspectele – *Fapte ale lui Ioan* ne povestesc ce s-a petrecut când Apostolul Ioan a călătorit la Efes și a intrat în faimosul templu al lui Artemis, una dintre cele Șapte Minuni ale lumii antice. Ioan a sosit chiar într-o zi de sărbătoare, când localnicii erau îmbrăcați în alb și petreceau. Ioan, îmbrăcat în negru, a intrat în templu și a început să predice împotriva idolatriei. Apoi, cu ajutorul lui Dumnezeu, a făcut ca altarul să se despice în bucăți, iar mai multe statui să se prăbușească. Și, ca și cum nu ar fi fost de ajuns, jumătate de acoperiș s-a desprins, iar preotul păgân a fost strivit de acesta. După un asemenea spectacol, efesenii, cu mic, cu mare, sfâșiindu-și veșmintele și tânguindu-se, au venit de îndată la el, au îngenunchat și au început să-l adore pe unicul Dumnezeu adevărat.⁴¹

Asemenea martiriului, această operă sfântă și însemnată nu necesita cunoștințe sau abilități deosebite. În timp ce erau necesare luni de efort, ani de exerciții și cunoaștere acumulată în cursul a numeroase secole pentru construirea unui templu grecesc, era nevoie doar de un pic de zel și ceva răbdare pentru a-l demola. La finele secolului al IV-lea, în timp ce legile antipăgâne cunoșteau un crescendo agresiv, episcopul Marcellus distrusese gigantul și popularul templu al lui Zeus de la Apamea cu ajutorul unui om „care nu fusese nici constructor, nici zidar, nici meșter de vreun fel“. În ziua de astăzi, Marcellus este venerat ca sfânt în Biserica Ortodoxă.⁴²

Totuși, până și scrierile creștine îi prezintă adesea pe acești dumnezeiești demolatori ca pe niște cârpaci incompetenți. Marcellus a eșuat în mai multe rânduri în încercarea lui de a dărâma vechiul templu (a lăsat să se înțeleagă faptul că un „demon negru“ i-a zădărnicit demersul⁴³).

Eforturile Sfântului Martin în Franța au frizat și ele dezastrul. În vreme ce ardea din temelii un vechi templu, puțin a lipsit ca propriul triumf să nu se întoarcă împotriva lui. Flăcările au scăpat de sub control și au cuprins o casă din apropiere. Martin a reușit să evite o tragedie, cățărându-se pe acoperișul casei și aruncându-se în fața flăcărilor care veneau astfel spre el.⁴⁴ O astfel de incompetență este atestată și arheologic. Câteva frize ale Partenonului, de exemplu, au fost salvate, probabil, pentru că se aflau la mare înălțime, iar alea de lângă templu era atât de abruptă, încât ofensatoarele imagini abia puteau fi văzute.

Astăzi, istoriile perioadei, dacă amintesc asemenea episoade, șovăie să le condamne. Ediția din 1965 a *The Penguin Dictionary of Saints* consemnează cu o indulgență ușor amuzată că Martin de Tours „nu era împotriva distrugerii violente a sanctuarelor păgâne”⁴⁵. În istoriile moderne cei care îndeplineau sau încurajau astfel de atacuri sunt rareori descriși ca violenți, răi sau huligani. Ei sunt mai mereu „zeleși”, „pioși”, „entuziaști” sau, cel mai rău, „ultra-zeleși”. După cum a observat cercetătorul John Pollini, „savanții moderni, influențați de un fond cultural iudeo-creștin, au trecut cu vederea adeseori astfel de atacuri, ba chiar le-au prezentat câteodată într-o lumină favorabilă”⁴⁶. Importanța atacurilor a fost minimalizată în mod implicit, din cauză că li s-a acordat puțină atenție, dar, uneori, chiar explicit. Nu ar trebui să facem atâta caz de asemenea atacuri, argumenta un cercetător influent, nici să le amplificăm în mod exagerat, de vreme ce au fost „pesemne opera unor foarte puțini indivizi hotărâți care le-au înfăptuit în fugă”.⁴⁷

Vor fi fost ele înfăptuite pe fugă, dar efectele unor asemenea acțiuni s-au dovedit profunde și de lungă durată. Așa cum și intenționau creștinii să fie. Acesta era și scopul. Iar și iar este consemnat faptul că violența nimicire a templelor conducea la convertirea instantanee a localnicilor. În Alexandria, după dărâmarea templului lui Serapis, mulți au osândit „această rătăcire” și, recunoscându-i răutatea, au îmbrățișat credința în Cristos și adevărata credință. Potrivit izvoarelor creștine, alexandrinii s-au convertit fiindcă li se deschiseseră ochii. În Gaza, după ce o statuie s-a sfărâmat singură în bucăți la vederea crucii, se spune că 32 de oameni s-au convertit pe loc.⁴⁸ Când Marcellus a distrus marele templu al lui Zeus de la

Apameea, zgomotul provocat de prăbușirea lui a fost atât de groaznic, încât i-a pus pe fugă pe toți locuitorii. Fără îndoială, „mulțimea nu auzise altceva decât urlatul scos de acel demon vrăjmaș pe care ei l-au izgonit, așa că au început pe dată să cânte un imn de salvă lui Dumnezeu“⁴⁹.

Creștinii, educați sau nu, cochetau cu violența. Libanius, care rămâne în istorie ca ultimul dintre marii oratori păgâni, a protestat vehement. Biserica se putea lăuda că își câștigă adepți prin aceste atacuri, însă era totuși inadmisibil, spunea Libanius: „Ei vorbesc despre o convertire aparentă, nu despre una adevărată. Convertiții lor nu s-au schimbat cu adevărat, ci numai pretind că au făcut-o. În orice caz, ce avantaj au creștinii când își dobândesc adepți ai învățăturii lor numai prin declarații verbale, fără acoperire în realitate? Convingerea este necesară în astfel de chestiuni, nu constrângerea“⁵⁰. Unii dintre cei mai mari oratori ai lumii vechi au militat cu fervoare pentru apărarea străvechii tradiții de pluralism religios a imperiului și, implicit, a toleranței.²⁵ Un alt orator, pe nume Themistius, a preluat argumentele lui Libanius într-o cuvântare din 364 d.Cr. Oamenii, spunea el, au adorat mereu diferiți zei și nu e nimic rău în asta. Dimpotrivă, legea divină prevede că „fiecare persoană este liberă să-și îndrume sufletul pe orice cărare spirituală dorește și pe care o consideră cea mai potrivită. Nici confiscarea proprietății, nici pedeapsa, nici incendierea nu au fost în stare să înfrângă această lege. Se poate ca trupul să fie sfârșit și ars, dar sufletul se va înălța purtând cu el cunoașterea legii libertății, chiar dacă exprimarea ei a fost interzisă“⁵¹.

Creștinii nu acceptau această perspectivă și au recurs din ce în ce mai mult la forță. În Cartagina, doi oficiali imperiali au distrus templele „falșilor zei“ și le-au aruncat statuile. Acest gest oficial de huliganism a avut – în opinia creștinilor – un efect înviorător asupra localnicilor. După cum observa foarte mulțumit Augustin, „au trecut aproape 30 de ani de la acea zi și oricine poate vedea cum a sporit creștinismul, mai ales dacă vorbim cu aceia care s-au convertit după ce mai înainte se îndepărtaseră de la credință“⁵². În Galia, se spunea că după ce au privit în tăcere cum Sfântul Martin le-a făcut praf vechile temple, localnicii și-au dat seama că voința dumnezeiască i-a lăsat fără grai și i-a copleșit cu spaimă pentru a-i împiedica să se împotrivească episcopului și, prin urmare, cu toții s-au

convertit la Domnul Isus. Încurajat, Sfântul Martin a început să nimicească un alt templu dintr-un sat învecinat. Eforturile lui Martin au exercitat un dublu efect benefic asupra necredincioșilor din Galia, „pentru care în locurile unde nimicise locașurile de închinare păgâne, el a clădit, de îndată, biserici și mănăstiri”⁵³. Foarte probabil că utiliza aceleași pietre. Unii ar putea considera biografia hagiografică a lui Martin ca pe o simplă ficțiune, dar arheologia dovedește veridicitatea informației: creștinarea Galiei s-a intensificat în vreme ce Martin era episcop.

Distrugerea templelor, vandalizarea statuiilor, terorizarea cetățenilor. E un drum foarte lung de la liniștita poveste a celor Șapte Tineri. Pentru a înțelege ce s-a petrecut cu adevărat în această perioadă, imaginați-vă o povestire paralelă, una în care arheologia Efesului are un cuvânt de spus. Să ne închipuim că a mai fost un al optulea adormit, un păgân, care, asemenea creștinilor, a căzut în acea stare de torpoare în aceeași zi din 250 d.Cr. Un veac mai târziu și acesta se trezește și pășește în orașul pe care îl cunoștea atât de bine.

Pe dată, închinătorul la vechii zei își va da seama, la fel ca Malchus, că s-a schimbat ceva în mod fundamental. Poate că nu ar fi observat crucea așezată deasupra porților cetății, dar cu siguranță ar fi remarcat că acestea erau violent mutilate. Cu cât va înainta în cetate, peisajul îl va face să se simtă tot mai neplăcut. Ușile templelor, dintre care unele aveau un mileniu vechime, fuseseră jupuite și vandalizate. Multe statui lipseau din nișe. Dacă adormitul nostru s-ar deplasa la baia publică din port, ar putea observa și mai multă profanare. Pe o stradă, o imagine a Artemidei a fost desfigurată; în băi până și numele zeiței Artemis fusese șters de pe fațada unde se afla odată. Peste tot ar putea vedea numeroase statui atacate cu violență. Nici măcar statuia a împăratului Augustus nu a fost cruțată. Augustus avea nasul zdrobit, iar pe frunte purta o cruce.

Dacă adormitul nostru imaginar și-ar fi continuat drumul ar fi întâlnit o imagine care era izvorul tuturor acestor distrugerii. Pentru că în centrul orașului se înălța o măreață cruce de lemn. Dacă priveai spre pedestal, se vedea o inscripție cu majuscule grecești stângace, dar emfatică, care amintea de un localnic pe nume Demeas: „După ce a nimicit amăgitoarea imagine a demoniceii Artemida, Demeas a înălțat acest semn al adevărului,

cinstindu-l pe Dumnezeu care-i izgonește pe idoli și crucea, cea purtătoare de biruință, nemuritorul semn al lui Cristos“⁵⁴.

*

La sfârșitul veacului al IV-lea, oratorul Libanius privea și descria cu disperare ce i se înfățișa dinaintea ochilor. Alături de alți închinători ai vechilor zei văzuse cum templele lor „au ajuns ruine, cu altarele dărâmate, cu jertfele înlăturate, cu preoții plecând în pribegie și cu avuțiile lor împărțite de o șleahță de pungași“⁵⁵.

Sunt cuvinte și imagini puternice. Totuși, în istoriile creștine Libanius abia există. Glasurile închinătorilor vechilor zei sunt extrem de rar consemnate. Dar ele au fost acolo. Unele voci au ajuns până la noi. Toate trebuie să fi exprimat sentimente asemănătoare. Se crede că în momentul venirii pe tron a lui Constantin cel Mare, cel mult 10% din populația imperiului era creștină. Asta nu înseamnă că restul erau fervenți adoratori ai lui Isis sau Jupiter, pentru că popularitatea diferiților zei a variat în timp, iar spectrul credinței greco-romane varia de la credință deplină la scepticism declarat. Dar ceea ce este sigur e că 90% dintre aceștia nu erau creștini. Dar, după numai un secol tumultuos de guvernare creștină, raportul se inversase. Aproximativ 75% din populația imperiului era acum creștină.⁵⁶ O lege din acea perioadă declara ritos că nu mai există deloc „păgâni“, fapt cu totul neadevărat. Nici măcar unul. Agresivitatea pretenției este remarcabilă. Creștinii doreau ca nelegiuiții „păgâni“ să fie pe deplin nimiciți. În cuvintele trufașe ale unei relatări triumfaliste: „Credința păgână, cea care a domnit atâtea veacuri prin mijlocirea asupririi aduse de bogății și prin tăria brațului a fost nimicită acum de pe fața pământului“⁵⁷. Lucrurile nu au stat așa. Cu toate acestea, este limpede că procesul a fost inversat. Zeci de milioane de oameni s-au convertit la o religie străină în mai puțin de un secol. Religii care au dăinuit secole întregi se stingeau cu o remarcabilă rapiditate. Și dacă aceste milioane se converteau nu pentru dragostea lui Cristos, ci de frica stăpânitorilor? Nu are importanță, spuneau predicatorii creștini. Mai bine să fii speriat în această viață, decât să arzi în următoarea.

Închinătorii vechilor zei pledau elocvent în fața elitei creștine pentru

toleranță. Una dintre cele mai faimoase cereri a avut în vedere un altar. În clădirea Senatului din Roma se afla, de multe veacuri, o statuie a zeiței Victoria. Senatorii îi aduceau ofrande, cu prilejul întrunirilor Senatului. Era o veche și venerabilă datină, de pe vremea lui Augustus. Dar senatorii creștini au început să o considere greu de tolerat și au protestat pentru că stau alături de idoli și că le respiră fumul demonic. După decenii de controverse, în 382 d.Cr., împăratul creștin Gratianus a poruncit ca statuia Victoriei să fie scoasă din Senat.

Senatorii romani – firește, cei care încă mai erau adoratori ai vechilor zei – au fost scandalizați. Nu doar că era o grosolană ruptură cu tradiția, ci și o serioasă insultă adusă zeilor. Strălucitul orator Symmachus a scris un memoriu. Mai întâi, el l-a rugat pe împărat să îngăduie existența diferenței religioase între supușii săi. În descendența lui Herodot, Celsus, Themistius și a altora dinaintea sa el a observat că „fiecare persoană are propriile obiceiuri și propriile rituri religioase” și că omenirea nu avea dreptul să judece care dintre acestea era cel mai bun, „de vreme ce toate argumentările sfârșesc în ambiguitate”. El nu cere deloc potolirea creștinilor. Doar subliniază că nu e cu puțină ca un mister sublim cum este cel divin să poată fi atins mergând doar pe o singură cale. Cineva ar putea să taxeze această afirmație ca pragmatism politic. Într-adevăr, Symmachus nu prea era în poziția de a cere mai mult. Dar și în acest caz situația era cinică. Fie că politeismul greco-roman era sau nu tolerant, vechile căi erau în mod fundamental liberale și generoase. Oamenii ca Symmachus nici nu doreau să schimbe așa ceva. El deja le spusese conducătorilor creștini: „Acum nu vă oferim o luptă, ci rugăciuni”⁵⁸.

Symmachus poate că nu ar fi dorit o luptă, dar o luptă era deja în desfășurare, cel puțin așa o vedeau creștinii. Pentru creștini nu exista nici un fel de ambiguitate. În această privință, Biblia era clară. Tunătoarele cuvinte din Deuteronom statuau limpede că nu putea exista toleranță pentru alte religii și altarele lor. Mai mult, credincioșii aveau obligația să le radă de pe fața pământului.⁵⁹ Nici un creștin nu putea fi de acord cu calambururile relativiste ale lui Symmachus. Pentru un creștin nu puteau exista afirmații valide, dar diferite. Existau îngeri și demoni. Așa cum a remarcat Ramsay MacMullen, „nu putea exista un compromis cu

diavolul“⁶⁰. Așa cum au lămurit creștinii în mii de predici și în sute de legi, obiectele asociate cu alte religii aparțineau Stăpânului Întunericului. „Slujire a diavolului“, tuna și fulgera un creștin, „este rugăciunea făcută în templele idolilor și toate slujbele ce se fac în cinstea idolilor neînsuflețiți: aprinderea făcliilor și tămâierea la izvoare sau la râuri“⁶¹. Symmachus a pierdut. Pledoaria lui a fost ignorată.

Apoi, 20 de ani mai târziu, în 408 d.Cr. a fost emisă cea mai cumplită lege: „Dacă vreo imagine va fi găsită în temple sau sanctuare, vor fi nimicite din temelie. Clădirile templelor care se află în cetăți sau orașe, în afara zidurilor, vor deveni de uz public. Altarele vor fi nimicite oriunde s-ar afla“⁶².

Vechile culte ale Romei antice se prăbușeau. Și, cu toate că Symmachus a pierdut, cuvintele lui încă au o putere remarcabilă: „Vă cerem pace pentru zeii strămoșilor noștri. Este rațional să credem că zeul venerat de fiecare în parte este unul și același. Vedem aceleași stele, același cer este deasupra tuturor, aceeași lume ne înconjoară. Ce însemnătate are că un om se folosește de o înțelepciune diferită de a altuia pentru a căuta adevărul?“⁶³

Note

23. „«Să iubești pe aproapele tău ca pe tine însuși!» Mai mare decât aceasta nu este altă poruncă.“

24. Psalm 83, 16. În Biblia ortodoxă îi corespunde Psalmul 82.

25. Întrebarea dacă romanii erau sau nu „toleranți“ e destul de sensibilă. Este cu puțință să argumentăm că nu erau deloc așa, de vreme ce toleranța presupune, mai întâi, să nu fii de acord cu ceea ce face cineva, dar să îi permiți să facă acel lucru. Un exemplu desăvârșit a ceea ce înseamnă toleranța l-a dat Voltaire: „Nu sunt de acord cu ceea ce spui, dar voi muri apărându-ți dreptul de a o spune“. De aceea, se susține că în vreme ce romanii erau infinit mai toleranți cu alte religii decât au fost creștinii, ei nu au dat dovadă – potrivit acestui etalon – de o adevărată toleranță. Pentru simplul fapt că nu au avut prilejul să fie intoleranți. Cu toate acestea, a spune că nu are importanță fapta, ci intenția ei, este o perspectivă creștină anacronică asupra toleranței romane, de sorginte augustiniană. V. Garnsey (1984).

Capitolul 9

CEI ÎNDĂRĂTNICI

Pentru că înțelepciunea acestei lumi este nebunie înaintea lui Dumnezeu.

— 1 Corinteni 3:19 —

Erau numiți *parabalani* – „cei îndărătnici”.¹ Inițial era un compliment. În arșița cumplită din Alexandria, în acest oraș aflat la răscrucea marilor drumuri comerciale ale lumii vechi, cineva trebuia să le poarte de grijă bolnavilor și neputincioșilor, ca să nu mai vorbim de sărmani. Și asta cât de repede, pentru a-i proteja pe toți ceilalți.

Orașul știa deja ce ravagii făcea o epidemie. Cu 150 de ani în urmă o nouă molimă izbucnise în Alexandria, apoi se răspândise în tot imperiul, omorând milioane de oameni. Apoi, o sută de ani mai târziu ciuma din vremea lui Iustinian a devastat orașul. Simptomele erau cumplite: apăreau buboane dezgustătoare, urmate de comă sau delir, dureri sfâșietoare, „pustule negre de mărimea unei boabe de linte“, vomă cu sânge și, în cele din urmă, moartea.² Această epidemie de ciumă a făcut ravagii mai mari decât precedenta. 25 de milioane de oameni au murit.

A avea de-a face cu morții și muribunzii într-un oraș antic era o ocupație fundamentală și, ca majoritatea ocupațiilor fundamentale, era disprețuită. În Alexandria veacului al V-lea, oamenii care își asumaseră această meserie erau *parabalanii*, îndărătnicii purtători de tărgi într-o lume lipsită de medicină.³ Acești oameni erau, în mai multe privințe, pe treapta cea mai de jos a societății. Nu erau educați, nu erau bogați, nici alfabetizați. Aveau doar mușchi și credință, fiind totodată și mulți la număr. Pe la începutul veacului al V-lea numărul lor era estimat la 800 de membri numai în Alexandria. O adevărată armată – iar termenul este utilizat cu bună-știință – devotată slujirii lui Dumnezeu.

Sau mai precis, în slujba reprezentanților lui Dumnezeu pe pământ, episcopii. Precum a arătat savantul Peter Brown, clericii foarte puternici

începuseră să controleze grupuri însemnate de tineri: credincioși puternici, în ambele înțelesuri ale cuvântului. În Roma, mulțimea celor controlați de episcop o alcătuiau *fossore*, meșterii care săpaseră faimoasele catacombe ale orașului. În Antiohia, „purtătorii de giulgiu” roiau în jurul patriarhului. Acești oameni se adunaseră, inițial, cu scopul de a săvârși fapte bune creștinești, dar puteau și au fost mobilizați să facă și unele îngrozitoare. Controlul pe care mulți episcopi îl exercitau asupra turmelor de păstoriți era cât se poate de dur. Ei erau străjerii porților paradisiului, pe care le puteau închide în fața celor care îi nemulțumeau. În secolele IV–V, episcopii controlau *de facto* aceste miliții ale drept-credincioșilor și nu aveau nici o reținere să le folosească. În Roma, săpătorii (*fossore*) tulburaseră cu violențele lor alegerea unui episcop. După cum observa un episcop, nu lipsit de infatuare, episcopii erau „cei care potoleau tulburările, nerăbdători să facă pace cu toți, în afară de aceia care îl hulesc pe Dumnezeu sau insultă Biserica”, după cum scrie Brown.⁴

„În afară de”. Brown are dreptate să atragă atenția asupra acestui cuvânt. Pacea se putea instaura numai la porunca Bisericii. Mielul lui Dumnezeu era acum străjuit de lei. Săpătorii din Roma erau îndeajuns de înspăimântători, dar *parabalanii* din Alexandria erau cei care aveau să ajungă infami. Episcopul de Alexandria – localnicii o încercaseră pe propria piele – putea trimite 800 de parabalani să îți facă o vizită. Adevărate argumente în carne și oase se adunau în fața clădirii prefectului, a teatrului și a tribunalelor. Simpla lor prezență era suficientă pentru a-i constrânge pe oponenți la supunere. Au fost zugrăviți ca o „instituție de caritate teroristă”, un oximoron bizar, dar potrivit. Acești oameni făceau fapte bune, dar semănau și spaimă. *Terror* este cuvântul folosit în documentele romane ale vremii când vine vorba despre ei.⁵

În primăvara anului 415 d.Cr., *parabalanii* vor depăși orice limită a violenței. În acea zi au săvârșit cea mai oribilă crimă din istoria veche a creștinismului.⁶

*

Hypatia din Alexandria s-a născut în același oraș cu *parabalanii* și totuși la un univers distanță față de ei. În vreme ce aceștia își petreceau

ziua trudind printre bolnavii murdari și muribunzi, intelectuală aristocrată își petrecea timpul lucrând cu teorii matematice abstracte și astrolabi. Hypatia nu era doar un filozof; mai era și un astronom strălucit și cel mai mare matematician al generației sale. Victorienii, care au devenit foarte atașați de ea, au gratificat-o și cu alte haruri, postum. O faimoasă pictură ne-o înfățișează goală în fața unui altar, trupul ei nubil și athletic fiind acoperit doar de buclele ei roșcate. Un roman dedicat ei, al reverendului Charles Kingsley, autorul romanului pentru copii *The Water Babies*, este plin de fraze care îți taie respirația, de felul „cel mai sever și mai măreț tip al vechii frumuseți grecești“, minunându-se de „buzele ei unduioase“ și de „gloriosul har al frumuseții fiecărei linii“.⁷

Dar asta e o dulcegărie romantică. Hypatia a fost, fără îndoială, o frumusețe, dar e puțin probabil să fi stat goală în fața unui altar, acoperită doar de propriile plete. Ea era filozof și se îmbrăca mereu cu mantia austeră a acestora. Se devotase unei vieți a minții mai curând decât uneia a cărnii, rămânând fecioară. Orice bărbat îndeajuns de curajos, care încerca să o deturneze de la calea pe care o alesese, primea un răspuns care îl lăsa perplex. Se spunea că un student de-al ei se îndrăgostise de ea și, neputându-și stăpâni pasiunea, i-a mărturisit sentimentele. Hypatia i-a dat un răspuns deconcertant. I-a adus unul dintre prosoapele folosite pentru igiena intimă și i l-a azvârlit în față, spunându-i: „Asta iubești tu de fapt, tinere. Nu e nimic frumos aici“⁸. Relația, firește, nu a mers mai departe.

La începutul veacului al V-lea, Hypatia a devenit un fel de celebritate locală. Alexandria era un oraș care, timp de secole, fusese înrobite intelectualilor săi. Încă de la inaugurare, aici a fost construită o bibliotecă, iar poveștile despre aceasta au început să se adune. Potrivit uneia, Ptolemeu II, cârmuitorul Alexandriei, ar fi trimis scrisori către toți regii și împărații pământului, rugându-i să îi trimită opere ale tuturor autorilor, poeți, prozatori, retori, sofști, medici, astrologi, istorici etc.⁹ Nu doar în grecește, ci în orice limbă. De asemenea, a mai căutat și mulți specialiști în traducere din toate neamurile pământului. Fiecăruia i s-au încredințat textele potrivite lui, astfel că fiecare carte a beneficiat de o tălmăcire în grecește.¹⁰

Nimic nu a fost lăsat pe dinafara acestei colecții ambițioase, nici măcar

religia. De fapt, mai ales religia. Era convingerea fermă a lui Ptolemeu că pentru a guverna un popor este nevoie să-l înțelegi, și cine ar putea spera că înțelege bine un popor dacă nu ar cunoaște ceea ce adoră acesta? Înțelege acest lucru și le vei înțelege sufletele. Înțelege sufletul unei națiuni și o vei putea controla. Eforturi imense s-au făcut pentru tălmăcirea textelor sacre ale altor popoare. Două milioane de versete ale vechiului profet Zoroastru au fost traduse. Prima tălmăcire a Bibliei ebraice a fost făcută – potrivit legendei – în veacul al III-lea î.Cr.

Era un concurs intelectual, precum și o cercetare academică ce putea părea uneori invazivă. Dacă ai fi debarcat în fermecătorul port al Alexandriei veacului al III-lea î.Cr., oficialii regelui Ptolemeu III Euergetul s-ar fi suit imediat la bord. Aceștia ar fi supravegheat o minuțioasă cercetare a corabiei, căutând nu mărfuri de contrabandă, ci ceva mult mai prețios: cărți. Dacă descopereau câteva, acestea erau confiscate și copiate. Copiile acestora – bibliotecarii, conștienți de slăbiciunea scribilor, preferau originalele – erau returnate proprietarilor, apoi cărțile primeau eticheta „de pe corăbii“ și erau așezate în marea bibliotecă.

Guvernului atenian i s-au solicitat copiile oficiale ale marilor tragedii ale lui Eschil, Sofocle și Euripide, considerate a fi cele mai aproape de original dintre cele existente. Atenienii, firește, au refuzat. Ptolemeu III a insistat. Era gata să plătească 15 talanți, ca dovadă a bunei lui credințe. În cele din urmă, atenienii au fost convinși și și-au trimis tragediile. Neîncrezătorul Ptolemeu a făcut niște copii magnifice după ele, pe cele mai rafinate materiale, apoi le-a trimis dincolo de mare. Atena a rămas cu banii și cu arătoasele noi copii, însă Alexandria deținea ce era mai bun.

Biblioteca din Alexandria avea o ambiție și o dimensiune uluitoare. Numărul manuscriselor pe care le poseda este un aprins subiect de controverse, însă estimările ne dau o idee despre uimitoarea ei dimensiune. Unii afirmă că numărul acestora era de 700.000 în veacul I î.Cr. Probabil e o exagerare, însă, prin veacul al III-lea d.Cr., acolo se aflau vreo 500.000 de manuscrise. Fără îndoială că la Alexandria s-a inventat primul sistem de inventariere și clasificare a manuscriselor, pentru a le putea ține evidența.

Aceasta era, de departe, cea mai mare bibliotecă pe care o văzuse lumea vreodată. Și va mai fi astfel vreme de secole. Faimoasele biblioteci monastice par meschine în comparație cu ea. Acestea nu aveau, de regulă, mai mult de 20 de cărți și chiar marile biblioteci din secolul al XII-lea nu aveau mai mult de 500 de volume și, firește, colecțiile creștine predominau. A durat peste un mileniu pentru ca o altă colecție să se apropie de dimensiunea celei din Alexandria, va dura și mai mult până când o altă bibliotecă să dovedească o apetență enciclopedică similară. Prin 1338, biblioteca Universității Sorbona din Paris, cea mai bogată din lumea creștină, oferea – după cum sunau scriptele – 1728 de volume pentru împrumut, dintre care 300 erau deja pierdute.¹¹

Alexandria nu colecționa numai cărți, ci și intelectuali. Savanții erau tratați aici cu un respect ieșit din comun și li se puneau la dispoziție facilități uimitoare. Marea bibliotecă și Musaionul le ofereau o existență încântătoare. Se găseau alei acoperite pe care se puteau plimba, grădini în care să se odihnească și săli de lectură. Aproape orice necesitate le era satisfăcută. Savanții primeau și stipendii din fondurile publice. Cazarea era asigurată, iar masa o luau într-o elegantă sală boltită. Aveau la dispoziție până și o grădină zoologică.

Scopul tuturor acestor facilități era să-i ademenească pe intelectualii din imperiu. Și a funcționat. Câteva dintre cele mai strălucite minți ale perioadei clasice s-au adunat aici ca să scrie, să citească, să studieze, să mănânce la acele mese gratuite și, firește, să se contrazică cu ceilalți.¹² „În ticsitul Egipt“, observa Timon cu acreală, „mulți șoareci de bibliotecă sihaștri sunt hrăniți, gâlcevindu-se fără încetare în poiata muzelor“¹³.

Uluitorul matematician și fizician Arhimede, care atunci când s-a cufundat în baie a exclamat „Eureka!“, studiasse aici.¹⁴ La fel și Euclid, al cărui manual de matematică a stat la baza educației europene până în secolul XX. Eratostene, cel care a calculat circumferința pământului cu o eroare de 80 de kilometri, folosindu-se numai de un băț și de o cămilă, se afla și el aici, alături de poetul Calimah. La fel, Aristarh din Samos, cel care a propus pentru prima oară modelul heliocentric al Sistemului Solar, alături de astronomul Hipparchus, Galen... Catalogul intelectualilor din Alexandria este la fel de remarcabil ca acela al cărților din biblioteca sa.

Tatăl Hypatiei, Theon, studiase și el aici. Era un matematician foarte perspicace și de o longevitate ieșită din comun. Comentariile făcute de el la scrierile lui Euclid au avut o atât de mare autoritate, încât au stat la baza edițiilor moderne ale textelor sale. A-l citi azi pe Euclid înseamnă, în parte, a-l citi pe tatăl Hypatiei.

Nimic nu dăinuie pentru totdeauna. Când se plimba în carul ei, Hypatia străbătea un oraș mult diferit de cel al înaintașilor ei. La începutul veacului al IV-lea, chiar și panorama lui se schimbase. Marele templu al lui Serapis care domina odată orașul dispăruse, în plus, profanările erau vizibile la tot pasul. Mici, dar cutremurătoare. După ce au nimicit templul lui Serapis, creștinii au început o campanie furibundă împotriva celor peste 2500 de altare, temple și edificii religioase din oraș.¹⁵ Busturi ale lui Serapis (asemenea Fecioarei Maria în satele italiene de astăzi) care se aflau pe străzi, în nișe sau deasupra ușilor, au fost înlăturate – „curățate“. Creștinii „au șters cu totul orice urmă despre Serapis sau despre alți demoni rămași. În locul lor au zugrăvit crucea Domnului pe uși, intrări, pereți și columne“¹⁶. Mai târziu, cu multă îndrăzneală, au fost dăltuite cruci în locul lor.

Viața intelectuală a orașului a avut de suferit. Ultimele rămășițe ale Bibliotecii din Alexandria s-au risipit odată cu templul. Mulți intelectuali din Alexandria se refugiaseră în Roma sau în alte locuri din Italia ori aiurea, numai să stea departe de acest oraș înfricoșător.¹⁷

Cu toate acestea, rămăseseră destul de mulți. La începutul veacului al V-lea, Alexandria încă îi mai atrăgea pe intelectuali imperiului, iar Hypatia se învârtea într-un cerc select. Se spunea că oricine dorea să studieze filozofia călătorea mari distanțe pentru a ajunge la ea, venind tocmai de la Roma, din Libia sau Siria. Unii cetățeni de frunte ai Alexandriei îi cereau diverse sfaturi, pe care ea le dădea cu o nobilă generozitate.¹⁸ Orice persoană mai însemnată care vizita Alexandria trecea să o viziteze pe Hypatia. Oreste, aristocratul guvernator al Alexandriei și unul dintre cei mai importanți oameni din oraș, îi devenise confident, prieten și un puternic aliat, dar, după cum se va vedea, unul primejdios.¹⁹

Într-o lume care devenea tot mai polarizată ideologic, Hypatia rămânea pe linia ei, nepartizantă, tratându-i pe creștini și pe necreștini cu o

meticuloasă egalitate. Oreste însuși era creștin. Oamenii de toate credințele se adunau pentru a o asculta și se înghesuiau în casa ei pentru a-i vorbi. Cei devotați ei o însoțeau neconținut. Cei care-i fuseseră studenți îi înălțau osanale. Aceștia se considerau favoriți ai destinului pentru că aveau prilejul de a sta la picioarele acestui „luminos copil al rațiunii”²⁰. Mulți dintre elevii Hypatiei aveau motive mult mai concrete să se considere binecuvântați: se numărau printre cei mai bogați și mai bine educați oameni din imperiu. Când se aflau în afara Alexandriei își scriau unul altuia epistole debordând de afecțiune, ridicând în slăvi virtuțile simplei vieți rurale cu entuziasmul celor care nu au lucrat vreodată pământul. Când un student a vrut să-și arate afecțiunea pentru un altul, i-a cumpărat un cal.²¹ Hypatia, aflată în floarea vârstei, ajunsese una dintre cele mai respectate figuri din Alexandria. Întregul oraș, după cum mărturisea un admirator de mai târziu, „o iubea în chip firesc și o prețuia negrăit de mult”²².

Nu era chiar adevărat. În primăvara anului 415, relațiile dintre creștini și necreștini erau foarte tensionate în Alexandria. Poate că văzduhul de deasupra orașului era întunecat de câțiva norișori fugari, dar pe străzi, atmosfera – mereu tensionată – era mai fierbinte ca niciodată. Pentru ca lucrurile să fie și mai rele, episcopul cetății era Chiril. După zelotul de Teofil, mulți alexandrini sperau ca următorul pontif să fie mai conciliant. Dar nu a fost deloc. Era din aceeași frământătură ca Teofil, căruia îi era și nepot. Și, dată fiind descendența, era și el un huligan. Chiril s-a dovedit a fi – în privința setei de putere – mult mai presus decât unchiul lui. Creștinii înșiși îl priveau chiorăș pe acest om brutal și ambițios. Era, după cum spunea un sinod de episcopi: „un monstru, zămislit și crescut pentru nimicirea Bisericii”. Și, la câțiva ani după ce a ajuns la putere, violența a izbucnit.

Printre primele victime s-au numărat evreii. Populația evreiască din Alexandria era însemnată și, potrivit legendei, ar fi beneficiat de pe urma bibliomaniei orașului. Ptolemeu II – după cum ne spune o fermecătoare poveste – era disperat să găsească savanți capabili să-i traducă misterioasele și foarte veneratele cărți sacre ale evreilor, pentru a le adăuga la colecțiile Bibliotecii din Alexandria. Cu toate acestea, nici un

grec nu putea înțelege acele scrieri. Astfel că Ptolemeu a apelat la cârmuitorii evreilor pentru ajutor. Aceștia au acceptat să-i trimită traducători, dar cu unele condiții. În schimb au cerut ca un număr de 100.000 de prizonieri evrei, ținuti captivi în cetate, să fie eliberați. Era un număr imens. Ptolemeu s-a gândit o clipă, apoi a încuviințat. Și-a primit tălmăcitorii, 70 la număr, prizonierii evrei – libertatea, iar Marea Bibliotecă, traducerea. Aceasta a devenit cunoscută – în cinstea traducătorilor – ca *Septuaginta*.²³

Nu exista un interes deosebit pentru scrierile evreiești. Potrivit intimidantelor predici emenate de o nouă generație de clerici creștini intoleranți, evreii nu mai erau deloc poporul cu o înțelepciune străveche din care aveai ceva de învățat. Ei erau, aidoma păgânilor, detestații vrăjmași ai Bisericii. Câțiva ani mai devreme, Ioan Crisostom spusese „că sinagoga nu este doar un bordel, ci și un bârlog de tâlhari, un sălaș al fiarelor sălbatice, o tavernă a demonilor, un loc al idolatriei”²⁴. Ulterior, aceste omilii ale lui Crisostom vor fi retipărite cu mare entuziasm în Germania nazistă.

În acea vreme antipatia mocnită a creștinilor față de evrei a degenerat în violențe în toată regula. O tentativă creștină de a pune ordine în spectacolele de dans și teatru – foarte îndrăgite de populația evreiască – a declanșat un complicat lanț de reacții care a culminat cu un atac evreiesc împotriva unor creștini. Unii au fost uciși în cursul atacului, iar Chiril a dobândit acum pretextul de care avea nevoie. A strâns o ceată de *parabalani* dintre cei mai brutali și mai entuziaști. Au pornit furioși în marș către sinagogile evreilor, le-au confiscat, purificându-le și preschimbându-le în biserici. „Purificarea” din asemenea texte este un simplu eufemism pentru jaf. Creștinii și-au încheiat misiunea purificând pe evreii „asasini” de avuțiile lor. I-au jefuit până și de locuințe, făcându-i să se întoarcă în pustiu.²⁵

Oreste privea totul cu oroare. Era un om educat și foarte asemănător cu buna sa prietenă Hypatia. De aceea a refuzat să trăiască o viață condusă de o ideologie fanatică, în pofida atmosferei de isterie crescândă a vremii. Deși era cel mai puternic om din oraș, nu era în stare să oprească răzmerița. Un simplu guvernator nu se putea împotrivi unui număr de 800

de *parabalani* viguroși și puși pe harță. Mai mult, Oreste știa cât de hotărât este Chiril. Episcopul încercase anterior să infiltreze spioni în anturajul lui Oreste, ordonându-le să-i supravegheze fiecare mișcare, inclusiv deplasările, dintre care multe erau la Hypatia. Împresurat de spioni, incapabil să reacționeze, Oreste a luat singura măsură posibilă în fața agresiunii lui Chiril: a scris împăratului, plângându-se despre asta.

Chiril, în schimb, a venit să-l viziteze pe Oreste. Dacă acesta din urmă se aștepta la vreo justificare, a fost foarte dezamăgit. A primit doar o lecție de evlavie. Când s-a apropiat de guvernator, Chiril ținea în mână o copie a Evangheliei, „crezând că“ – după cum observă cronicarul – „venerația pentru credință îl va convinge să lase deoparte resentimentele“²⁶. Era un gest ostentativ care mai mult irita și nu a contribuit la încheierea disputei.

Atmosfera în oraș era și mai tensionată. Numărul celor din miliția lui Chiril creștea. Peste 500 de monahi coborâseră din cocioabele și hrubele lor aflate pe dealurile apropiate, hotărâți să lupte pentru episcopul lor. Nespălați, needucați, neclintiți în credința lor erau, cum recunoaște chiar scriitorul Socrate, oameni înzestrați cu un temperament foarte irascibil. Într-o zi, Oreste călătorea în carul său prin cetate când acești călugări înveșmântați în robele lor lugubre și duhnitoare l-au împresurat. Au început să-l insulte, învinuindu-l că este un „idolatriu păgân“²⁷. El a protestat, afirmând că este creștin botezat. Nu avea nici o importanță. Unul dintre călugări l-a lovit cu o piatră în frunte. Sângele a început să curgă din rană. Gărzile sale, văzând ce se petrece, au luat-o la fugă prin mulțime.

Oreste a fost lăsat aproape singur, cu hainele însângerate. Călugării s-au apropiat, încercuindu-l. Nu putea să le facă față de unul singur și era, foarte probabil, înspăimântat. Dar refuza să cedeze. Ajutat de câțiva localnici, a reușit să fugă. Încă o dată, intimidarea l-a făcut să fie și mai hotărât, de vreme ce următoarea măsură a sa a fost capturarea monahului care l-a lovit cu piatra și torturarea acestuia până la moarte. Totul în acest episod era detestabil pentru un cetățean cultivat ca Oreste. Orașele nu pot fi cârmuite de capriciile episcopilor sau terorizate de gloatele de călugări. Cetățile sunt cârmuite de legile date de guvernul stabilit și administrat de oficialii imperiali. Orice altceva era comportament de sălbatic. Mulți

aristocrați din cetate, dezgustați de violența creștinilor, au susținut atitudinea sfidătoare a lui Oreste față de Chiril. Printre acești aristocrați era, firește, și Hypatia.²⁸

Rumoarea a reînceput. Era vina Hypatiei, spuneau creștinii, pentru atitudinea încăpățânată a guvernatorului. Ea, bombăneau aceștia, stătea între Oreste și Chiril, împiedicându-i să se împace. Zvonurile, vânturate și inflamate de *parabalani*, au început să se răspândească. Hypatia nu mai era doar o femeie incomodă. Oare nu văzuseră cu toții simbolurile folosite în operele ei, precum și astrolabul? Inculții *parabalani* („oameni bestiali” cum i-a numit un filozof de mai târziu) știau ce sunt cu adevărat aceste instrumente. Nu erau nicidecum instrumente matematice sau filozofice, ci lucrarea diavolului. Hypatia nu era un filozof, ci o creatură a infernului. Ea ridicase întreg orașul împotriva lui Dumnezeu cu magia și vrăjitoriile ei. Ea era cea care „ateiza” Alexandria. Firește, se arăta destul de fermecătoare, dar aceasta era lucrarea celui rău. Se spunea că Hypatia înșelase mulți oameni cu vrăjile ei, dar cel mai rău pe Oreste.²⁹ Oare nu a încetat ea să mai meargă la biserică? Era limpede că l-a amăgit pe Oreste cu farmece. Situația aceasta trebuia să înceteze.³⁰

Într-o zi din martie 415 d.Cr., Hypatia ieșise din casă pentru a-și face plimbarea obișnuită prin oraș. Dintr-odată calea i-a fost blocată de o mulțime de credincioși ai lui Dumnezeu³¹, care i-au poruncit să se dea jos din car. Știind ce se petrecuse cu prietenul ei Oreste, probabil că și-a dat seama de gravitatea situației. Doar că nu înțelegea cât de gravă era de fapt.

De îndată ce a coborât, *parabalanii*, sub îndrumarea unui oficial bisericesc, numit Petru, un credincios desăvârșit în Cristos, au înconjurat-o și au înșfăcat-o pe „femeia păgână”. Au târât pe străzile Alexandriei pe cel mai mare matematician în viață, până în fața unei biserici. După ce au intrat în biserică, i-au sfâșiat veșmintele, folosind cioburi ascuțite și au jupuit-o de vie. În timp ce mai răsufla încă, unul dintre ei i-a scos ochii. După ce a murit, i-au tăiat trupul în bucăți și au ars pe rug ce mai rămăsese din „luminosul copil al rațiunii”³².

Capitolul 10

CÂND BEI DIN POTIRUL DEMONILOR

Noi, dacă suntem înțelepți, să luăm din cărți cât ni se potrivește și cât se înrudește cu adevărul, iar restul să-l depășim.

— Sfântul Vasile cel Mare, *Cuvânt către tineri* 4 —

La începutul romanului *Numele trandafirului* al lui Umberto Eco, un erudit abate medieval sporovăiește cu un călugăr de-abia sosit la o mănăstire din Italia. *Monasterium sine libris*, declamă el, firește, în limba latină, *est sicut hortus sine herbis, pratum sine floribus, arbor sine foliis*. O mănăstire fără cărți este ca o grădină lipsită de verdeață, ca o pajiște fără flori, ca un pom fără frunze. Abatele își continuă explicația (sau mai curând expunerea) despre viața monastică, în limba vernaculară. Ordinul său monahal, benedictinii, lămurește el, „crescând în jurul celor două porunci, a muncii și a rugăciunii, a fost lumină pentru întreaga lume cunoscută, zăcământ de știință, mântuire a unei doctrine antice care amenința să dispară în incendii, jafuri și cutremure, atelier pentru scriptura cea nouă și propășire pentru cea veche”¹.

Este o imagine foarte puternică: religia creștină ca moștenitoare și vajnică protectoare a tradiției clasice. Din păcate, acest stereotip persistă și azi. Este vorba de creștinătatea vechilor biblioteci monastice, a manuscriselor cu miniaturi, a lui Beda Venerabilul. Este creștinătatea care a clădit colegiile de la Oxford, un lung imn al culturii enciclopedice, Corpus Christi, Isus, Magdalen. Aceasta e creștinătatea care a ctitorit bibliotecile medievale, care a creat *Très Riches Heures du Duc de Berry* și *Hours of Jeanne de Navarre*, alături de splendidele ilustrații aurite din *Psaltirea de la Copenhaga*. Aceasta este religia care, între zidurile Vaticanului, păstrează și acum latina ca pe o limbă vie, traducând termeni ca joc video, computer sau heavy metal în latină, la un mileniu după ce această limbă și-a dat duhul din cauze naturale.

Fără îndoială, așa stau lucrurile. Creștinismul chiar a făcut toate astea și chiar mai mult. Dar mai există o altă fațetă a istoriei creștine, la mii de leghe depărtare de călugării cărturari și de legendarii copişti. Este o poveste mult mai puțin glorioasă despre cum câțiva filozofi au fost bătuți, torturați, interogați și exilați pentru convingerile lor, care erau interzise. Este o poveste despre cum niște intelectuali au fost constrânși să-și ardă propriile biblioteci. Mai presus de toate, este o istorie povestită de lucrurile care au dispărut, despre cum literatura și-a pierdut libertatea și cum anumite subiecte au fost eliminate din dezbaterea filozofică, iar mai apoi au început să dispară și din paginile istoriei. E o poveste a tăcerii.

Lumea intelectuală se schimba. Cu câțiva ani înainte de uciderea Hypatiei, un venerabil episcop creștin pe nume Vasile scrisese o neliniștită interpelare pentru tineri, sfătuindu-i despre „justa folosire a literaturii grecești”.² Era o muncă destul de anevoioasă și de ingrată să le arăți tinerilor cititori care autori clasici sunt potriviți pentru studiu și care nu. După cum îi atenționa Vasile, „nu trebuie să dați cu totul acestor oameni cârma minții voastre, cum ați da cârma unei corăbii, și nici să-i urmați oriunde v-ar duce, ci să primiți de la ei cât vă este de folos și să știți ce trebuie să lăsați la o parte”³.

În viziunea lui Vasile era mult de trecut cu vederea. Astăzi, într-o lume în care termenul de „clasic” desemnează ceva foarte venerabil până la prolix, ne este greu să înțelegem cât de primejdioase puteau fi aceste opere pentru creștinii de atunci. Dar pentru ochii creștinilor canonul clasic era înspăimântător. Era dolda de păcate de tot felul. Deschideți *Iliada* lui Homer și ochii vă vor cădea pe pasajul în care zeul Ares o seduce pe Afrodita cea de aur și cum au fost surprinși în plin adulter. Deschideți *Oedip rege* și veți citi că puterea zeilor este trecătoare. Nici măcar operele unor autori îndeajuns de sobri nu erau lipsite de primejdie. Dacă deschideți o operă plictisitor de virtuoasă a lui Vergiliu, îi veți găsi pe Didona și Eneas adăpostiți de ploaie într-o peșteră.⁴ Idolatrie, blasfemie, crimă, slavă deșartă, toate păcatele se găsesc acolo. Asta le făcea atât de plăcute pentru cititori, iar pentru creștini, atât de condamnable.

Creștinii mai slabi de înger nu aveau îngăduința de a-și croi drum prin canonul clasic de capul lor. Era prea primejdios, după cum spunea Vasile,

pentru că „trebuie să păzim cu toată grija sufletul, ca nu cumva, atrași de plăcerea cuvintelor, să primim, fără să băgăm de seamă, ceva din cele rele, întocmai ca aceia care beau otrava împreună cu mierea“⁵. Scriitorii clasici mai trebuie ignorați și atunci când scriu cu prea mare pasiune despre plăcerea ospetelor, ori când se delectează cu vreun cântecel prea zburdalnic. Până și rostirea cu voce tare a acestor vorbe însemna a te pângări. Faimosul savant și sfânt Ieronim se dovedise un cititor de cursă lungă, atenționând și el cu privire la „adulterul limbii“. Nu vă pângăriți citind asemenea cuvinte! Cum ar putea cineva să recite asemenea murdării și apoi să citească scrierile creștine? „Ce are a face Horațiu cu Psaltirea? Dar Maro cu Evangheliile? Cicero cu Apostolul? Oare fratele nu s-ar sminti dacă te-ar vedea așezându-te la masă în templul cu idoli?“ Și, deși „toate sunt curate pentru cei curați“ și „nimic nu este de lepădat dacă se ia cu mulțumire, totuși nu trebuie să bem în același timp și din pocalul lui Cristos, și din pocalul demonilor“⁶.

În cazul scrierilor clasice care nu lezau în vreun fel cugetul creștinilor, exista o altă problemă insurmontabilă. *Carmen* 16 a lui Catul era un astfel de ghimpe în coastă. Acest poem începe într-un mod scandalos: „Te voi sodomiza și îți voi spurca gura“²⁶. Fără îndoială, un asemenea vers nu putea să-l încânte pe Vasile.

Epigrama 1, 90 a lui Marțial era ceva mai drăguță: aceste versuri atacă o femeie care avea o aventură cu o altă femeie. Sau, după cum spune Marțial:

„Voi vă sforțați să înșelați firea, frecându-vă una de alta părțile ascunse,
Care vă țin loc de parte bărbătească“.²⁷

Dacă un cititor tânăr ar fi deschis o carte scrisă de Ovidiu, ar fi aflat, cu mirare, cum poate seduce o femeie măritată în timpul cinei, scriindu-i mesaje tainice în vinul vărsat pe masă. Un alt poem zugrăvește o partidă de amor a lui Ovidiu de după prânz (unde suspină amintindu-și de forma sânilor și de mângâierile cu care îi alintase), dar și formele voluptuoase ale trupului iubitei, pântecul neted, sâni minunați, coapsele fragede etc.⁷

„Destul!“ strigă Vasile. Bunii creștini, sfătuia el, ar trebui să ignore cu totul acea parte a literaturii clasice potrivită mai curând pentru bordel. Dacă, din întâmplare, ochii îți alunecă pe pagini care zugrăvesc oameni

depravați, avertiza Vasile, trebuie să fugi și să-ți acoperi urechile.⁸ Cititorul creștin ar trebui mereu avertizat asupra obrăzniciei lui Ovidiu: „Nu vom lăuda, deci, pe poeți nici când spun vorbe de ocară, nici când batjocoresc, nici când înfățișează pe îndrăgostiți sau pe bețivi, nici când spun că fericirea stă într-o masă bogată și în cântece nerușinate“⁹. Nu toți scriitorii clasici erau atât de primejdioși în privința lascivității. Împăratul stoic Marcus Aurelius, de pildă, avea față de sex o atitudine disprețuitoare, foarte apreciată de creștini. Dar chiar și acest limbaj era cam prea explicit pentru sobrietatea creștină. Acolo unde scriitorii creștini recurgeau la epitete abstracte („voluptate“, „dorință“, „dezmăț“ și altele la fel) pentru a descrie demonul desfrânării, Marcus Aurelius, cu o foarte sensibilă precizie, îl prezenta ca „frecarea organului sexual masculin și secreția lichidului vâscos însoțită de o contracție“¹⁰. Folosind o alegorie extinsă care i-ar fi plăcut păgânului Homer, Vasile îndemna la prevedere. Tinerii ar trebui să îi citească pe clasici în felul în care albinele vizitează florile: „trebuie ca și noi să luăm parte la scrierile autorilor profani; căci acelea nici nu se duc fără nici o alegere la toate florile, nici nu încearcă să aducă tot ce găsesc în florile peste care se așază, ci iau cât le trebuie pentru lucrul lor, iar restul îl lasă cu plăcere“¹¹.

Mai presus de toate, se cuvine să-i ignorăm pe autorii greci și romani când vorbesc despre zeii lor, mai ales când și-i închipuie a fi mai mulți, ceea ce se întâmplă mereu.¹² Aproape orice afirmație despre zei îi făcea pe creștini să se foiască neliniștiți pe scaune. Nu doar că aceștia erau demoni, dar mai aveau și o purtare vrednică de osândă. Spre deosebire de Dumnezeu creștinilor, acești zei nu aveau doar sentimentele demne de o divinitate: mânie, milă, iubire. Ei erau înzestrați cu toată gama de trăiri josnice, complăcându-se în toate trăirile, de la voluptate până la gelozie și dezmăț. Acești zei erau, după cum spunea un scriitor creștin, de o deplină absurditate.¹³ Departe de a fi distanți, atotștiutori, aceștia erau rușinos și stânjenitor de umani: se sfădeau, se tânguiau, făceau dragoste, se îmbătau criță, se purtau urât cu ceilalți, mai ales cu propria familie.

În panteonul greco-roman, un frate nu doar că se lupta cu alt frate, ci, uneori, se purta cu surorile sale într-un fel care nu poate fi povestit. La fel și cu alte persoane. Zeus era înfierat de autorii creștini pentru că a nutrit o

patimă păcătoasă față de sora lui.¹⁴ Într-adevăr, se purtase atât de urât, încât Vasile observa că este cu neputință să vorbești despre aceasta: „Cât privește adulterele zeilor, amorurile și împreunările lor în văzul tuturor, dar mai cu seamă destrăbălările lui Zeus, corifeul tuturor zeilor, după cum spun ei, de care e rușine să le spui chiar despre animale, să le lăsăm pentru actorii de pe scenă“¹⁵. „Asemenea lucruri“, remarca apologetul Tertulian, „la un popor așa de mult stăpânit de credință, nu trebuiau spuse, dacă erau adevărate, și nu trebuiau nici plăsmuite, dacă nu s-au petrecut în realitate“. Comediile clasice, în care mai toate personajele, inclusiv zeii, erau împodobite cu falusuri imense, se dovedeau și mai defăimătoare: „Prin aplauzele voastre oare nu este înjosită și murdărită majestatea divină?“¹⁶

Literatura clasică nu doar că pune sub semnul întrebării realitatea ființelor divine, dar le mai și lua în zeflema. Operele filozofiei grecești și latine erau pline de înțepături și aluzii răutăcioase la adresa religiei. Într-o faimoasă povestire, filozoful grec Diogene stătea în fața zidului unui templu acoperit cu inscripții votive ale marinarilor salvați de la naufragii. Observând că un om era impresionat de inscripții, Diogene remarcă: „Ar fi fost mult mai multe dacă ar fi adus ofrande și cei care n-au fost salvați“¹⁷. Într-o altă anecdotă, Diogene îi privea pe oficialii unui templu care îl arestau pe un hoț ce furase o cupă din tezaurul templului. Iată, spuse el, „hoții cei mari duc pe hoțul mic“¹⁸. Într-o altă istorioară – care lovește și mai bine la țintă – filozoful Antistene îl asculta pe un preot orfic, un cult grecesc care credea în viața de apoi. Preotul explica pe larg cum se vor bucura inițiații în misteriile orfice de mari binefaceri pe lumea cealaltă. Antistene l-a întrebat direct: „De ce atunci nu te grăbești să mori?“¹⁹

Vasile recomanda să se evite astfel de opere primejdioase: „Și după cum atunci când culegem flori de trandafir dăm la o parte spinii, tot așa, în astfel de scrieri, să culegem tot ceea ce ne este folositor și să ne și ferim de ce este vătămător“²⁰. După cum explica Vasile, cenzura bisericească nu era deloc dictatorială, ci o dovadă a iubirii. La fel cum Augustin îndemna ca ereticii să fie bătuți cu nuiua grijii părintești, Vasile îndemna la eliminarea unor însemnate părți din canonul literaturii greco-romane clasice, pentru a garanta mântuirea sufletului. Uneori procesul editorial devenea intruziv, iar scribii erau obligați să semnaleze operele cu pricina

pentru a fi cenzurate. În Alexandria, de pildă, Chiril a organizat percheziții prin casele oamenilor în căutarea operelor detestatului împărat păgân Iulian „Apostatul”²¹.

Influența lui Vasile asupra educației occidentale a fost profundă. El a fost citit, recitit și copiat cu fervoare vreme de secole. Gândirea lui a influențat ceea ce a fost citit, studiat și, cel mai important, păstrat în școlile din Bizanț.²² Dar și ceea ce nu a fost păstrat. Atât de însemnată a fost scrierea lui despre literatura clasică, încât, oarecum ironic, a fost una dintre primele opere traduse din grecește în vremea Renașterii. Iezuiții au introdus-o în a lor *syllabus*²⁸ internațional, *Ratio studiorum*, unde a avut o influență însemnată asupra educației iezuiților de pretutindeni.²³ Generațiile de mai târziu îl vor înfățișa pe Vasile ca pe un intelectual liberal. O ediție a acestei scrieri din secolul XX descrie atitudinea lui Vasile față de literatura păgână ca aceea a „unui prieten înțelegător, deloc refractar la calitățile ei, fără să o condamne ca întreg”²⁴. O altă ediție a *Cuvântului către tineri* al lui Vasile ne lămurește că aceasta „nu este nicidecum admonestarea unui eclesiastic bigot, temător pentru pierderea supremației Scripturilor Sfinte. Dimpotrivă, ne prezintă o teorie educativă a unui om cultivat”²⁵. Toate aceste aprecieri sunt nonsensuri. Ceea ce dorea Vasile era tocmai supremația Scripturilor. Și a obținut-o. Oricât de unse cu miere erau aceste cuvinte, oricât de înșelător surâsul ierarhului, asta era cenzură.

Cu toate acestea, nu era vorba doar de Vasile. Editarea canonului clasic a continuat în următorul mileniu. Dacă deschidem o ediție din 1875 a poetului latin Marțial vom găsi multe dintre poemele lui mai deocheate, traduse nu în engleză, ci în italiană, considerată, firește, o limbă mai potrivită destrăbălării.²⁶ În alte locuri astfel de poeme au fost omise cu bună-știință sau transpuse în grecește, o limbă care nu doar arăta erudită și respectabilă, ci mai avea și avantajul că era înțeleasă de mult mai puțini oameni decât latina. Primele versuri din *Carmen* 16 al lui Catul erau – după cum observa Walter Kendrick – și în secolul XX o piatră de poticneală pentru savanți. Ediția din 1904 de la Cambridge University Press, *Collected Poems*, îl lăsa pe dinafară. Scutindu-i, cu discreție, pe cititori de a roși, poemul era prezentat ca fiind „fragmentar”²⁷. Ediția din

1966 de la Penguin lăsa, la fel de discret, primul vers netradus, redându-l în latină. *Pedicabo et irrumabo* proclama poemul strident, dar criptic.²⁸ Poemul cu numărul 16 va mai avea de așteptat până la finele veacului XX pentru a vedea lumina tiparului într-o tălmăcire corectă – cu toate că argoul latin era atât de colorat, încât a fost nevoie de cinci cuvinte englezești pentru a traduce un singur verb latinesc, *irrumabo*.²⁹

În noua eră, atent supravegheată de creștinism, tonul scriiturii începuse să se schimbe. Literatura cu tematică politeistă dezbătuse și luase în răs totul, de la întrebarea dacă omenirea are liber-arbitru într-un univers alcătuit din atomi, până la credulitatea fără margini a creștinilor care mergea până la a utiliza urina pentru a-și curăța dinții (un procedeu revoltător, dar considerat foarte eficient). După răspândirea creștinismului, lucrurile considerate demne de a fi așternute pe un pergament s-au schimbat dramatic. Spre deosebire de veacurile de dinaintea lui Constantin cel Mare, acum nu se mai scriau satire tăioase sau poezii de dragoste sincere. Giganții literaturii din această vreme sunt în schimb Sfinții Augustin, Ieronim și Ioan Crisostom. Cu toții creștini. Nici unul nu poate fi lesne confundat cu Catul.

Scrierile lui Ioan Crisostom descriu în mod desăvârșit gustul și tonul noii literaturi. „Să piară cu totul destrăbălarea!“ proclama el într-una dintre înfocatele sale cuvântări pe tema desfrâului.³⁰ O femeie frumoasă este o capcană îngrozitoare. O listă – deloc exhaustivă – a altor capcane, alcătuită de acest venerabil orator, avertizează împotriva primejdiilor râsului (care poate da naștere ocării și batjocurii), ironiei (rădăcina multor rele), jocului de noroc și pariurilor la cursele de cai (care pricinuesc nesfârșite nenorociri) și mai ales împotriva spectacolelor de teatru care pot duce la destrăbălare, necumpătare și tot felul de pofte josnice.³¹ Dacă răsfoim un indice al colecțiilor sale de predici ne putem face o părere despre întreg, de pildă sub cuvântul „frică“ putem observa diversele ocurențe:

- Necesară oamenilor sfinți, 334;
- Pedepsă pentru neglijență, 347;
- Adevărata bogăție a Domnului, 351;
- Pedepsă, 355;

- Trezește conștiința, 363;
- Vătămare pricinuită de omul păcătos, 366;
- Omul bun se împotrivește acesteia, 369;
- Frica de iad, 374;
- Folosul fricii de iad...

Și tot așa pentru 32 de referințe, înainte de a se încheia cu o concluzie drăguță: „purifică asemenea unui cuptor“. Dacă privim la articolul „fericire“, cititorul nerăbdător va primi o ofertă mult mai modestă. Aici poate citi doar:

Numai în Dumnezeu, 460.

Ne aflăm într-o lume literară cu totul nouă și serioasă. „Ți se taie răsuflarea când constăți cât de mult a dislocat și înlocuit noua literatură creștină din cea greco-romană“, scrie savantul modern Brent D. Shaw. „Forța acestui nou discurs creștin era dată de multe lucruri, printre care o pedagogie exortativă, lipsită de remușcări, agresiva moralizare a individului și o perpetuă și meticuloasă supraveghere a vieții cotidiene. Mai presus de toate, o formă a discursului lipsită de umor. Era o lume posacă și serioasă. Gluma, înțepătura umoristică, satira plină de voioșie, poanta care lovea unde trebuie se evaporaseră.“³² În locul umorului a apărut frica. Comunitățile creștine s-au trezit că peste ele se revărsa foc și pucioasă. Pentru binele lor, firește. După cum observa cu deosebită satisfacție Crisostom, în bisericile creștine se pot auzi nenumărate cuvântări cu privire „la pedepsele veșnice, la râurile de foc, la viermii cei neadormiți, la cătușele care nu pot fi sfărâmate, la întunericul cel mai dinafară“³³.

Dar oricât de amenințătoare li se păreau predicatorilor creștini discuțiile ușurate ale clasicilor cu privire la sex, avort, pederastie și clitoris, mai era un alt aspect al acestei literaturi care îi îngrijora și mai mult: filozofia. Filozofia greco-romană era un concurent foarte serios și furnizorul unei panoplii de credințe posibile. Filozofii clasici au argumentat, în mod diferit, fie că există un singur zeu, fie mai mulți. Sau pur și simplu că nu este posibil să afirmăm ceva cert. Protagoras tranșase deja chestiunea când

spusese că nu poate ști cu certitudine dacă zeii există sau nu.³⁴

Chiar opera unor filozofi ca Platon, ale cărui scrieri se împăcau destul de bine cu gândirea creștină, cu ideea lui despre singurul „Bine“, putea fi – cu anumite ajustări – încadrată într-o schemă creștină, însă primejdioasă și aceasta. Platon a continuat să îngrijoreze – sporadic – Biserica timp de secole. În veacul al XI-lea a fost introdus un text în liturgia din Postul Mare prin care erau stigmatizați cei care credeau în doctrina platonicească. „Anatema celor care se afierosesc pe ei înșiși învățaturii eline, în loc să le așeze la locul potrivit acestora și cred cu tărie în cele spuse de aceia din vechime, recunoscându-le ca adevărate!“³⁵

Multe generații de clerici au considerat studiul academic foarte suspect și primejdios. La origine, ideea deriva dintr-un sentiment nobil. Odată cu creștinismul, cel mai umil pescar putea atinge chipul lui Dumnezeu fără ca mâna lui să fie îndrumată de cărturari. Dar lucrurile erau mult mai urâte și mai sinistre. Sfântul Pavel proclamase concis și foarte autoritar că „înțelepciunea acestei lumi este nebunie în fața lui Dumnezeu“³⁶. Această atitudine a continuat. Creștinii de mai târziu îi batjocureau pe cei care se dovedeau prea profunzi în tălmăcirea Scripturii. Un scriitor îi muștra cu furie pe aceia care „leapădă cuvântul lui Dumnezeu cel sfânt și se încredințează pe ei înșiși geometriei. Cei care-și irosesc vloga cercetând geometria lui Euclid și care flecăresc despre Aristotel cu mare evlavie. La fel și pe cei care îl socotesc pe Galen vrednic de venerare“³⁷.

În ochii creștinilor, Galen nu era demn de venerație, Dumnezeu da. Gnosticismul, mișcarea de o înaltă ținută intelectuală din veacul al II-lea (termenul „gnostic“ derivă de la cuvântul grecesc care înseamnă „cunoaștere“), care a fost declarat eretic, nu a putut face nimic. Ereticii erau intelectuali, prin urmare intelectualii eraueretici. Dacă nu eraueretici, erau cel puțin suspecti. Cam așa funcționa silogismul. Simplitatea intelectuală sau, ca să-i spunem pe nume, ignoranța era sărbătorită pretutindeni. Biografia Sfântului Antonie consemnează cu deplină aprobare că acesta a refuzat să învețe scrisul și cititul sau să se alăture copiilor în jocurile lor nătânge. Educația și jocurile nătânge sunt așezate alături, amândouă fiind puse în antiteză cu sfințenia. În locul acestora, Antonie „ardea de dorință după Dumnezeu“³⁸. Ceea ce nu este deloc

adevărat. Epistolele lui Antonie ne dezvăluie un gânditor mult mai grijuliu decât sugerează viața lui. Aici era vorba de crearea unui tip de sfânt ideal. Nu era nevoie să citești nimic: renunță la cărți și la pâine și vei dobândi harul lui Dumnezeu. Până și intelectualii erau sensibili față de această imagine idilică. Auzind cât de mulți a inspirat simplul și necultivatul Antonie, convertindu-i la Cristos, Augustin și-ar fi dat pumni în cap, sfâșiindu-și veșmintele, smulgându-și părul și întrebând ce e în neregulă cu creștinii?³⁹ Ignoranța era putere.

Unii creștini, firește, au decis că acest proces de asimilare este imposibil, iar Homer și Platon trebuiau să fie reduși la tăcere pentru totdeauna. Un autor creștin și-a vândut toate cărțile de literatură și filozofie după ce s-a convertit: sărăcia era o virtute, iar cărțile erau foarte costisitoare. Mai mult, creștinul autentic nu avea nevoie de filozofie. Îl avea pe Dumnezeu. După cum afirma oratorul creștin Tertulian: „Ce legătură este între Atena și Ierusalim? Ce înțelegere există între Academie și Biserică? Să piară încercările de a însăila un creștinism platonice, stoic sau dialectic! Noi nu mai avem nevoie de cercetare după ce am îmbrățișat Evanghelia. Avem credința noastră și nu mai dorim să credem altceva!”⁴⁰ Nu mai e nevoie de cunoaștere, de filozofia stoică, platonice sau de oricare alta. Dacă ai credință e suficient.

Dincolo de acest exuberant analfabetism, se ridică totuși o problemă. Dacă înghesuiala de la porțile paradisului era ușor de realizat prin lipsa educației, aglomerația de la porțile elitei educate din orașele imperiului presupunea lucruri ceva mai sofisticate. Romanii și grecii educați precum Celsus și Porfirius priveau cu un profund dispreț literatura creștină, iar scriitorii ca Augustin și Ieronim o știau. O parte a problemei era Biblia. Nu atât pentru ceea ce spunea, cât pentru modul în care o făcea. Astăzi, înveșmântată în strălucitoarea engleză a versiunii King James, este dificil să ne închipuim că limbajul Bibliei ar putea cauza probleme. În veacul al IV-lea nu avea deloc o asemenea grandoare antică. Vechea Biblie latină era tradusă într-un stil popular, bogat în solecisme și fel de fel de cuvinte care zgâriau urechea educată.⁴¹ Pierderea de sens era neglijabilă – cei din vechime spuneau „ștergar” în loc de „șervețel”. Dar pierderea de expresie literară era intolerabilă. Dacă acesta era cuvântul lui Dumnezeu, atunci se

părea că graiul divin este uimitor de comun și sărăcăcios.

Societatea antică avea însă urechi foarte rafinate. Augustin crescuse într-un mediu unde o greșeală gramaticală era mai gravă decât una morală, iar cel care pronunța ființă „omană“ – în loc de „umană“ – era mai detestat decât ființa umană care îi judeca pe alții după accent.⁴² Nepronunțarea tuturor literelor dintr-un cuvânt în latină – ca și în Anglia victoriană și chiar în Marea Britanie de azi – te descalifica, iar capacitatea de a le rosti corect și cu accentul pus unde trebuie era o trăsătură de gentleman. Aristocratul Catul l-a batjocorit fără pic de milă pe un nefericit care, nerăbdător să pară mai civilizat, a făcut o greșeală de acest fel.⁴³ Într-o astfel de lume cu pretenții, limbajul Bibliei era profund stânjenitor.

Augustin, foarte conștient de acest lucru, a inițiat o apărare a registrului stilistic al Bibliei. Ce mai contează – se întreba el – dacă utilizăm cutare cuvânt în mod incorect gramatical? Toată lumea înțelege ce vrem să spunem, indiferent la ce caz declinăm respectivele cuvinte. Oare atunci când i te rogi lui Dumnezeu, mai stai să cugeți dacă a treia silabă a verbului *ignoscere*²⁹ trebuie pronunțată lung sau scurt?⁴⁴ Dumnezeu iartă astfel de păcate gramaticale, aristocrații romani nu. Simplitatea textelor creștine îi împiedicase pe mulți să se convertească, iar pe cei deja convertiți îi făcea să simtă prost. A te converti însemna – după cum spusese Augustin însuși – a intra într-o lume nu atât a lui Platon și Pitagora, cât mai curând una a portarului tău.⁴⁵ Clasele superioare nu aveau cum să încuviințeze așa ceva. Câtă vreme aceștia rămâneau neclintiți, cei mulți și mai prejos decât ei făceau același lucru. Această elită disprețuitoare reprezenta, după Augustin, „meterezele cetății necredincioase, o cetate a tăgăduirii“⁴⁶.

Creștinismul se afla într-o situație imposibilă. Literatura greacă și latină era o cloacă a păcatelor și a demonilor și nu putea fi acceptată. Dar nici nu era cu putință să o ignori cu desăvârșire. Era dureros de vădit pentru creștinii educați că operele „smintiților“ de păgâni erau mult mai presus de ale lor. Cu toate afirmațiile lor despre caracterul dăunător al educației păgâne, puțini creștini educați se puteau lipsi de ea. Augustin, cu toate că îi privea de sus pe cei care erau preocupați de rostirea corectă, nu ne lasă nici un dubiu că el cunoștea perfect pronunția corectă. În nenumărate

locuri, implicit sau explicit, face paradă de erudiția lui. El era creștin, dar unul cu o vastă cultură clasică, pe care a pus-o în slujba creștinismului. Marele savant biblic Ieronim, cel care a caracterizat stilul Scripturii drept „îngrozitor de necizelat“, nu s-a putut desprinde niciodată de literatura „păgânilor“ și a suferit de coșmaruri în care era învinuit că este „ciceronian, nu creștin“⁴⁷.

Și astfel, în mod interesat sau nu, creștinătatea a absorbit treptat literatura păgânilor. Până la urmă Cicero a fost așezat alături de Psaltire. Mulți dintre cei care se simțeau stingheriți de propria educație clasică au folosit-o cu sârguință. Scriitorul creștin Tertulian a disprețuit – la nivel discursiv – educația clasică, întrebându-se ce legătură este între Atena și Ierusalim, dar, procedând astfel, a făcut-o într-un elevat stil clasic, folosind metonimia „Atena“ pentru „filozofie“, în cadrele unei întrebări retorice. Cicero însuși ar fi aplaudat figura stilistică. Pretutindeni, intelectualii creștini se luptau din răspuț să îngemăneze clasicismul cu creștinismul. Episcopul Ambrozio și-a înveșmântat ideile morale în hainele principiilor stoice ciceroniene, în timp ce Augustin a adaptat oratoria latină pentru scopuri creștine. Termenii filozofiei grecești – de pildă *lógos*-ul stoicilor – au început să-și croiască drum în filozofia creștină.⁴⁸

Nu toate încercările de asimilare au avut același succes. Un poet a rescris Evanghelia după Ioan în stilul epicii homerice. Un altul, în vremea domniei lui Iulian Apostatul – care interzisese oricui nu credea în vechii zei să predea opere în care se regăseau aceștia, precum epopeile homerice –, a rescris toată Scriptura în 24 de cărți în hexamtru homeric, iar Evangheliile și epistolele din Noul Testament le-a reprodus sub forma dialogurilor socratice. Au fost născocite genealogii intelectuale fanteziste pentru a-i apăra pe filozofii favoriți ai creștinismului. Gânditori morți de multă vreme, ale căror scrieri aveau întâmplătoare asemănări cu creștinismul, s-au trezit adoptați pe nepusă masă ca strămoși ai tradiției creștine. Creștinismul cocheta discret cu Platon? Firește, pentru că acesta vizitase Egiptul, unde foarte probabil că a citit o copie a primelor cinci cărți ale lui Moise din Biblie, pe care însuși Moise, în mod foarte natural, le lăsase acolo. Platon și Socrate erau creștini înainte de Cristos.⁴⁹

Învățații păgâni îl interpretau de secole pe Homer în mod alegoric. Creștinii mai cultivați au început să facă același lucru cu Biblia – spre profunda nemulțumire a criticilor necreștini care resimțeau acest gest ca pe o înșelăciune intelectuală plină de lașitate. După cum observase Celsus, foarte indignat, „creștinii și evreii cu judecată se simt foarte rușinați de Scriptură și se străduiesc să o tâlcuiască alegoric”⁵⁰. Unii creștini priveau procedeul cu mare suspiciune. Un alt autor creștin îi stigmatiza pe acei coreligionari care „se folosesc de științele necredincioșilor pentru a îndrepta metehnele Scripturii”⁵¹.

La mai puțin de un veac după primul împărat creștin, peisajul intelectual se schimbase dramatic. În veacul al III-lea erau 28 de librării publice în Roma și multe altele particulare.⁵² La sfârșitul veacului al IV-lea, acestea, după cum remarcă mândrit Ammianus Marcellinus, erau asemenea mormintelor, închise pentru eternitate.⁵³ Avea răspândirea creștinismului vreo legătură cu acest fenomen? Împărații creștini se vor strădui mai târziu să crească nivelul de alfabetizare a populației, pentru că statul nu avea suficienți funcționari bine pregătiți. Câteva domenii de studiu deveniseră nu doar marginale, ci și ilegale. După cum proclama o lege din 388 d.Cr., „nu trebuie să i se ofere nici unei persoane prilejul să dezbată public chestiunile religioase sau să dea vreun sfat. Dacă vreunul, de o «cutezanță vrednică de osândă», încearcă să facă aceasta, legea nu îl amenință cu o pedeapsă vagă, ci îi spune că «va fi arestat și pedepsit după cuviință»”⁵⁴.

Filozofii care voiau să-și salveze opera și cariera în noua lume creștină erau nevoiți să-și adapteze învățăturile. Filozofiile care îi tratau cu venerație pe vechii zei deveniseră acum inacceptabile. Filozofiile care se ocupau cu prevederea viitorului au fost interzise. Orice teorie care afirma că lumea este eternă – acest lucru contrazicea doctrina creației din nimic – era, după cum a observat Dirk Rohmann, imediat suprimată. Filozofii care nu-și ajustau hainele după noua modă îngăduită de creștini sufereau consecințele acestui fapt. În Atena, la câteva decenii după moartea Hypatiei, un filozof păgân îndărătnic a fost exilat timp de un an pentru astfel de motive.

Scopurile urmărite de istorici s-au schimbat. Când autorul grec Herodot,

„Părintele istoriei“, a început să-și scrie prima istorie a declarat că țelul său era să facă o „investigație“ – *historía* în grecește – cu privire la relațiile dintre greci și perși. Și-a urmat țelul în pofida tuturor criticilor care îl acuzau de fabulații, de proslăvirea grecilor în dauna inamicilor acestora sau chiar de a fi, pe alocuri, *philobárbaros*, „iubitor de barbari“, un epitet foarte injurios.⁵⁵ Nu toți istoricii au fost la fel de obiectivi, însă imparțialitatea era un deziderat durabil. Ultimul istoric păgân, Ammianus Marcellinus, s-a străduit să-l atingă. Posteritatea, obișnuia el să spună, ar trebui să fie un judecător imparțial al trecutului.⁵⁶

Istoricii creștini aveau o perspectivă diferită. „Părintele istoriei bisericești“, Eusebiu de Cezareea, afirma că istoricul nu trebuie să consemneze tot, ci numai acele lucruri pe care le-ar putea citi un bun creștin. Adevăruri incomode, ca de pildă numărul foarte mare de clerici creștini care au fugit de rugurile persecuției cu o grabă deloc demnă nu trebuiau reamintite. În locul acestora, spunea Eusebiu, „sunt hotărât să consemnez și să nu spun nimic altceva decât lucruri care ne sunt de folos nouă și generațiilor următoare“⁵⁷. Herodot vedea istoria ca pe o investigație, Părinții Bisericii ca pe o parabolă.

Ceea ce nu era „de folos“ putea fi lesne trecut cu vederea. Detaliile înspăimântătoare ale morții Hypatiei ar fi meritat, mai multă atenție în istoriile perioadei. În schimb moartea ei e amintită în treacăt, în cazul în care nu e omisă de tot. În istorie, ca și în viața reală, nimeni nu a fost pedepsit pentru moartea ei. Afacerea a fost mușamalizată.⁵⁸ Unii scriitori au criticat evenimentul cu hotărâre, pentru că până și în ochii unui creștin fervent era un act îngrozitor.⁵⁹ Dar nu toți. După cum își amintea mai târziu un episcop creștin cu multă admirație, de îndată ce demonizata femeie a fost ucisă, toți care îl înconjurau pe Chiril l-au aclamat pentru că nimicise ultimele rămășițe ale idolatriei în cetate.⁶⁰ Miopia prefăcută a istoricilor creștini este magnifică. Așa cum observă Ramsay MacMullen, „scrierile ostile și perspectivele eretice nu au fost recopiate sau promovate, ci direct suprimate“. Biserica s-a comportat ca un grandios și necruțător filtru al scrierilor, acționând – în veacurile în care a deținut controlul – de secole ca o „membrană cu permeabilitate diferită, care a îngăduit numai trecerea scrierilor creștine, nu și a celor ale inamicilor

creștinătății”⁶¹.

Note

26. Originalul este mult mai vulgar și mai direct: *Pedicabo ego vos et irrumabo.*

27. Originalul este mult mai „smintitor”: *Inter se geminos audes committere cunnos/ mentiturque uirum prodigiosa Venus./ Commenta es dignum Thebano aenigmate monstrum,/ hic ubi uir non est, ut sit adulterium.*

28. Listă bibliografică oficială și normativă.

29. „A ierta”, în latină în original.

Capitolul 11

PURIFICAREA GREȘELII DEMONILOR

Feriți-vă de toate cărțile păgâne!
— Constituțiile Apostolice 1, 6, 1 —

În Alexandria sfârșitului de secol V, un cronicar creștin numit Zaharia din Mytilene a intrat în casa unui om tulburat și mândrit. Zaharia și-a dat seama imediat de ce boală suferea acela: era chinuit de diavoli. Zaharia știa foarte bine de unde proveneau acești diavoli: omulețul nostru avea în casă câteva scrieri care conțineau farmece păgânești. „Dacă dorești să te izbăvești de acești demoni“, i-a spus omului, „arde acele cărți!“ Ceea ce a și făcut. A luat volumele și le-a dat foc în fața lui Zaharia. Întâlnirea se încheie cu o omilie care i-a fost citită omului ce fusese purificat de „diavoli“, dar și de o parte a bibliotecii.¹ După cum observa evlaviosul Zaharia, el nu socotea că i-ar fi făcut omului vreun rău silindu-l să-și ardă cărțile. Nu l-a constrâns prin violență, nici nu s-a purtat crud cu acesta. Dimpotrivă: l-a izbăvit.

Faptul nu era unic. În anii care au urmat convertirii lui Constantin, în cetățile și orașele imperiului, demnitari zeloși au „mântuit“ sufletele rătăcite de primejdia posesiei unor astfel de cărți. Constantin crease precedentul când – plin de emfază – a ars cărțile ereticului Arie și a osândit la moarte pe oricine le-ar fi citit. Cărțile suspectate că ar fi „eretice“ sau că ar conține practici „magice“ – orice ar însemna acești termeni – erau arse în public.

Astfel de ruguri au fost înălțate în Alexandria, Antiohia și Roma de către demnitarii creștini, care le priveau cu o neasemuită satisfacție. Arderea publică a cărților a fost aprobată și chiar recomandată de autoritățile bisericești. Episcopul sirian Rabbula recomanda în veacul al V-lea ca scrierile ereticilor să fie căutate cu mare grijă peste tot și să-i fie aduse lui sau arse în foc.² În Egiptul acelei vremi, un temut călugăr numit

Șenuta a pătruns în casa unui om suspectat că ar fi păgân și i-a ars toate cărțile.³ Obiceiul creștin al arderii cărților a cunoscut o îndelungată istorie. Un mileniu mai târziu, predicatorul italian Savonarola dorea ca scrierile poetilor latini Catul, Tibul și Ovidiu să fie interzise din cauză că erau prea erotice. Un alt predicator le numea „cărți rușinoase“, dorind să le vadă dispărute, de vreme ce lumea e creștină și „are obligația de a le da foc“⁴.

Cărți au fost arse și sub împărații necreștini. Foarte moralul Augustus a poruncit să fie arse peste 2000 de cărți profetice și l-a exilat pe zburdalnicul poet Ovidiu, dar acum proporțiile și ambiția erau mult diferite. Avem puține dovezi că populația creștină ar fi distrus intenționat biblioteci întregi. Daunele pe care creștinismul le-a adus cărții au fost produse de cauze mai subtile, dar nu mai puțin eficiente: cenzură, ostilitate intelectuală și teamă. Existența unui text sacru – după cum se argumenta – obliga la aceasta. Înainte existau mai multe școli filozofice aflate în competiție, dar toate erau deopotrivă de valide și de îndreptățite. Acum, pentru prima dată, existau adevărul ultim și eroarea. Existau afirmațiile peremptorii ale Bibliei și restul. Iar orice credință care era „greșită“ te putea pune într-o primejdie foarte serioasă.

După cum a subliniat Dirk Rohmann, Augustin afirma că scrierile care se opun doctrinei creștine nu au ce căuta într-o societate creștină și că nu mai e vreme de pierdut cu filozofia greacă. Grecii, adăuga Augustin cu condescendență, „nu mai au aici un temei pentru a se înfumura cu înțelepciunea lor“⁵. Autorii bisericești erau mai mari și mai venerabili. Pe lângă asta, filozofii antici erau mereu în dezacord unii cu alții. Rohmann atrage atenția asupra unui pasaj unde Augustin se plânge că nici Senatul, nici o altă putere „a neevlavioasei cetăți nu a luat vreodată o măsură împotriva dezbinărilor dintre acești filozofi, aprobând și acceptând unele și condamnându-le pe altele“⁶. Faptul că filozofii erau în flagrant dezacord unii cu alții era o axiomă pentru cultura elenică. Numai în acest mod este posibil progresul intelectual, prin argumentare și competiție. Ideea în sine era anatema pentru Augustin. Ioan Crisostom⁷ a mers și mai departe. El a zugrăvit filozofia păgână ca fiind „nebunie, maica tuturor relelor și boală“⁸.

Literatura clasică era plină de lucruri greșite și diavolești și, prin

urmare, a fost atacată în repetate rânduri de Părinții Bisericii. Ateismul, știința și filozofia, toate erau avute în vedere. Ideea că omenirea ar putea explica totul prin mijlocirea științei era considerată o negliobie, după cum arată Rohmann. *Constituțiile Apostolice* îi sfătuiau, fără ocolișuri, pe creștini: „Feriți-vă de toate cărțile păgâne! Dacă doriți să citiți istorie, aveți Cărțile Regilor. Dacă vreți filozofie și poezie, le aveți pe cele ale profeților, Cartea lui Iov și a Pildelor, în care veți găsi o înțelepciune mai adâncă decât la toți poeții și filozofii, pentru că acolo este glasul Domnului. De aceea, îndepărtați-vă de asemenea cărți ciudate și diavolești!”⁹

Operele neoplatonice – care erau studiate de filozoful Damascius – i-au înfuriat pe creștini vreme de secole. Neoplatonismul e o școală filozofică mai mult decât bizară pentru moderni. Dar Damascius și tovarășii săi filozofi atenieni studiau dialogul platonice *Timaios* și *Fizica* lui Aristotel, iar unii dintre acești filozofi erau foarte aproape de ceea ce numim azi oameni de știință. Un coleg de-al lui Damascius, un matematician excelent, era adept al metodei experimentale și și-a petrecut multă vreme analizând proprietățile diferitelor culori.¹⁰ Totuși, neoplatonicii treceau de matematică și fizică pe tărâmul metafizicii, amestecând astronomia cu astrologia, iar filozofia cu teurgia.

Damascius însuși e, pentru ochii modernilor, o asemenea combinație bizară. Pe de o parte, era un om de știință foarte instruit și rațional, un expert în matematică și unul care își îndruma școala în direcția distanțării de aplecarea spre filozofia pură. Pe de altă parte, îndrăgea povestirile fantastice, cu oameni minusculi, având capetele de mărimea unei boabe de mazăre și care atunci când urlau scoteau sunete de parcă erau mii de oameni la un loc.¹¹ Aroma supranaturalului din opera sa era – în ochii multor creștini – suficientă pentru a-i pângări întreaga operă. Platon – după cum remarcă ironic Edward Gibbon – ar fi roșit dacă ar fi avut știință de astfel de oameni.¹² Dar cele mai nesuferite lucruri pentru creștini erau profețiile pe care le făceau neoplatonicii, de vreme ce arta prezicerii viitorului era detestată, mai ales de împărați, care se temeau că poate fi folosită pentru a-i motiva pe potențialii lor succesori. Creștinismul va asimila mai târziu multe elemente din filozofia neoplatonică, dar, pentru

moment, o trata cu o violență ieșită din comun.

Acuzația de „magie“ era un pretext pentru arderea cărților. În Beirut, prin veacul al VI-lea, un episcop a poruncit creștinilor, însoțiți de funcționari civili, să se mobilizeze pentru a cerceta cărțile unor persoane suspecte. Au fost făcute percheziții, cărțile au fost confiscate, apoi arse pe un rug în centrul orașului. O mulțime de oameni au fost chemați pentru a vedea arzând rugul din fața Bisericii Fecioarei Maria. Înșelăciunile demonice ale trufiei atee și barbare din acele cărți au fost osândite, iar fiecare a privit cum ard aceste scrieri magice și semne diavolești.³⁰

Cât privește distrugerea templelor, aici nu era nimic rușinos. Era lucrarea lui Dumnezeu, proslăvită ca o virtute de hagiografia creștină. Viața Sfântului Simeon Stâlpnicul, din veacul al VI-lea, consemnează ce s-a petrecut când un important demnitar numit Amantius a sosit la Antiohia. Venirea lui era așteptată de multă vreme. Ca dovadă a seriozității lui creștinești, el a căutat, a găsit, a torturat și a ucis un mare număr de „idolatri“ din ținut.

Pe când acest om primejdios se afla în cetate, Sfântul Simeon a avut o viziune. Dumnezeu luase o decizie cu privire la păgâni și la eretici, astfel că demnitarul urma să caute toate cărțile idolatre, să le adune și să le ardă. După ce a ascultat aceste lucruri, Amantius s-a întrecut pe sine și a aflat că mulți dintre cei mai însemnați cetățeni ai orașului cochetau cu păgânismul, cu maniheismul, astrologia, epicureismul și alte erezii sinistre. A întemnițat pe mulți dintre ei și le-a ars toate cărțile, care erau nenumărate, în mijlocul stadionului.¹³

Ce conțineau cărțile arse cu aceste prilejuri? Fără îndoială, unele chiar tratau despre „magie“. Astfel de practici au existat și înainte de creștinism și nu au dispărut după apariția lui. Dar nu erau doar acestea. Lista oferită de *Viața Sfântului Simeon* face referire limpede la nimicirea unor cărți epicureice, filozofia care susținea teoria atomistă. Astfel, apartenența la „păgânism“ pare să fi fost o acuzație de sine stătătoare și se putea referi la practici care aveau legătură cu orice text vechi cu privire la zei. Creștinii erau rareori buni cronicari ai lucrurilor pe care le ardeau.

Uneori mai putem descoperi câte un mic indiciu. În Beirut, chiar înainte de arderea cărților, niște creștini evlavioși au intrat în casa unui om

învinuit că ar fi „urător de Dumnezeu“. Creștinii i-au spus că nu doresc decât să-l mântuiască și să-i răscumpere sufletul. Ei voiau să-l „elibereze“. Creștinii au intrat în casă, i-au cercetat cărțile și au percheziționat fiecare cameră. Nu ar fi fost descoperit nimic dacă nu l-ar fi trădat un sclav. Cărțile interzise au fost găsite într-un locaș tainic dintr-un scaun. Acel om a îngenunchat și i-a implorat să nu-l dea pe mâna legii. A fost cruțat de brațul secular, dar a fost constrâns să-și ardă cărțile. După cum Zaharia își amintește cu multă plăcere, acea persoană, „când focul era destul de puternic, și-a azvârlit cărțile în foc și a mulțumit lui Dumnezeu că i-a dăruit prilejul de a se izbăvi din robia și rătăcirea demonilor“¹⁴. Una dintre cărțile găsite în această casă din Beirut este numită. E foarte posibil ca aceasta să nu fi fost un tratat despre magie, ci opera unui istoric egiptean păgân.

Divinația și profeția au fost adeseori utilizate ca pretexte pentru a persecuta elita păgână a unei cetăți. Unul dintre cele mai infame atacuri asupra cărților și gânditorilor a avut loc la Antiohia. Aici, la sfârșitul veacului al IV-lea, o acuzație de divinație trădătoare a declanșat o epurare pe scară largă a intelectualilor cetății. Din pură întâmplare, Ammianus Marcellinus, un necreștin și unul dintre cei mai rafinați istorici ai epocii, nu se afla în cetate. Un nesperat noroc pentru istoriografie și pentru omul însuși care a rămas îngrozit de cele întâmplate, după cum povestește chiar el. Au fost înălțate instrumente de tortură peste tot, corzile întinse, greutatea atârnată, iar bicele pregătite. Peste tot răsunau urlete îngrozitoare, amestecate cu zăngănitul lanțurilor, în timp ce călăii care își îndeplineau înfiorătoarea sarcină strigau: „Ține, leagă, strânge, mai mult!“¹⁵ Un nobil care era și un literat remarcabil a fost primul arestat și torturat. A fost urmat de un grup de filozofi care schingiuiți și ei în diferite feluri, arși de vii sau decapitați.¹⁶ Oamenii cultivați ai cetății își dădeau seama acum că nu erau chiar atât de norocoși pe cât credeau. Sabia lui Damocles stătea deasupra creștetelor acestora, atârnată de un fragil fir de păr.¹⁷

Din nou au fost arse cărți care erau folosite ca justificare *post-hoc* pentru asemenea grozăvii. Ammianus Marcellinus amintește că nenumărate cărți și mormane de documente au fost confiscate din case,

adunate în grămezi și arse sub ochii judecătorilor. Acestea au fost considerate texte interzise, cu scopul de a potoli indignarea cauzată de execuții, cu toate că majoritatea erau tratate cu privire la diverse discipline liberale sau conțineau jurisprudență.¹⁸ Mulți intelectuali au început să le-o ia înaintea persecutorilor și să-și ardă singuri cărțile. Nimicirea a fost inimaginabilă. În toate provinciile din răsăritul imperiului au fost mistuite de flăcări biblioteci întregi pentru că proprietarii lor se temeau să nu le împărtășească soarta. Inimile tuturor erau pline de groază.¹⁹ Ammianus nu a fost singurul intelectual îngrozit. Oratorul Libanius și-a ars multe opere. Poetul alexandrin Palladas, scriitorul care se zugrăvise pe sine și pe alți „păgâni” ca preschimbându-se în cenușă, și-a ars câteva suluri pe care le considera compromițătoare.²⁰

Până și creștinii din Antiohia au fost speriați în acea iarnă. Într-o zi, pe când teroarea atinsese culmea, un tânăr pe nume Ioan se plimba pe malul unui râu, alături de un prieten. Dintr-odată, amicul său a observat ceva plutind pe apă. Au crezut că era un veșmânt, își amintea Ioan, dar, uitându-se mai de aproape, au observat că era o carte pe care au pescuit-o. Când au deschis-o au văzut că era plină de semne magice. În aceeași clipă au zărit un soldat apropiindu-se de ei. Prietenul lui Ioan a ascuns cartea sub haină, înghețat de spaimă pentru că nimeni nu l-ar fi crezut dacă spunea că a găsit-o plutind în râu, într-o vreme în care cineva putea fi arestat pentru cea mai mică bănuială. Cei doi nu cutezau să arunce cartea, pentru a nu fi văzuți, dar nu aveau curaj nici să o păstreze. Tânărul Ioan nu e nimeni altul decât una dintre cele mai importante figuri de sfinți din Biserica veche. Dar, în acea clipă, o astfel de carte l-a făcut să înlemnească.²¹ El a reușit să scape. Dumnezeu – cugeta el – l-a izbăvit. Mulți alții nu au fost atât de norocoși.

Dacă în această vreme casele erau scotocite pentru a găsi cărțile interzise, și literatura vremii era scotocită în același fel pentru a identifica frazele interzise. Un creștin foarte recalcitrant l-a interpellat pe Sfântul Ieronim, exprimându-și dezaprobarea pentru felul în care întinează neprihănirea Bisericii cu murdăria păgânismului. Ieronim, ca un savant ce se afla, i-a replicat că are serioase modele anterioare pentru a proceda astfel: Sfântul Pavel făcuse la fel. Mai mult, adăuga el, nu a fost deloc

cucerit de murdăria păgânilor. Dimpotrivă, el îi cucerește pe aceștia. Aidoma lui David, smulge sabia din mâna vrăjmașului și-l atacă cu ea.

Ieronim își încheie epistola cu cea mai nesuferită metaforă din cursul dezbaterii. Oare nu „citim în Deuteronom porunca dată de Domnul, că trebuie să se radă capul și sprâncenele femeii înrobite, să fie înlăturate părul și unghiile trupului și apoi să fie luată în căsătorie. Așadar, nu e nimic uimitor dacă, la rândul meu, [însușindu-mi] înțelepciunea profană, datorită eleganței stilului și frumuseții frazelor, doresc să preschimb o sclavă și o roabă într-o israelită, dacă fie tai, fie rad tot ceea ce este mort în ea: idolatria, plăcerea, eroarea, desfrânarea și, contopit cu acest trup, devenit pur, zămislesc robi crescuți în casă pentru Domnul Savaot?”²² Un creștin poate face ce pofteste cu un captiv, îl poate viola, dar numai după ce l-a mutilat mai întâi. Podoabele lui trebuie înlăturate pentru a îngădui prizonierului să jelească ce a pierdut. Era o umilință cât se poate de vădită.

Marea Bibliotecă din Alexandria colecționase cărți despre orice subiect, dar creștinismul va fi mult mai selectiv. Nu era deloc interesat să copieze scrierile filozofilor care îl contraziceau sau ale poezilor care zugrăveau fărâdelegile și adulterele zeilor în vulgare pagini satirice.

Departe de a dori să conserve textele clasice, mulți membri ai Bisericii se împotriveau în chip fățiș nesăbuiinței acestora și militau pentru deplina lor nimicire.²³ Unele scene erotice considerate obscene pur și simplu nu mai erau copiate.²⁴ Un manuscris bizantin al lui Ovidiu a fost zgâriat de niște redactori ridicoli, ba chiar cuvântul „fată” li s-a părut prea picant.²⁵ În secolele XVII–XVIII iezuiții încă mai cenzurau și expurgau edițiile lor din clasici.²⁶ Unii abați, foarte diferiți de provocatorul ideal de monah cultivat, propus de Umberto Eco, își cenzurau uneori propriile biblioteci. Cândva, în veacul al V-lea, a fost inserată o notă într-un manuscris mutilat din Viena: „Aici erau treisprezece pagini conținând scrieri ale apostatului de Iulian. Starețul mănăstirii le-a citit și, dându-și seama cât sunt de primejdioase, le-a azvârlit în mare.”²⁷

Creștinii au conservat multă literatură clasică. Dar au distrus și mai multă. Pentru a supraviețui, manuscrisele trebuiau îngrijite și recopiate. Cele clasice nu aveau parte de asta. Călugării medievali, într-o vreme în care pergamentul era foarte scump, iar învățământul clasic disprețuit, luau

piatră ponce și ștergeau paginile manuscriselor cu opere clasice. Rohmann a remarcat că sunt dovezi care arată că în jurul anului 700 d.Cr., în mod deliberat, întregul grup de manuscrise conținând opere clasice a fost răzuit și rescris cu texte ale Părinților Bisericii sau cu opere de jurisprudență care criticau sau interziceau literatura păgână.²⁸ Plinius, Plaut, Cicero, Seneca, Ovidiu, Lucan, Liviu și mulți, mulți alții au fost răzuți de mâna credincioșilor.²⁹

Dovezile furnizate de manuscrisele care au supraviețuit sunt limpezi. Cândva, sute de ani după ce creștinismul a preluat puterea, transcrierea textelor clasice a sucombat. De la 550 până la 750 numărul copiilor a scăzut abrupt. Acesta nu este un colaps absolut al copierii. Mănăstirile produc maldăre nesfârșite de cărți religioase. Biblie după Biblie, Augustin după Augustin, copie după copie. Și astfel de opere erau întinse. Nu era vorba de vreo criză a pergamentului, ci de lipsă de interes și dezgust față de ideile acestui canon literar acum disprețuit. Textele nelegiuitorilor și păcătoșilor de păgâni au în această perioadă cel mai mult de suferit. Din tot veacul al VI-lea au supraviețuit doar fărâme din două manuscrise ale poetului satiric roman Iuvenal și câteva rămășițe din alte două, unul al lui Plinius cel Bătrân și altul al lui Plinius cel Tânăr. Din secolul următor nu a supraviețuit decât un singur fragment din poetul Lucan.³⁰ Din secolul următor nimic.

Departe de a deplânge aceste pierderi, creștinii le găseau foarte plăcute. După cum exclama cu satisfacție trufașă Ioan Crisostom, toate scrierile grecilor au pierit. Și mai înfierbântat, într-o altă predică, el se întreba: „Unde este Platon? Nicăieri. Unde este Pavel? Pe buzele tuturor!”³¹ Teodoret al Cyrului, scriitor din secolul al V-lea, consemna cu același entuziasm declinul literaturii grecești: „Acele basme întortocheate și împodobite au fost interzise cu totul. Cine mai este azi căpetenia stoicilor? Cine mai veghează asupra învățăturilor peripateticilor?” Nimeni, răspunde același Teodoret, „fiindcă întreg pământul e plin de propovăduirea creștină”³². Augustin observa și el declinul foarte rapid al filozofiei atomiste în primul secol de cărmuire creștină. În vremea lui, școlile stoică și epicureică erau deja istorie. Opiniile unor asemenea filozofi „au fost în întregime dezrădăcinate și nimicite. Dacă vreo școală a rătăcirii s-ar ridica

acum împotriva adevărului, cu alte cuvinte împotriva Bisericii lui Cristos, nu ar îndrăzni să pășească spre bătlie decât tăinuită sub nume creștinesc.”³³

Avea loc acum un lent, dar devastator sfârșit al literaturii clasice. Este adevărat că îngrozitoarele pierderi de cunoaștere care au urmat acestui proces nu au fost rezultatul direct al acțiunilor dramatice și discrete ale creștinilor – arderea bibliotecilor, furia unor abați –, dar acestea au jucat rolul lor. Ceea ce a asigurat aproape deplina nimicire a întregii literaturi latine și grecești a fost o combinație de ignoranță, frică și imbecilitate. Aceste arme au mai puțină forță narativă, dar, lăsate în voia lor, pot face mult rău.

S-a păstrat mult, însă mult mai mult a fost distrus. S-a estimat că, din literatura clasică, ne-a rămas mai puțin de 10%. Atât a supraviețuit până în vremurile moderne.³⁴ În cazul literaturii latine stăm și mai rău. S-a calculat că mai avem azi doar o sutime din această literatură.³⁵ Dacă în unele cazuri se poate vorbi de „conservare” – după cum se pretinde –, aceasta a fost minată de o uimitoare incompetență. Cenzura însă a fost strălucit de eficientă.

Efervescenta și raționala lume clasică a fost literalmente eradicată.

Notă

30. Zaharia din Mytilene, *Viața lui Sever* 64–69. În Londra anulului 2017 un pamflet al Martorilor lui Iehova îndemna la precauții similare. Având titlul de „Uimiți de supranatural”, articolul se întreba dacă filmele și cărțile despre vrăjitoare, vampiri și vrăjitori sunt sau nu un amuzament nevătămător. Citând Deuteronomul 10:18 („Să nu se găsească la tine de aceia care trec pe fiul sau fiica lor prin foc, nici prezicător, sau ghicitor, sau vrăjitor, sau fermecător, căci urâciune este înaintea Domnului tot cel ce face acestea”), articolul se încheia cu povestea lui Michael – un adolescent fascinat de romanele fantastice și care a început să citească diverse cărți despre magie și ritualurile satanice. Totuși, după ce a studiat Biblia, și-a dat seama de rătăcirea în care se afla. „Mi-am făcut o listă cu tot ce are legătură cu spiritismul și m-am descotorosit de toate”, a spus el. „Am învățat o lecție importantă.”

Capitolul 12

CARPE DIEM

*Îngăduie-i tinerei cu chip fermecător să se întindă,
Îngăduie-i matroanei care se mândrește cu spatele,
Din spate să fie văzută... micuța va încăleca pe armăsar...*

— poetul roman Ovidiu dând sfaturi cu privire la pozițiile sexuale, *Arta iubirii* 3 —

Imperium sine fine. „Imperiul fără sfârșit.”¹ Acesta era țelul Romei, după cum spunea poetul, să se întindă înainte, înapoi, în toate direcțiile, spre noi țări, noi continente și noi lumi. Dar creștinismul, care luase acum în stăpânire imperiul, nu era mai prejos în privința ambiției. La încheierea primului secol de cârmuire creștină lumea mediteraneeană resimțea deja efectele acesteia. În Italia, Galia, Grecia, Spania, Siria și Egipt, temple vechi de milenii se închideau, se prăbușeau, sfărâmându-se în bucăți. Buruienile începeau să crească printre ruine, în vreme ce statuile mutilate ale zeilor priveau tăcute în gol.

Un mod de viață se stingea. Scriitorii vechii lumi care se împotriveau creștinismului se străduiau să-și aștearnă sentimentele în cuvinte. Într-o epigramă mohorâtă, Palladas se întreba: „Noi, grecii, oare suntem morți cu adevărat și ni se pare doar că trăim... sau suntem vii, dar viața ne este moartă?”² Vechea lor societate se risipea. Stindardul crucii – după sonora expresie a lui Gibbon – se înălța acum peste ruinele Capitoliului din Roma.³

Dar, potrivit părerii celor mai faimoși predicatori ai epocii, nici aceasta nu era de ajuns pentru a-l mulțumi pe Dumnezeuul creștinilor. Aceștia din urmă puseseră stăpânire pe întreg imperiul și pe temple, dar Dumnezeuul lor, le spuneau ei comunităților de păstoriți, dorea mai mult. El nu se mulțumea doar cu clădirile, nici cu aparența evlaviei. Vechii zei romani poate că puteau fi lesne amăgiți cu o obediență de paradă față de riturile

lor – doar *atinge* tămâia, după cum spuneau guvernatorii romani care îi anchetau pe creștini –, dar noul zeu nu putea fi păcălit atât de ușor. El nu dorea respectarea unor ritualuri, temple sau pietre. Noul zeu dorea sufletele oamenilor. El dorea, cerea inimile și mințile fiecărui om din imperiu.

În această privință clericii avertizau: El știe dacă nu le-a dobândit. După cum își avertizau predicatorii din veacul al IV-lea păstoriții, Dumnezeu este atotvăzător și privirea lui te urmărește pretutindeni. El nu te privește doar în biserică. Ești urmărit de el când mergi pe stradă, când ești în piață, la hipodrom sau la teatru. De asemenea, te vede ce faci în propria casă, chiar în dormitor, și nu trebuie să te îndoiești că a privit și la ce făceai acolo. Dar nu doar atât. Noul zeu scruta lăuntrul fiecărui suflet omenesc. „Omul privește la față, iar Dumnezeu în inimă. Nimic nu este ascuns de Dumnezeu!“ tuna și fulgera Ioan Crisostom.⁴ Creștinii din întreg imperiul aflau acum că nu există cale de scăpare: „Este cu neputință să se ascundă de la fața lui Dumnezeu vreun răufăcător, vreun avar, vreun perfid sau vreun virtuos, iar fiecare dintre aceștia, potrivit faptelor lui, pleacă de aici fie spre pedeapsa cea veșnică, fie spre mântuirea cea veșnică“⁵.

Mulți intelectuali romani și greci simțeau o profundă repulsie față de o astfel de divinitate care se amesteca în toate. Ideea că o ființă divină urmărește fiecare mișcare a oamenilor era, pentru acești observatori, nu semnul unei mari iubiri, ci o absurditate monstruoasă. Dumnezeul creștin apare în scrierile lor zugrăvit ca un băgăreț libidinos, un pisălog neobosit, nerușinat și curios, mereu prezent în toate activitățile omenești.⁶ De ce era atât de preocupat de ceea ce fac muritorii? Chiar înainte de apariția creștinismului, gânditori romani sofisticați acoperiseră de ridicol o asemenea idee. După cum observa Plinius cel Bătrân, existența unei ființe supreme care ar fi atentă la toate mărunțișurile vieții umane este o noțiune cât se poate de ridicolă. Oare nu ar lua-o razna de pe urma unei asemenea triste și foarte solicitante sarcini?⁷ Oare nu ar avea altceva mai bun de făcut?

Nu, spuneau clericii creștini. Nicidecum. Atenția lui era dovada nemărginitei lui iubiri pentru om. La fel și pedeapsa lui. Pentru a nu greși, Dumnezeu nu era un observator dezinteresat al sufletelor oamenilor. El îi

va judeca și-i va pedepsi. În chip îngrozitor. Acum își face apariția un fel deosebit de teamă. După cum observa Peter Brown, este vorba de anxietatea continuă a oamenilor care credeau că faptele, vorbele, ba chiar și gândurile lor sunt urmărite neîncetat. Un creștin a avut o vedenie cum că avea, literalmente, pete de murdărie pe inimă. Acestea erau urmarea unei certuri pe care o avusese cu un alt creștin.⁸

Cam așa sunau cuvintele de amenințare ale episcopilor și ale elitei creștine. Ascultau oare oamenii obișnuiți astfel de diatribe? Oare le luau în seamă? Cuvintele predicatorilor ca Ioan Crisostom și Augustin poate că au răsunat în urechile celor care îi ascultau și în literatura epocii, dar majoritatea cetățenilor imperiului – aproximativ 80-90% dintre bărbați și un și mai mare procentaj de femei – erau analfabeți.⁹ Vor fi înțeles aceștia că se află într-o stare decăzută și că au nevoie să fie mântuiți? Pe scurt, în cuvintele concise ale lui E.A. Judge: „Ce importanță avea dacă Roma se convertise?”¹⁰

Răspunsul este simplu: nu putem ști cu certitudine. Antichitatea târzie ne oferă o frustrant de străvezie țesătură de texte care să ne răspundă la această întrebare. Un foarte mic procent din populația imperiului era reprezentat de cei cultivați, iar scriitorii în care putem avea încredere erau și mai puțini. Cei mai mulți trăiau și mureau fără să lase vreo urmă care să poată fi analizată de viitorii istorici.

Aflați în fața acestei incertitudini, savanții s-au simțit liberi să ofere diverse răspunsuri și au și făcut-o. Timp de veacuri, răspunsul lor invariabil era că răspândirea creștinismului însemna totul, atât în cer, cât și pe pământ. Înainte de creștinism, Europa era sortită osândeii, religiile și purtarea ei fiind primitive și condamnable. După apariția creștinismului era salvată. În epoca modernă, savanții – mult mai puțin supuși acum autorității ecleziastice – au adoptat o atitudine mai iconoclastă. Ce a schimbat creștinismul? Mai nimic, sună răspunsul provocator al savantului din secolul XX, A.H.M. Jones. Dimpotrivă, a argumentat el, „credința creștină a avut ca efect diminuarea standardelor morale ale comunității”¹¹.

Adevărul rezidă, ca de obicei, undeva între aceste două extreme. Pentru că, fără îndoială, creștinismul a schimbat ceva.

La mijlocul secolului al XVIII-lea, câțiva muncitori făceau săpături istovitoare pe un deal italian numit *la Città* – „orașul“. Acești muncitori napolitani au început să curețe piatra ponce și cenușa pe care Plinius cel Tânăr o văzuse căzând din cer cu 17 secole mai devreme. Efectul a fost un cataclism cultural. Figuri reprezentând un incredibil libertinaj sexual au început să fie dezgropate. Chiar și pentru ochii modernilor, Pompei oferă un spectacol uluitor. Fie că este imaginea lui Priap, în care zeul își cântărește în balanță falusul enorm, sau frescele în care cuplurile fac dragoste, ori infama statuie a zeului Pan cu buzele țuguiate în timp ce penetrează o capră, eroticul este omniprezent.

Falusul era un obiect decorativ pentru locuințe. Apărea pe ziduri, statui și fresce, fiind sculptat și în pietrele de pavaj ale cetății. Un cârlig era fixat de o drăguță lampă de iluminat din bronz, de forma unei mici figurine cu un penis uriaș de care atârnav clopoței. Unele imagini erau neînchipuit de vii. Pe zidurile unui bordel se afla o frescă pe care o știm doar din reproduceri din secolul al XIX-lea. Ea zugrăvește un bărbat și o femeie. El stă alături de ea și amândoi beau ceva ce trebuie să fi fost vin, turnat în două cupe. După expresia lor calmă, par a discuta despre proveniența băuturii, dar mintea lor este evident în altă parte. Bărbatul își împinge spre ea o erecție considerabilă.

Pompei a fost o revelație. Într-o anumită privință nu ar fi trebuit. Pentru cei care puteau și doreau să citească, literatura latină nu era deloc atât de castă cum i-ar fi plăcut Sfântului Vasile. Infamul *Carmen* 16 al lui Catul e un exemplu grăitor. Puțini erau în stare să citească versul „Te voi sodomiza și îți voi spurca gura“ și să mai creadă că autorul era foarte cast.¹² Între timp, a fost descoperit Pompei, iar latina a devenit mai puțin sacră.

Pe de altă parte, imaginile dezvăluite de solul pompeian erau la dispoziția oricui avea ochi să vadă. Nimeni nu putea pretinde că zeul Pan făcea altceva decât amor cu o capră sau că oamenii din acele fresce făceau altceva decât sex frenetic. Dar și mai stânjenitoare era observația că aceste picturi nu puteau fi expediate ca obiceiuri reprobabile ale celor săraci, imorali și needucați, deoarece asemenea imagini nu au fost găsite doar în bordeluri. Erau peste tot, mai ales în casele cele mai luxoase din oraș.

Locuitorii din Pompei nu doar că afișau astfel de imagini; ei mai și făceau asemenea lucruri fără să se ferească și fără rușine. Nici o persoană din aceste imagini nu se sforța să-și ascundă părțile trupului cu mâinile sau cu frunze de smochin.

Timp de secole, Europa creștină, la fel de eficientă ca vulcanul Vezuviu, a tăinuit cu mare grijă sexualitatea din lumea clasică: zgâriind sfârcurile statuiilor, nimicind frescele mai vulgare și poemele obscene. Acum, o lume neatinsă de creștinism ieșea la lumină. Foarte probabil că erau creștini în Pompei când a erupt Vezuviul, în 79 d.Cr., dar nu se aflau la conducere și nu puteau face nimic împotriva artei. Zeloții creștini nu au atacat frescele din Pompei cu ciocane. Escadroanele drept-credincioșilor nu au dăltuit hermele care se aflau aproape la fiecare colț de stradă. Oamenii din aceste imagini de la Pompei nu erau doar dezbrăcați, erau goi într-un chip nerușinat. Era o lume care nu cunoscuse căderea în păcat.

Cei care făceau săpăturile cunoșteau căderea în păcat și, pe deasupra, mai erau și catolici, așa că au rămas încremeniți. Unii pur și simplu au îngropat la loc relicvele pe care le socoteau mult prea libertine. Obiectele au fost îngropate în liniște, iar ghidurile turistice de la început treceau cu vederea artefactele mai picante. Lampa cu penis nu se regăsea printre imaginile publicate în prima colecție a descoperirilor. Primul ghid englez al lui sir William Gell, publicat în 1824, omitea să menționeze vreun obiect care i-ar fi făcut pe politicoșii săi cititori să ridice din sprâncene. După cum menționa savantul Walter Kendrick, „Gell a publicat două volume groase, bogat ilustrate, dar fără să introducă în ele nimic nepotrivit din cele descoperite”¹³.

Cu toate acestea, veștile s-au răspândit, iar lumea a fost uluită – sau a mărturisit că ar fi astfel –, și așa au rămas lucrurile vreme de decenii. Un autor din veacul al XIX-lea descria frescele cu pricina ca pe ceva „care, în orice țară modernă, ar fi confiscat de poliție”¹⁴. Cărțile publicate despre Pompei nu menționau deloc obiectele sexuale, acoperite de oprobriu. Un vizitator s-a simțit profund lezat de „această degradare morală”¹⁵. Un ghid particular era foarte afectat de aceste obiecte grosolane. „Obiceiurile femeilor din Antichitate erau frivole și scandaloase”, scria autorul acestuia. „Nuditatea din epocă, alături de scrierile impure ale autorilor

sunt mărturii de necontestat al libertinismului care prevala în toate clasele sociale. Era un timp în care bărbații nu se jenau când făceau cunoscut lumii că obținuseră favorurile unui tânăr drăguț, în vreme ce femeile se împăunau cu titlul de lesbiene.“ Forța dezaprobării acestora era într-o câva subminată de titlul savuros al unor cataloage (*Muzeul Regal din Napoli, o trecere în revistă a picturilor erotice și a statuilor de bronz care se află în „Cabinetul secret“*) și de faptul că pe prima pagină se preciza că lucrarea conține „60 de ilustrații pe întreaga pagină“. ¹⁶

Obiectele mai lascive au fost puse deoparte, de pildă statuia lui Pan făcând amor cu capra nu a fost considerată demnă de a fi expusă și a rămas într-un depozit. ¹⁷ Ulterior, astfel de obiecte au fost adunate într-o singură colecție, numită din 1819 „Cabinetul secret“, după ce muzeul a devenit celebru. Accesul era limitat și strict supravegheat. Numărul vizitatorilor cabinetului a variat în timp, dar fascinația a rămas constantă. ¹⁸ După cum preciza ghidul din 1871, „le era interzis femeilor și copiilor accesul în Cabinet, fiindu-le permis doar bărbaților maturi, pe temeiul unui permis special eliberat de Casa Regală“ ¹⁹. Ne putem închipui cât de anevoioasă era o astfel de solicitare. Faimosul istoric al artei Johann Winckelmann a vizitat Napoli cu un permis special, semnat chiar de Majestatea Sa, pentru a vedea astfel de obiecte. Se gândea să nu deranjeze autoritățile cu așa ceva, dar nu credea că va fi primul care va face o astfel de cerere. ²⁰ Femeilor le-a fost interzis accesul în Cabinetul secret până în 1980. ²¹

Dar nu doar la Pompei era această situație. În toate muzeele din Europa, statuile clasice adunate pe parcursul atâtor *Grand Tours* erau puse deoparte. Împărțășind lipsa de încredere a predecesorilor creștini, curatorii muzeelor apelau la depozite secrete acolo unde înaintașii lor recurgeau la daltă. Rezultatul era același: obiectele cu caracter sexual explicit au fost din nou ascunse vederii. Din pudoare, unele statui aveau organele sexuale drapate cu noi mănunchiuri bogate din frunze de smochin (acum bucăți de stofă) care erau create de caștii curatorilor pentru nerușinatele statui clasice dezgolite. Imaginile vii de pe vasele grecești au fost și ele acoperite. Un satir exuberant care ține o cupă în echilibru pe gigantica sa erecție s-a trezit cu falusul pictat de un pios curator, cupa rămânând suspendată în aer. Chiar și statuile clasice mai cuminți erau acoperite. În 1857 reginei

Victoria i s-a oferit un mulaj al lui David de Michelangelo. Când regina a văzut masiva statuie în Victoria and Albert Museum pentru prima oară, a fost atât de contrariată, încât aceasta a fost acoperită cu o frunză de smochin. Un plasture de jumătate de metru a fost apoi păstrat pentru a fi aplicat în eventualitatea unei alte vizite regale. Acesta era agățat în zona cu pricina cu ajutorul a două cârlige, scutind-o pe Majestatea Sa britanică să mai roșească.

Pudoarea Evei a fost transferată lumii clasice. Erupția vulcanului Vezuviu a fost interpretată de pioșii victorienți ca o pedeapsă dreaptă pentru un popor destrăbălat. După cum se încheia catalogul din 1871 cu privire la picturile și statuile erotice din Pompei, „aducem veșnică slavă credinței care, înlăturând acești idoli necurați și desfășurând carta pietății în fața privirii noastre, ne-a făcut sentimentele mai curate și plăcerea mai demnă”²². Cu toate acestea, poate mai puțin conștienți care va fi fost codul castității, una dintre acele „ilustrații tipărite pe întreaga pagină” era cea cu satirul și capra.

A afirma că lumea romană nu cunoștea căderea în păcat nu înseamnă că era și lipsită de rușine. Nu era. Existau minuțioase și profunde distincții între ceea ce era acceptabil sau nu în practica sexuală. După cum spune Paul Veyne, „în realitate, păgânii erau paralizați de diverse interdicții”²³. Veyne exagera: existau reguli, dar nu și o paralizie. Sexul era acceptat și se dorea să fie plăcut. Era o mare diferență. Existau limite, dar și privilegii speciale. Ceea ce era îngăduit unui bogat, nu-i era îngăduit și unui sărman. Ceea ce era acceptabil pentru bărbați, nu era acceptabil și pentru femei. Sclavii nu aveau nici un drept și cam toți erau *de facto* prostituați și prostituate care populau casele oamenilor liberi. Atmosfera morală a Imperiului Roman era, în partea lui de est, mult mai conservatoare decât în vest.

Chiar și bogații se supuneau unor reguli: homosexualitatea era la ordinea zilei atât timp cât omul înstărit nu era în postura pasivă, „efeminată”, în care era penetrat. O asemenea acuzație adusă unui bărbat era de ajuns pentru a-i încheia cariera politică. Dar mai mereu existau excepții. Iulius Caesar era numit în derâdere „regina din Bitinia” pentru presupusa sa relație cu regele Nicomedes. El a supraviețuit, totuși, iar

biograful său, Suetoniu, scrie că „doar l-a dezonorat pentru totdeauna și l-a expus glumelor tuturor“²⁴. A face dragoste cu lumina aprinsă era o altă – mai curând puerilă – interdicție. A proceda astfel era ceva degradant. Poeții romani, după cum le e obiceiul poezilor, adorau să se joace cu asemenea reguli. Într-un poem memorabil, Ovidiu descrie felul în care făcea dragoste după-amiază, pe când lumina zilei se strecura în dormitor printr-o mică deschizătură, mai mult decât suficientă pentru a zugrăvi fiecare parte a trupului iubitei, într-unul dintre cele mai erotice poeme pe care le-a scris.²⁵

Mai presus de toate, se spunea că un bărbat – și aceste texte erau scrise de și, mai ales, pentru bărbați – trebuie să-și stăpânească nevoile sexuale, mai curând decât să fie stăpânit de ele. Poeții care afirmau că sunt „sclavii“ femeilor iubite îi scoteau din pepeni pe tradiționaliști. Fiecare trebuia să respecte anumite limite. Ovidiu va fi exilat pentru *carmen et error* – un poem exagerat de erotic chiar și pentru a fi trecut dincolo de limitele stabilite de campania lui Augustus împotriva imoralității.²⁶ În privința sexului, ca pentru orice alt lucru, cuvintele dăltuite în marmura templului de la Delfi trebuiau urmate: „Nimic prea mult“. Prea mult sex și erai etichetat drept bădăran. Dar, la fel, prea puțin – sau mai curând să te lauzi că ai parte de foarte puțin – era plictisitor. Un scriitor sfătuia: „nici nu ataca mereu pe cei ce fac altmintrelea, nici nu te lăuda mereu cu castitatea ta“²⁷.

Sexul se cerea a fi controlat, dar nu negat. În scrierile elitei romane, indiferent de apetit, după cum observa Peter Brown, sexul era ceva admis și controlat, mai curând decât un lucru de care să te rușinezi. Sărbătoarea Liberalia era pe 17 martie, din nefericire un festival uitat, când se celebra prima ejaculare a băieților. În manualele de medicină romane, ejacularea era explicată fără ocolișuri, iar medicii perioadei clasice o recomandau pentru păstrarea sănătății, deoarece a nu ține seama de acumularea seminței îți provoca dureri de cap. Se credea că dacă atleții se abțineau de la împreunarea sexuală deveneau mai puternici. Orgasmul și sexul erau recomandate pentru sănătatea femeilor.²⁸

Sexul, libidoul și consecințele sexului erau discutate în mod deschis. Poeții își muștrău iubitele care făceau avorturi, nu atât din cauza avortului

în sine, cât pentru că își puneau în primejdie sănătatea. Ovidiu mărturisește că s-a înfuriat pe iubita lui, Corina, care avusese o tentativă de acest fel, nu atât pentru că făcuse acest gest, cât pentru că riscase și nu îi adusese și lui la cunoștință acest lucru.²⁹ Alții urmau metode mult mai meticuloase pentru a evita sarcina. Când Iulia, faimoasa, frumoasa și deloc pudica fiică a lui Augustus, fusese întrebată cum e posibil că – în ciuda faptului că avusese puzderie de amanți – toți copiii pe care îi născuse semănau cu soțul ei, replicase că lăsa pasagerii să se îmbarce numai când corabia era plină.³⁰

De ce să nu faci sex? Viața era scurtă și nimeni nu știa ce urmează după ea. Trăiește acum, proclamau fără încetare mozaicurile și poemele din lumea romană. Cine știe ce ne va aduce ziua de mâine? Într-un mozaic recent descoperit la Antiohia, un schelet tolănit ține o cupă în mână, iar lângă el se află o amforă. Deasupra capului său putem citi, scris cu litere grecești, îndemnul: „Fii voios! Trăiește-ți viața!”³¹ Sfatul de a te simți bine este gravat în piatră. Unul dintre cele mai faimoase poeme clasice înfățișează acest ideal în tușe mai elegante. *Quam minimum credula postero* – „încrede-te cât mai puțin în ziua de mâine” – ne recomanda poetul Horațiu, prin urmare, *carpe diem!* „Culege ziua de azi!”³²

Unul dintre cele mai faimoase poeme latine este un manual despre arta seducției al poetului Ovidiu. Încă de la început, Ovidiu declara: „Dacă, romani, cineva nu cunoaște-ale dragostei taine, / Să mă citească; aflând, să se grăbească-a iubi”³³. Spiritual, erudit și individualist, Ovidiu devenise unul dintre cei mai faimoși poeți ai Romei, titlu pe care simțea că-l merită pe delin, după cum spunea cu satisfacție într-un poem: „pretutindeni pe unde se întinde puterea romană, peste ținuturile supuse voi fi citit de gura poporului și prin faima mea voi trăi de-a lungul tuturor veacurilor dacă în povestirile poeților se află vreun temei de adevăr”³⁴. Afirmația lui s-a dovedit îndreptățită, iar o parte din gloria lui a fost asigurată de *Arta iubirii*, un poem care dădea sfaturi despre orice, inclusiv despre pozițiile sexuale: „Dacă ești mlădioasă și cu un chip fermecător, / Atunci îngenunchează pe pat, iar gâtul / Ușor arcuit...”³⁵ Și așa mai departe.

Dar, treptat, ceva s-a schimbat. După două secole de la cataclismul din Pompei, elita romană a fost cuprinsă de o criză *sui-generis* când

Constantin cel Mare s-a convertit la creștinism. Efectele acesteia s-au întins pe parcursul întregului secol IV, pe măsură ce templele erau dărâmate, statuile sfărâmate și erau emise legile care interziceau modul de viață „păgân“. Numărul creștinilor convertiți – cel dorit sau cel real – a crescut semnificativ în această perioadă. La fel, și literatura a început să se schimbe. Obscenitățile au început să cam dispară din poezie. În locul acestora au înflorit predica și omilia, țepene, pline de prejudecăți și adeseori agresive. Această literatură alternativă amenința și-i instruia în detaliu pe cititori cum să se poarte. Nu doar creștinismul era vinovat pentru această tendință. Un ton moralizator era deja sesizabil în literatura clasică a vremii. Ascensiunea creștinismului este, în parte, o cauză a acestui filon moral. Cu toate acestea, creștinismul a îmbrățișat, amplificat și legitimat dimensiunea morală așa cum nu o mai făcuse nimeni înainte.

Autorii creștini din epocă nu erau deloc fermecați de sinceritatea cu care scriitorii romani și arta vremii abordau chestiunile sexuale. Sfântul Pavel dăduse deja tonul pentru această atitudine. El simțise că toți „păgânii“ erau atât de rătăciți, încât își pierduseră cu totul mântuirea. Din pricina faptului că se închinau la idoli, Dumnezeu „i-a dat necurăției, după poftele inimilor lor, ca să-și pângărească trupurile lor între ei“³⁶. Nu doar că se scăldau în sex, ci îl practicau și pe cel homosexual: „căci și femeile lor au schimbat fireasca rânduială cu cea împotriva firii; asemenea și bărbații, lăsând rânduiala cea după fire a părții femeiești, s-au aprins în pofta lor unii pentru alții, bărbați cu bărbați, săvârșind rușinea și luând cu ei răsplata cuvenită rătăcirii lor“³⁷. Totuși, Pavel îi asigură pe cititorii săi că păcătoșii vor avea parte de o cuvenită pedeapsă la timpul potrivit: „Nu știți, oare, că nedreptii nu vor moșteni împărăția lui Dumnezeu? Nu vă amăgiți: nici desfrânații, nici închinătorii la idoli, nici adulterii, nici moleșiții, nici sodomiții“³⁸. Secolele următoare vor prelua exemplul. În secolul al VI-lea, în vremea domniei represive a lui Iustinian, legile au început să interzică homosexualitatea cu o tenacitate nemaivăzută înainte.

Pentru Sfântul Pavel și alți predicatori creștini, trupul și nevoile lui nu se cuveneau a fi încurajate, ci înfrânate. În fraze întortocheate și stânjenitoare, Pavel se revolta furios împotriva „trupului morții“³⁹. Răsplata unei fecioare în ceruri va fi de 60 de ori mai mare. Scriitorii

creștini ai epocii vorbeau despre „ațățările cărnii“ cu un dezgust nemărginit, poate nici unul atât de influent ca Augustin. Sexul era îngăduit, dar numai dacă avea ca scop procrearea, dar chiar și atunci acțiunea în sine era lascivă, rea și „animalică“, iar erecțiile „dizgrațioase“. Vestul a strâns o recoltă amară de rușine sexuală din scrierile acestor doi bărbați. În primele zile ale religiei creștine, unii au mers mai departe și au argumentat că nu mai era deloc nevoie de sex. Era iminentă – spuneau ei – o nouă creație a lumii, o conflagrație universală cu renașterea celor dreți. Ce nevoie mai era de această nesuferită, murdară și nedesăvârșită reproducere umană? Viața eternă făcea inutilă reproducerea.

Dacă manualul cel mai celebru al necreștinilor era al lui Ovidiu, unul dintre cele mai celebre manuale creștine era cel al unui scriitor creștin din veacul al III-lea, teologul Clement din Alexandria. Era numit *Pedagogul*, „instructorul“, și își propunea să „să schițeze pe scurt cum trebuie să se comporte în întreaga lui viață cel care poartă numele de creștin“⁴⁰. Clement adăuga și câteva avertizări prietenești cu privire la ceea ce îi aștepta pe aceia care se îndepărtau de poruncile lui Dumnezeu: colții fiarelor sălbatice și furia șerpilor. După cum scria Clement, Domnul însuși spusese: „«Voi ascuți sabia mea și Eu voi pedepsi pe dușmanii Mei și pe cei ce Mă urăsc pe Mine; voi uda săgețile mele în sânge și sabia Mea va mânca carne din sângele celor răniți.» Aceasta este un semn al bunăvoinței sale, nu unul al relei voințe“⁴¹.

Clement, în paragrafe clare și autoritare, condimentate cu numeroase citate amenințătoare, extrase din Scriptură, îi sfătuia pe credincioși cu privire la toate aspectele vieții de zi cu zi, de la ceea ce aveau voie să mănânce, până la ce veșminte le era îngăduit să poarte sau cu ce să se încălțe. Mai mult, li se dădeau indicații despre coafură și despre ce trebuiau să facă în pat. În cele trei volume ale ghidului său, Clement cenzurase aproape toate sferele vieții umane. „Trebuie să tăiem din rădăcină plăcerea aducătoare de rușine!“⁴² proclama el. Tratatul debutează cu mâncarea, reamintind cititorilor că nu suntem decât țărână, apoi își îndreaptă atenția asupra unor feluri de mâncare anume. În fraze rigide și neiertătoare, nedrese măcar cu un strop de umor, cina extravagantă era stigmatizată. La fel și cam tot ce era consumat acolo. Folosirea prea

frecvență a mojarului și a pistilului îl făcea pe moralist să încrunte sprâncenele. Condimentele erau considerate inacceptabile, la fel și pâinea albă („emasculată”), bomboanele, prăjiturile cu miere, stafidele dulci, smochinele uscate... Un creștin, avertiza Clement, nu se cuvine să fie un gurmand interesat de mrelele de Sicilia, calcanii de Attica sau mierlele de Dafnis. Și lista poate continua.

Totuși, ca în cazul romanelor de după cel de-al Doilea Război Mondial, *The Bonds* și *Bridesheads*, scrise într-o perioadă de austeritate, la care salivai când parcurgeai paginile unde sunt descrise mâncărurile, la fel și aici, descrierea minuțioasă a felurilor de mâncare pare să stăruie un pic cam prea mult asupra acestui fruct oprit.³¹ Clement însuși ar fi respins acest gând. Oamenii care se dau în vânt după cine rafinate nu sunt nimic altceva decât „fiare cu chip de om, după chipul tatălui lor, fiara cea lacomă”⁴³. Satan stătea la pândă printre bomboane. Vinul era încântător, dar în ochii lui Clement era mai primejdios decât mâncarea. Acest lichid învăpăiat, scria el, va înfierbânta trupurile tinerilor turnând „foc peste foc. Din pricina vinului se aprind poftetele lor sălbatice și arzătoare și temperamentul lor înflăcărat. Încălziți pe dinăuntru, tinerii sunt purtați de dorințe în așa fel încât trupul lor își arată vădit vătămarea, iar organele poftetei se maturizează mai devreme decât se cuvine”. Clement tuna și fulgera împotriva acestor nenorociți a căror viață nu era nimic altceva decât „chef, beție, baie, vin neamestecat cu apă” și, în mod ciudat, „oală de noapte, lene, băutură”⁴⁴.

În scrierile predicatorilor creștini regăsim constant ideea că aproape totul despre mesele de seară era îndoielnic. Dacă inviți pe cineva la cină, casa ta îi poate stârni invidia și se poate întoarce la el acasă nemulțumit. Ioan Crisostom recomanda ca aceste mese să fie evitate în favoarea înmormântărilor. „Oare e mai bine să mergi unde e jale, lacrimi, tânguiri, durere și descurajare mare, decât acolo unde sunt jocuri, chimvale, râs, desfătare, belșug de mâncări și beție?”⁴⁵ Nu trebuie să fii familiarizat cu opera lui Crisostom pentru a ști că răspunsul la această întrebare retorică este: „Da, cu siguranță!” Într-o casă unde domnește fericirea, cineva ar putea fi invidios pe atriumul frumos al vecinului, sau pe încântătoarea sală de mese. Într-o casă a tânguirii, spune Crisostom, este mai probabil să

spui: „Nu suntem nimic, iar răutatea noastră e nespusă“⁴⁶.

Numeroasele aspecte tratate în manualul scris de Clement nu erau noutăți absolute. Cu secole înainte ca bodyguardii lui Dumnezeu să înceapă a scotoci fiecare ungher al vieții, Ovidiu îi sfătuia cu o delicatețe autoritară pe cititorii săi cu privire la felul în care trebuie să te porți la cină, deși scopul era mult diferit. După cum explica:

Cupido și la ospete se-arată pe neașteptate
Unde și vinuri de soi, și-alte plăceri mai găsești,
Îmbujorat, câteodată, Amor lăntuiește pe Bachus.⁴⁷

Ovidiu, precum Clement, a abordat problema vinului, despre care era și el de părere că trebuie băut cu moderație. Dar, din nou, pentru motive diferite. Dacă te îmbeți prea rău îți pierzi iubitul. „Ce rușinos este să vezi o femeie de vin amețită!“⁴⁸

El mai dădea și ample instrucțiuni cu privire la aspect și la îngrijirea trupului. Îi sfătuia, de pildă, pe bărbați să aibă grijă de înfățișarea lor, să răspândească un miros plăcut, să aibă unghiile curate și îngrijite, luând aminte și la părul din nas:

Nu lăsa fire de păr să ți se vadă din nări;
Nici să se simtă miros neplăcut în a ta răsuflare,
Nici-să-amintească pe-acel ce răspândește un țap.⁴⁹

Deși nu ar fi trebuit, el mai adaugă: „Dar să nu-ți treacă prin gând să-ți faci părul cu fierul vreodată, / Nici să găsești că-i de gust pulpele să-ți lustruiești. / Lasă-i să facă acestea pe-acei care-n cinstea Cybelei / Urlă în slăvi înălțând cântecul lor frigian“⁵⁰.

Și femeile au primit instrucțiuni stricte de la Ovidiu. Nu ar trebui să-și ignore deloc podoaba capilară. Cele cu fața durdulie trebuie să-și prindă părul în coc. Cele cu o față prelungă ar trebui să-și facă o cărare pe mijloc. Totuși, le recomandă o atentă dezordine: „Părul ce pare că nu-i îngrijit le stă bine la multe / Crezi: e cel din ajun, când el atunci e făcut“⁵¹.

Veșmintele albe, scria el, se potrivesc femeilor cu tenul măsliniu. Cel palide să se îmbrace în cenușiu. Cu toate să fugă de purpură și de volănașe. Igiena personală trebuie să fie pe primul plan. Dinții să fie curați și fără

pete. Iar cât privește „subțioara trăsnind a capră“, Ovidiu le atrăsese suficient atenția.⁵² Cosmeticele erau recomandate cu multă moderație: „și rumeneală-n obraji, dacă din fire n-aveți / Încondeiați o sprânceană când nu este bine-mplinită“⁵³ și așa mai departe. Efectul ar trebui să fie natural, de vreme ce „cutioarele tale iubitul să nu le vadă!“⁵⁴ Într-o observație similară, Ovidiu era neînduplecat și în altă privință: nu-i vei îngădui partenerului să te privească atunci când te fardezi:

Lasă-ne dară să credem că dormi câtă vreme-ți faci dresuri
Mândră să ni te-arăți, când găteala-ai sfârșit.
Oare de ce să știu eu din ce pricină ți-e fața ca neaua?⁵⁵

Mai presus de toate, Ovidiu recomanda: nu-l lăsa niciodată pe partener să te privească atunci când te speli pe dinți: „Nu este bine pe toate să vi le cunoască bărbații; / Multe îi supără chiar când nu le faci într-ascuns“⁵⁶.

Tratatele creștine aveau atitudini similare lui Ovidiu cu privire la multe subiecte. Clement disprețuia și el femeile excesiv împodobite sau pe bărbații prea rafinați, dar tonul era mult diferit. Totul era luat în considerare, din creștetul capului, cum trebuia aranjat părul (care nu se cade a fi vopsit, ondulat sau făcut cârlionți – toate „arte diavolești“), până la picioare (care vor fi încălțate cu sandale). Fardurile erau detestate ca semn al unui suflet bolnav.⁵⁷ Cupele de aur, argint ori împodobite cu nestemate erau respinse cu totul, la fel așternuturile de purpură, care erau „mărturii ale unei vieți de lux lipsite de gust, lucruri de prisos, care aduc cu ele invidia și lenea“⁵⁸. Purtarea bijuteriilor de aur era deplânsă ca un obicei teribil prin care femeile desfigurau darurile lui Dumnezeu și imitau arta diavolului. La fel și purtarea unor veșminte străvezii, o dovadă a unei minți slabe.⁵⁹ Disprețul față de femeile care se epilau era moderat în comparație cu cel față de bărbații care aveau acest obicei. Bine, spune Clement, „«Dar și perii capului vostru sunt numărați». Sunt numărați și perii din barbă și perii de pe tot trupul. Nu trebuie smuls, împotriva voii lui Dumnezeu, părul, care este numărat prin voința Lui“⁶⁰.

Ovidiu își oferea opinia ca un *conaisseur* sfătuindu-l pe un novice. În scrierile sale, dacă te îmbrăcai aiurea sau depășeai măsura la băutură, sufereai consecințele în viața aceasta. Eventual erai considerat un necioplit

de către cei din jur. În noile scrieri creștine, dimpotrivă, opinia, oricât de avizată, a unui om nu mai conta. Numai cea a lui Dumnezeu. „Omul este măsura tuturor lucrurilor“, spunea Protagoras. Nu și acum. Dumnezeu devenise unica măsură a tuturor lucrurilor, inclusiv a omului pe care urma să-l pedepsească dacă îl descoperea vinovat.

Predicatorii creștini nu împărtășeau deloc nesiguranța lui Horațiu cu privire la ziua de mâine. Dimpotrivă, ei știau precis ce urma: moartea și judecata. Urmate de paradis pentru cei norocoși sau de infern pentru restul. De aceea, fiecare se cuvenea să fie mereu atent cu privire la primejdiile din viața următoare și să își supravegheze cu mare atenție purtarea din viața aceasta. A mânca, a bea, a face dragoste erau printre ultimele lucruri care trebuiau îndeplinite. Distracția din lumea aceasta nu putea să-ți procure fericirea veșnică din următoarea. Savantul creștin Ieronim își atenționa un amic: „Ești prea rafinat, dragul meu, dacă vrei să te și bucuri aici de viața lumească și apoi să și domnești cu Cristos“⁶¹.

Notă

31. Scriitoarea catolică E. Waugh va discredita romanul *Brideshead Revisited* (1945), afirmând că a fost scris „într-o perioadă de reale privațiuni și dezastru iminent, una a boabelor de soia și a englezei elementare. În consecință, cartea este infuzată de un soi de lăcomie pentru mâncare și vin, pentru splendorile trecutului recent, pentru retorică și limbajul împodobit care, acum, când avem stomacul plin, le găsim lipsite de gust“. Clement ar fi subscris la acestea.

Capitolul 13

CEI CARE RĂTĂCESC DE LA CALEA DOMNULUI

Mai cu seamă atunci trebuie să-i auzi pe tragedieni, mai sonori în propriul dezastru, pe histrioni și mai subțiați în mijlocul flăcărilor, pe vizitiul înroșit în întregime, în carul său aprins, pe atleți, doborâți nu în palestre, ci în foc!

— Tertulian, reflectând pe marginea distracțiilor din Ziua Judecății,
Despre spectacole 30, 5 —

Flăcările damnării eterne au început să muște câte un pic din viața romană cotidiană. Într-o literatură marcată de un nou filon de sadism, scriitorii creștini au început să zugrăvească în amănunt ce-i aștepta pe aceia care nu împlineau edictele emenate de la atotvăzătorul Dumnezeu.¹ Pedepsele pentru păcătoși erau, în viziunea textelor creștine, atroce. Acum privită ca apocrifă, dar multă vreme citită pe scară largă în Roma, *Apocalipsa lui Petru* ne dezvăluie, în rânduri care îți întorc stomacul pe dos, ce se petrece în infern.³² Cititorul este invitat la un safari infernal în care pedepsele pentru feluritele păcate sunt zugrăvite în chip foarte viu. Iadul este un lucru îngrozitor. Pedepsele sunt cumva echivalente păcatelor. Blasfematorii, de pildă, sunt spânzurați de limbă sau își rod singuri buzele.² Adulterinii sunt suspendați de picioare, o pedeapsă care nu sună prea rău până ce îți dai seama că în text „picior“ este un eufemism pentru testicule.³ Cei care s-au încrezut în propriile avuții sunt puși la proțap deasupra vâlvătăilor. Nici copiii nu sunt cruțați. La marginea lacului plin de murdăriile și excrementele celor torturați se află copiii născuți înainte de vreme, o faptă lipsită de vreo vină, dar nu și aici. Acești copii vor plânge singuri, pentru veșnicie.

Privirea bodyguarzilor lui Dumnezeu devenea din ce în ce mai încruntată. Teatrul era repudiat ca un receptacol al murdăriei hulitoare.

Imperiul Roman nu avusese prea mare încredere în teatru, piesele fiind suficient de imorale, încât abia în veacul I d.Cr. un teatru de piatră a fost construit în capitală, îngăduind acestei arte îndoielnice să aibă un cămin permanent.

Dar, în egală măsură, era acceptabil pentru intelectuali să elogieze arta dramatică cu o sinceră admirație, iar pentru cetățenii simpli un prilej de a o savura. Oratorul Libanius sărbătorea, cu o desfătare deloc pudică, faptul că orașul său natal, Antiohia, răsuna de „întrecerile de nai, liră și cele corale, alături de feluritele delicii ale scenei”⁴. Frumusețea dansatorilor, argumenta el, într-o operă care-i apăra împotriva denigratorilor, ajută chiar la îmbunătățirea sufletului. Un om se va purta mult mai civilizată cu soția și cu sclavii săi dacă va lua cina după o astfel de priveliște.⁵ Plinius cel Tânăr nu prea înghițea actorii, mai ales pe cei pisălogi care îl plectiseau cu recitaluri după petreceri. Cu toate acestea, recomandase moderația când cineva i s-a plâns de aceștia. „Să fim atunci toleranți cu plăcerile altor oameni, așa cum suntem indulgenți cu ale noastre. Te rog, nu fi veșnic încruntat!”⁶

Zeloșii predicatori creștini, care doreau să aibă controlul întru toate, le cereau păstoriților să fie diferiți de ceilalți. Încruntarea sprâncenelor era printre puținele lucruri pe care noua retorică o îngăduia în exces. Teatrul, după cum își terorizau ei comunitățile, era murdărie. Păcătos, demonic, murdar. Un lucru pe care grecii îl considerau civilizată – chiar civilizator – predicatorii creștini îl vedeau ca „depravare”, „monstruozitate”, „boală” și o „dezmătată nebunie”.⁷

Firește, pe scena romană erau multe lucruri care îi scandalizau pe cei caști. Farsele erau pline de aluzii sexuale, în vreme ce la sărbătoarea zeiței Flora curtezane autentice urcau pe scenă dezbrăcate, spre deliciul publicului. În veacul al IV-lea a ajuns la Antiohia moda teatrelor acvatice. Sub soarele arzător al Orientului, oamenii se îngrămădeau să vadă strălucitoare trupuri goale de „nimfe” în bazine cu fântâni arteziene, bălăcindu-se³³ – cuvântul este greu de evitat – și împrôșcând apa peste public.

Predicatorii creștini mărturiseau că sunt îngroziți. Tot ce ține de teatru, spuneau ei, vine de la diavol. Întreg teatrul este un spectacol idolatru,

regizat de diavoli. Tot acest eșafodaj al idolatriei avea ca scop îndepărtarea oamenilor de la adevăratul Dumnezeu și proslăvirea demonilor. Teatrul însuși era un loc al întunericului, o „citadelă plină de toate urâciunile“⁸. Lucrurile abominabile care aveau loc pe scenă erau taxate drept „stricăciune nelegiuită“ ce avea ca scop pângărirea urechilor și ochilor privitorilor.⁹ Teatrul se interpunea între Dumnezeu și om. Cum putea cineva să se roage lui Dumnezeu cu aceleași mâini cu care aplauda un actor? Era cu neputință să-și încerce astfel norocul, mai ales dacă Domnul îl privea. Într-o foarte instructivă parabolă, un scriitor creștin povestea că o femeie care a îndrăznit să meargă la teatru a murit cinci zile mai târziu.

Dar teatrele nu aveau mereu acest efect asupra publicului și, în consecință, apologeții creștini au trebuit să intervină. Bisericele de pe tot cuprinsul imperiului răsunau de predici care dezaprobau arta dramatică. Tragediile erau sângeroase, iar comediile dezmățate. Și amândouă erau învinuite că promovează un comportament lipsit de evlavie. Actorii erau ceva mai respectați decât prostituatele, deși, pentru creștini, ei chiar erau prostituate. Creștinii înlocuiau adeseori cuvântul „actor“ și „dansator“ cu cel de „prostituată“. Teatrul însuși era „templul destrăbălării și al prostituției“¹⁰. Primejdiile urmăririi unei piese de teatru erau subliniate într-o altă predică foarte colorată a lui Ioan Crisostom care, asemenea multor opere de acest fel, ne spune mai multe despre autor decât despre publicul său. „Dacă își pune cineva jeratic în poalele hainelor, oare nu se va arde?“ – același lucru se petrece și cu omul care merge la teatru. „Chiar dacă nu ai avut relații cu o prostituată, totuși te-ai împreunat cu ea prin dorință și ai săvârșit păcatul în cuget.“¹¹ Astfel de butade oratorice senzaționale erau livrate celor care priveau femei goale în teatre. Cei care mergeau acolo, avertiza Crisostom, „se cufundau în havuzul diavolului, spre a vedea o târfă înotând, fiind sortiți naufragiului sufletesc. Fiindcă acea apă este un ocean al destrăbălării. Și dacă ea se bălăcește goală, tu, privind-o, te afunzi în adâncurile desfrânării“¹². Murdăria unor asemenea priveliști rămâne în ochii unui om multă vreme, după cum a întrebat cineva: „oare te poți tăvăli prin noroi fără să te murdărești?“¹³

Predicatorii creștini argumentau că aproape orice fel de reprezentație dramatică era pângărită de influențe demonice. Acrobații care își

contorsionau membrele erau în slujba diavolului, la fel și cei care învârteau cuțite sau făceau giumbușlucuri pe roți. Muzica pe care dansau acești oameni era considerată primejdioasă, fiindcă asemenea melodii puteau seduce simțurile oamenilor, târându-i în vârtejul destrăbălării și al lipsei de pietate. Un alt predicator, într-un crescendo al dezaprobării, se întreba pentru ce l-a mai creat Dumnezeu pe om? „Ca să poată cânta cu glasul sau cu felurite instrumente? I-a dat obraji ca să-i umfle suflând în flaut? Ca să fie vrăjit de melodii necurate și să se lase în voia mișcărilor dezmațate ale dansului și cântecului, să dănțuiască pe scenă și, în cele din urmă, unduindu-și pulpele și coapsele, să țină mișcându-și convulsiv mijlocul?”¹⁴

Și alte spectacole au intrat în atenția necruțătoarelor predici. Festivalurile publice erau de temut, atât pentru numărul mare de oameni care se adunau, cât și pentru distracțiile de acolo. Ce putea fi moral în talmeș-balmeșul unei gloate înfierbântate? Poeții erotici romani știau foarte bine ce se petrecea acolo și o spuneau deschis. După cum lămură, foarte încântat, Ovidiu, când o persoană merge la curse, spațiosul circ îi oferă prilejuri din destul. O vizită la hipodromul roman era foarte bogată în posibilități pentru un individ înfierbântat și fără prea multe scrupule. „Dar așa cum se-ntâmplă, i se prăfuiesc ale ei straie“, și atunci, sfătuia Ovidiu în manualul său de seducție:

Treci cu-a ta mână ușor peste-al drăguței veșmânt.

Chiar dacă nu-i nici un fir, de nimicul acesta te-agață!

Orice prilej este bun să te-arăți grijuliu.¹⁵

„Nicidecum pentru un asemenea lucru“, răsuna corul noii generații de predicatori. A merge la curse de cai însemna a-ți irosi vremea într-un chip „trândav și rău“. Dumnezeu nu ne-a dat viața ca să ne distrăm.¹⁶

Băile publice erau și ele înfierate ca haznale ale imoralității. Pentru împărații romani și pentru supușii lor, acestea erau semne ale civilizației. Britanii, barbari incurabili, începuseră să se apropie de civilizație abia când s-au apucat să adopte băile și banchetele. Chiar și Cicero, care nu era altceva decât un om al timpului său, spunea că sunetul gongului care vestea deschiderea băilor publice era mai dulce decât glasul filozofilor din

școlile lor. Clădirile însele erau uimitoare, veritabile catedrale ale păgânismului, după cum au fost numite. Nu este deloc o analogie deplasată. Adeseori cele mai impozante edificii dintr-o localitate, băile erau capodopere ale geniului arhitectonic, fiind ridicate cu cheltuieli uriașe și utilizând inovații ingineresti pentru a răspunde cerințelor publicului. Cetățenii imperiului mergeau la băi la fel de frecvent ca populația creștină la biserică, dar, de fapt, cu mult mai des, căci o făceau zilnic. Odată intrați în vastele săli ale acestor grandioase edificii, străbăteau mai multe încăperi de marmură, urmând o rutină aproape liturgică: *apodyterium*, *tepidarium*, *caldarium*, *frigidarium*...

A merge la băi nu era doar un simplu act de igienă, de altfel modest, dat fiind că băile nu erau tratate cu clor, apa nu era filtrată sau schimbată regulat. Cercetarea modernă a stabilit că aceste ape erau literalmente murdare, un lucru știut de vechii poeți. „Zoile“, scria Marțial, „tu strici bunătate de apă cufundându-ți în ea poponețul. Dacă vrei să o faci și mai murdară, afundă-ți țeasta în ea!“¹⁷

Lăsându-l deoparte pe Zoil, o vizită la băi era o desfătare senzuală. Scriitorii spumegau de furie cu privire la lumina care cădea prin ferestre și iriza splendida pardoseală de marmură. După cum spunea un faimos proverb: „Îmbăierea, vinul și amorul sleiesc trupul, dar sunt singurele lucruri pentru care viața merită trăită!“¹⁸ În împrejurări favorabile, dacă e să dăm crezare frescelor, toate plăcerile trebuiau savurate în același timp.

Băile publice erau împodobite cu opere de artă: mozaicuri încrustate cu pietre prețioase, statui de nimfe și nereide și puzderie de statui ale Afroditei, cu pielea ei răcoroasă de marmură transpirând încet printre aburi. Aceste clădiri erau mai puțin asemănătoare modernelor bazine de înot – adevărate mașini de antrenament, cum le numea în zeflema Iris Murdoch – și mai apropiate de piețele cu apă ale orașelor. Totul se găsea aici, afaceri, plăcere, mâncare, băutură, satisfacerea nevoilor fiziologice și, în camerele mai întunecoase, sex. Filozoful Seneca a trăit pentru o vreme aproape de niște băi și le-a zugrăvit – fără prea multă tragere de inimă – gălăgia insuportabilă: „Apoi vin feluritele glasuri ale vânzătorilor de băuturi, ale cârnățarilor, ale salepgiilor, ale tuturor tarabagiilor, strigându-și fiecare marfa cu o modulație a lui, deosebită de a altora. Pe

lângă ăștia, ale căror sunete, dacă nu altceva, sunt normale, închipuiește-ți-l pe cel care-și smulge părul de la subțiori, o voce subțire și pițigăiată, ca să-l auzi mai bine; închipuiește-ți-l, apoi, smulgându-l pe al altora, neținându-și gura decât atunci când le smulge și subțioara și face pe alții să țipe-n locul lui“¹⁹.

În zilele lui Seneca, în perioada de maximă înflorire a imperiului, baia se făcea complet dezbrăcat, de regulă, fără a se ține cont de sex. Oamenii veneau la băi ca să vadă și ca să fie văzuți, atât bărbații, cât și femeile. Marțial, cel vrednic de crezare și slobod la gură, descrie cum bărbații se adunau și aplaudau ori de câte ori vedeau vreo înotătoare foarte bine înzestrată de natură. De obicei tinerii nu mergeau la baie cu tații lor, de teama unor erecții neașteptate. Chiar pentru romanii cei mai liberali, a vedea așa ceva la fiii lor era un pic cam mult. Pudoarea se ivea în alte părți. O femeie era atât de rușinată de mirosul trupului ei, încât și-a acoperit goliciunea cu creme depilatoare și straturi de pomezii. Dar tot duhnea. Sau cel puțin așa spunea răutăciosul de Marțial.²⁰

Moraliștii creștini mărturiseau că erau scandalizați. În scrierile clericilor creștini timpurii, băile erau descrise ca bârloguri ale dracilor și ale celor care duceau o viață comodă, efeminată și ușuratică.²¹ Însăși structura băilor era o dovadă de netăgăduit că „întreaga lume au umplut-o Satan și îngerii săi“²². Chiar și exercițiile fizice din afara băilor erau suspecte. Luptele corp la corp erau și ele stigmatizate: „arta palestreii e arvuna diavolului“²³. Ceea ce urma era și mai rău. Apa băii părea să fi spălat și puțină rușine pe care o mai aveau acești păcătoși. Predicatorii creștini socoteau intolerabilă îmbăierea comună a bărbaților și a femeilor și mai ales faptul că femeile permiteau ca fiecare colțișor al trupului să le fie pipăit de niște slugi libidinoase. O purtare foarte primejdioasă, la care se adăuga toată această goliciune, pentru că bărbații trec lesne de la privire la faptă.²⁴ Statuile din băi au suferit cel mai mult de pe urma atacurilor necruțătoare ale gloatelor de creștini preocupați mai mult de igiena sufletului decât de cea a trupului.

Creștinii puteau – după cum le-o tot repetau predicatorii lor – să se spele câtă vreme nu se desfătau prea mult cu acest lucru. Bunul creștin nu trebuia să se bălăcească în plăcerile senzuale ale băilor. Unii cochetau cu o

astfel de înfățișare șleampătă. Augustin proclama fără putință de tăgadă că îmbăierea este una dintre plăcerile vieții. Alții adoptau o atitudine mult mai radicală. Asceții ridicau în slăvi *alousía* – „renunțarea completă la îmbăiere“. După cum întreba un scriitor creștin, la ce mai avea nevoie creștinul să se spele? Chiar dacă pielea devenea aspră și solzoasă de la lipsa igienei, el nu avea nevoie de apă, deoarece „acela care s-a spălat o singură dată întru Cristos, nu mai are nevoie să se spele din nou“²⁵. Avea loc o schimbare intelectuală. Murdăria nu mai era ceva ce întina omul în exterior, ci o însușire a sufletului. Un trup curat nu mai era unul îmbăiat, ci un corp care nu era pângărit de activitatea sexuală și mai ales de activitatea sexuală așa-zis deviantă, care începe acum să fie definită și osândită în termeni necruțători și foarte aspri.

Homosexualitatea a fost denunțată, apoi scoasă în afara legii. Prin secolul al VI-lea, după cum consemnează un cronicar, „cei tulburați de pofta sodomiei“ au început să trăiască în frică. Și pentru un motiv serios. Când un episcop pe nume Alexandru a fost învinuit că avea o relație homosexuală, el și partenerul său, Isaia, „în acord cu legile sfinte, au fost aduși la Constantinopol. Aici au fost anchetați și condamnați de Victor, prefectul cetății, care i-a pedepsit. L-a torturat sever pe Isaia și l-a exilat. Lui Alexandru i-a tăiat organele genitale și l-a purtat în batjocură prin oraș într-o lectică. Împăratul a decretat de îndată ca tuturor celor care sunt prinși că ar practica pederastia să li se taie organele genitale. În acea vreme mulți homosexuali au fost arestați și au murit după ce li s-au amputat organele genitale“²⁶.

Sexul între soț și soție era îngăduit, dar, avertizau predicatorii, era interzis să te desfeți cu el. Vechile ceremonii pline de veselie ale căsătoriei, în care oamenii mâncau, beau și ascultau cântece deșuchete, erau osândite ca fiind „mormanul de bălegar al diavolului“. Au început să se răspândească povestiri cu diverse cupluri care nu se culcaseră unul cu altul, ci-și petreceau nopțile purtând haine aspre de păr.

Ce a adus creștinismul nou în această privință? Dintr-o anumită perspectivă nimic. Oamenii nu prea au luat în seamă diatribele clericilor și au continuat să meargă la băi și la teatru. Încă le plăceau cursele de cai. Făceau în continuare sex, iar unii cutezau chiar să afirme că le place.

Teatrul încă era deschis. Piese se jucau. Teodosie, un fervent împărat creștin, i-a răsplătit pe actori în timpul unui festival teatral. Savuroasele manuale ale lui Ovidiu erau copiate și citite – foarte probabil cu mare entuziasm – pe întreg parcursul Evului Mediu.

Dar unele lucruri s-au schimbat. Deși disprețuită de creștini, foarte iubita artă a pantomimei s-a ofilit și a pierit. Poezia care exalta amorul carnal și voios a încetat să mai fie scrisă. Nu s-a mai ivit nici un nou Ovidiu. Cu siguranță nu a mai apărut nici un Catul.²⁷ Dorința a început să fie numită „dezământ” și a devenit ceva rușinos de care trebuia să te temi, ceva disprețuit, ignorat și – dacă era homosexuală – pedepsită în mod oribil. Sărbătorile și festivalurile au suferit și ele modificări dramatice. Pe 17 martie, cetățenii romani sărbătoreau Liberalia. Pe 17 martie creștinii îl sărbătoreau însă pe Ambrozio din Alexandria, un elev al lui Origen – cel care se castrase din dorința de a ajunge în paradis. Lista lucrurilor acceptabile din punct de vedere sexual era tot mai restrânsă. După o mie de ani, civilizația occidentală a început să vadă homosexualitatea ca pe o perversiune și o nelegiuire. În întreg imperiul statuile erau înlăturate, trupurile mutilate și arse, în timp ce gloatele batjocoritoare priveau foarte satisfăcute. Sfârcurile unei statui a Afroditei au fost smulse. Zeița însăși a fost decapitată și lăsată pradă murdăriei.

Dar se mai pierduse și altceva. Mulți dintre cei care nu se supuneau predicatorilor exagerat de moraliști și mai mergeau la curse, la teatru sau mai trăgeau cu ochiul la nimfele care zburdau la soare, făceau acum aceste lucruri cu conștiința că sunt păcătoși. Știau foarte bine ce-i așteaptă pe păcătoși în împărăția ce va să vină. După cum explica foarte voios scriitorul creștin Tertulian, când va sosi acea clipă, toți acești ticăloși vor fi mistuiți de flăcările Domnului, iar el și ai săi creștini smeriți se vor desfăta de priveliște. Pentru ce mai avem nevoie de teatru și hipodrom acum, se întreba el? Pentru un creștin credincios adevăratul spectacol va fi atunci „când vechimea lumii cu toate renașterile ei vor fi înghițite de un singur foc”²⁸.

Note

32. Cartea a făcut parte, pentru câteva secole, din canonul Noului Testament.

33. Termenul englez *frolick* are conotații care trimit către autosatisfacerea sexuală.

Capitolul 14

SĂ DETRONĂM TIRANIA VOIOȘIEI

*Căci pretutindeni ochiul lui Dumnezeu vede lucrurile omenești și nimic nu
i se poate ascunde.*

— Avva Ghelasie, *Patericul egiptean* 6 —

Dacă ai fi călătorit în marile orașe din estul imperiului, la Alexandria și Antiohia, în secolele IV–V, i-ai fi zărit încă înainte de a intra în oraș. În zori, ieșeau din peșterile de pe dealuri și din grote, cu veșmintele negre fluturând; cu fețele palide din pricina foamei și cu ochii adânciți în orbite de la lipsa somnului. La cântatul cocoșilor, pe când orașul încă mai picotea, ei se adunau în mănăstirile de pe dealurile din împrejurimi, „alcătuiind un cor sfânt, stând în picioare și ridicându-și mâinile către cer în timp ce înălțau imnuri pline de evlavie”¹. Impresia pe care o făceau era puternică, dar lugubră, cu figurile lor descărnate și cu respingerea ostentativă a opulenței și zarvei din viața urbană. O nouă și uimitor de bizară putere apăruse în lume.

Era marele ev al monahilor. De când Antonie își începuse lupta cu demonii în deșert, o mulțime de oameni s-a înghesuit să-i urmeze pilda. Aceștia erau creștinii ideali; cei care se lepădau cu desăvârșire de toate plăcerile cărnii. Duceau o viață plină de renunțări. Atât de mulți se adunaseră în jurul lui Antonie, încât deșertul era acum ca un adevărat oraș.² Însă unul foarte bizar. Nu găseai aici băi, nici banchete sau teatre. Obiceiurile acestor oameni erau într-un totu ascetice. În Siria, Sfântul Simion Stâlpnicul a trăit pe coloană de piatră decenii întregi, până ce picioarele i-au cedat din pricina presiunii continue.³ Alți monahi își făceau veacul în caverne, grote, galerii săpate sub pământ sau în cocioabe. În secolul al XVIII-lea, un călător putea încă să mai vadă pe colinele din jurul Nilului mii de chilii săpate în stâncile de acolo. În asemenea vizuini locuiau monahii care duceau o viață de o asprime inimaginabilă,

supraviețuind aproape fără hrană și bând apă din ulcioare pe care le coborau cu funii în râu, când acesta se revărsa.⁴

Ce însemna să fii călugăr în acea vreme? În secolele IV–V, deja vechea tradiție a monahismului era încă la vârsta copilăriei, iar doctrina ei se afla în plin proces de formare. Ducând o astfel de stranie și încă necodificată existență, monahii reveneau mereu la înțelepciunea predecesorilor faimoși pentru a învăța cum să trăiască. Colecțiile de apoftegme monastice proliferau. Felurite îndrumare de viață erau acum întocmite, dar foarte îndepărtate de cel al lui Ovidiu. Ce este un monah? „Acela este monah“, scria unul dintre ei, „care își face silă lui întru toate“⁵. Monahul este „osteneală“ spunea un altul. Cum ar trebui să trăiască un astfel de om? „Și a zis bătrânul: «iarbă mănâncă, cu iarbă te îmbracă, pe iarbă te culcă (adică pe toate a le defăima)».“⁶ Atletii austerității își mortificau carnea în sute de feluri, de mii de ori pe zi. Un călugăr – se spunea – a petrecut o noapte întreagă într-un morman de măracini. Un altul a ținut o piatră în gură vreme de trei ani, pentru a deprinde virtutea tăcerii. Unii nostalgici față de torturile vechilor persecuții se înfășurau în lanțuri și le purtau zornăind pe unde mergeau.

Această „cetate monastică“ trăia disprețuind cu totul modul de viață roman. Dacă poți judeca un imperiu potrivit însușirilor sale, atunci Imperiul Roman era unul care adora viața urbană. În limba latină, *urbanus* avea ca sens de bază pe cel de „locuitor al unui oraș“. Dar, ca descendentul său din limba engleză, *urbanus* mai avea și înțelesul de „cultivat, curtenitor, spiritual, urban“. Termenul de *urbanitas* însemna „rafinament“.⁷ Oamenii din imperiu erau foarte mândri de orașele lor. Un cetățean bogat din Antiohia era atât de entuziast, încât și-a acoperit pardoseala casei cu mozaicuri care zugrăveau cele mai frumoase clădiri publice ale orașului. Un manual oratoric din veacul al II-lea dădea sfaturi despre cum trebuie alcătuită o cuvântare funebră. În lista celor 40 de calități care trebuie menționate despre decedat, al doilea era orașul natal (punctul I.B.1). Apoi era urmat de enumerarea cetățenilor importanți ai acestei cetăți (I.B.2.). Urmau „înfăptuirile sale în serviciul public“. Virtuți ca „înțelepciune“ sau „moderație“ erau mult mai la urmă, după punctele III.A.1. și III.A.2. Pietatea era așezată și mai jos, la III.A.5, o virtute de

rangul al treilea.³⁴

Cei înstăriți se întreceau în a cheltui bani pentru binele public al orașului, pavând drumuri, clădind teatre din piatră și temple cât mai înalte pentru zei. „Filantropia“ era un termen pe care epocile următoare l-au dat unei asemenea purtări. Imperiul Roman nu ezita să spună lucrurilor pe nume. După cum menționau sec inscripțiile de pe astfel de edificii, binefăcătorii plătiseră pentru construirea lor din motive de *philotimía* – „dragostea de onoruri“. Giganticele pietre ale unui teatru sau apeduct, având gravat numele tău pe ele, făceau o impresie mult mai puternică decât orice monument sau piatră funerară, fiind și utile pentru societate.

De aceea, nu este deloc surprinzător că oamenii din mediul urban găseau acest mod de viață care repudia civilizația demn de batjocură și dezgustător. Pentru oratorul grec Libanius, călugării erau pur și simplu nebuni, „haite care se pripășesc prin caverne strâmte și apoi pretind că stau la palavre cu Creatorul universului pe coclauri“⁸. Posturile lor erau basme, spunea el. Acești oameni nu flămânzeau deloc. Nu e adevărat că nu mâncau. Doar că nu se hrăneau cu propria mâncare. Pe când nimeni nu băga de seamă, ei se furișau în temple și șterpeleau de acolo jertfele păcătoase cu care se îndopau. Departe de a fi asceți, ei erau „pilde ale cumpătării doar cât să-și înșele veșmintele“⁹. Atacurile lor nelegiuite și tâlhărești asupra templelor nu erau izvorâte din pietate, ci din pură lăcomie. „Ei pretind că doar nimicesc templele, dar, de fapt, aceste atacuri sunt o sursă de câștig“, pentru că, după ce năvălesc nu doar asupra sanctuarelor, ci și asupra caselor particulare, „aceștia pleacă încărcăți de lucruri din locurile pe care le-au devastat“¹⁰.

Poate că era mai mult decât un strop de snobism într-un asemenea dispreț, dat fiind că majoritatea celor care se retrăgeau pe dealuri erau săraci și necultivați. Unii erau chiar sclavi, spre indignarea stăpânilor creștini. Nietzsche și Engels vor considera creștinismul și valorile sale drept sclavie și morală de sclavi, dar, dacă lucrurile stau așa, nimeni nu le-a spus-o și celor mai puternici creștini din perioada respectivă. Nu aveau nimic în comun cu asemenea idei revoluționare ca emanciparea sclavilor. Departe de a încuraja eliberarea sclavilor creștini, ierarhii manifestau o atitudine foarte dură față de oricine încerca să se izbăvească de sclavia

vremelnică și să dispară în deșert în căutarea unei sclavii mai cerești. Când un ierarh i-a sfătuit pe sclavi să își părăsească stăpânii și să devină asceți, Biserica s-a îngrozit și l-a excomunicat prompt. Un canon al Sfinților Apostoli proclama foarte răspicat că nu este posibil ca unui sclav să i se permită acest lucru, deoarece ar aduce mâhnire stăpânului său, fiind și un act care subminează societatea.¹¹ Împărăția Cerurilor cântărea destul de mult. În veacul al IV-lea apare și un sfânt responsabil cu găsirea sclavilor care fugeau de la stăpâni – Sfântul Teodor. Dacă dormeai în apropierea mormântului acestui sfânt, se spunea, el ți se arăta în vis și îți dezvăluia unde se ascunsese sclavul recalcitrant.

Călugării aveau nevoie de pustiu, fiindcă, o știau foarte bine, acesta era locul unde roiau demonii care își făceau aici sălașul. Acolo unde se sfârșea orașul și începeau marile pustietăți era locul în care creaturile lui Satan mișunau în voie, lovind și bântuind după bunul-plac. Un călugăr în afara pustiei era, potrivit lui Antonie, aidoma unui pește pe uscat.¹² Luptele călugărilor cu dracii nu erau atât bătălii adevărate, cât dueluri. Din acest motiv călugării nu agreau prezența altora. „În anul acesta nu mă voi întâlni cu nimeni!” spunea unul.¹³ Astfel de țeluri nu erau mereu lesne de îndeplinit. În nesfârșita solitudine a deșertului, monahii se autoflagelau, se luptau și bolboroseau. Singurătatea îi măcina precum foamea. Locurile în care sălășluiau aveau menirea să-i înfricoșeze mai mult decât ar fi putut-o face orice altă formă de sălbăticie. Un călugăr spunea că a plâns atât de mult, încât șuvoiul lacrimilor i-a săpat o gaură în piept. O dovadă a virtuții, remarcău cu admirație alți călugări. Perspectiva modernă tinde spre niște diagnostice mai clinice (deși anacronice): mulți dintre acești oameni sufereau de o depresie profundă.

Înfometarea era una dintre cele mai populare forme de mortificare monastică. Nu era nevoie de nici un echipament special, dar era foarte anevoie de îndurat. Un monah a postit o zi întreagă, apoi a mâncat doi pesmeți. Un altul a trăit de la vârsta de 27 de ani până la 30 numai cu rădăcini și ierburi sălbatice, apoi, în următorii patru ani, cu o pâine de orz mică și câteva ierburi pe zi. A simțit că ochii i se încețoșează, în vreme ce pielea i se făcuse aspră ca piatra ponce. A mai adăugat un pic de ulei dietei sale, apoi a continuat așa până la 60 de ani, spre admirația confrăților

monahi.¹⁴ Au mai existat și înainte exemple de ascetism, dar cel de acum întrecea orice închipuire. Alții, asemenea dobitoacelor, trăiau mergând în patru labe, smulgând și rumegând iarba ca necuvântătoarele. Lipsa hranei era într-o câtva utilă: un monah lihnit de foame nu prea era supărat de diavolul desfrânării sau de cel al mâniei cum se întâmpla cu unul care avea burdihanul plin. Un trup aflat în nevoie este un cal îmblânzit, spunea unul dintre ei.¹⁵ Totuși, gândurile la mâncare deveniseră o obsesie pentru acești oameni. Interpretarea lor despre căderea în păcat și mărul Evei nu era văzută ca o reprezentare simbolică a ispitei sexuale, ci în mod foarte concret, mărul era un simplu măr. Ierarhia nevoilor formulată de Maslow se aplică foarte bine trupului călugăresc.¹⁶

Monahii își torturau trupurile atât prin ceea ce puneau în acestea, cât și pe acestea. Unii purtau frunze de palmier împletite în loc de țesături rafinate. Obiceiul de a purta postav călugăresc era văzut – în această lume extremă – ca o apucătură de filfizon.¹⁷ Alții, sub dogoritorul soare al deșertului, își schingiuiau pielea cu haine abrazive din păr de animal. Un altul se înveșmântase cu un extravagant costum din piele – acesta va avea în epoca modernă alte conotații – care-i lăsa doar nasul și gura libere. Pentru a fi plăcute Domnului, veșmintele monahului trebuiau să fie o ofensă adusă gustului estetic. O asemenea haină urma să fie roasă de molii, nicidecum cochetă; uzată, nicidecum nouă, cârpită iar și iar. Orice, numai fără vanitate. Se spunea că veșmintele monahului trebuie să arate în asemenea hal încât, dacă ar fi lepădate în afara chiliei sale vreme de trei zile, nimeni să nu-și dorească să le fure. Sacrificiul de sine al monahilor era mai presus de orice îndoială. Duhoarea lor trebuie însă să fi fost indescritibilă.

Dacă cele de mai sus sună ca o viață trăită la limita sănătății mintale, chiar așa stăteau lucrurile. În căldura mistuitoare a pustiului, realitatea se topea, pâlpâia și se subția.³⁵ Un monah a văzut un dragon într-un lac. Un altul a măcelărit un vasilisc. Altul l-a văzut pe diavol stând la fereastra lui. Demonii se iveau, apoi se risipeau ca fumul. Călugării care se rugau intens se preschimbau în flăcări. Un altul a observat cum degetele unui confrate care se ruga s-au preschimbat în lămpi luminoase. Roagă-te din toată inima și vei deveni și tu văpaie! Demonii roiau în jurul călugărilor ca

muștele peste mâncare. Un monah era bântuit de coșmaruri în care leșuri putrede plesneau, despicându-se în timp ce fermentau. Singuri, vreme de săptămâni întregi în chiliile lor, având ca hrană doar pâine învechită și tare, alături de un opaiț la care să se uite, călugării erau torturați de halucinații sexuale, culinare sau în care apăreau tinerei. Unii și-au pierdut mințile, dacă vor fi fost vreodată în posesia lor. Când Apollo din Sketis, un păstor care a devenit mai târziu monah, a văzut o femeie însărcinată pe câmp și-a zis: „Mi-ar plăcea să văd cum șade pruncul în pânțele ei“. Apoi a despicat burta femeii și a privit fetusul. Copilul și mama lui au murit.

Motivele unor asemenea practici aberante sunt dificil de identificat. O teorie spune că stăpânirea creștină a imperiului, deși a adus numeroase beneficii, a generat și pierderi însemnate, precum imposibilitatea martiriului. Guvernatorii romani erau creștini și ei. Văduviți de puțința de a sucomba într-un spectacol îngrozitor, glorios și purificator de păcat, acești oameni au ales să se martirizeze singuri, lent, agonizant, schingiindu-și carnea oră de oră tot mai mult, an de an, înăbușindu-și câte puțin dorințele. Asemenea practici au fost numite „martiriu alb“. Monahii mureau zilnic, în speranța că într-o zi, după ce vor muri, vor ajunge să trăiască. „Amintește-ți mereu de ziua morții!“ suna sfatul unuia. „Adu-ți aminte și de așezarea cea acum în iad; gândește cum sunt acolo sufletele, în care cumplită tăcere, în care amar suspin și în cât de mare frică și înfiorare și așteptare.“ O stare îndeajuns de îngrozitoare, dar monahul nostru nu a sfârșit încă. El își încheie încurajatoarea listă astfel: „focul cel veșnic, viermele cel neadormit, tartarul, întunericul, scrâșnirea dinților, fricile și pedepsele“¹⁸.

Călugării istoriseau povestiri înfiorătoare despre cât de important era să nu cedezi impulsurilor trupești. O parabolă foarte vie ne povestește ce s-a petrecut cu un monah neascultător pe nume Heron. Istoria se deschide cu Heron al nostru, care, în loc să-și petreacă vremea plângându-și păcatele în chilie, se distrează prin casele de toleranță din oraș, dar și pe la teatre, curse și taverna. Într-una dintre acestea, moleșit de mâncarea și băutura din belșug, întâlnește o actriță, se îndrăgostește de ea, se cufundă în „mocirla dorinței trupești“ și face sex cu ea. Faptul a fost consumat – după

cum se istorisește cu deosebită satisfacție – spre „vătămarea aceluia care s-a trezit cu o pustulă pe mădularul bărbătesc și s-a îmbolnăvit atât de rău, că, după șase luni, părțile genitale i-au putrezit și au căzut singure“¹⁹. O lecție pentru noi toți.

Carpe diem, proclama Horațiu. Mănâncă, bea, veselește-te, pentru că mâine vei fi mort pentru veșnicie. Călugării însă vedeau lucrurile altfel: mori astăzi și poate vei trăi veșnic. Era un mod de viață dominat de o neîncetată spaimă de sfârșit. „Adu-ți aminte totdeauna de ieșirea ta din trup și nu uita judecata cea veșnică“, se reamintea în mod obișnuit.²⁰ Când un frate a început să râdă în timpul mesei, a fost imediat apostrofat de un tovarăș: „Ce are acest frate în sufletul lui de-a râs, trebuind mai degrabă să plângă?“²¹ Cum se cădea să trăiască cineva în această lume nouă și austeră? Învinuindu-se neîncetat pe sine însuși, spunea un alt monah: „mă acuz și mă cert pe mine tot timpul“²². Stai în chilia ta, recomanda alt călugăr, și tânguiește-te pentru păcatele tale.²³

O tendință de izolaționism a început să-și facă apariția și în viața pioasă citadină. În scrierile lui Ioan Crisostom, relațiile cu femeile de orice condiție erau ceva foarte blamabil și de evitat cu orice preț. Dacă întâlnim o femeie la piață – spunea Crisostom comunității sale, solicitând complicitatea turmei sale prin utilizarea persoanei a II-a plural – atunci suntem deja „tulburați“²⁴. Dorința era ceva care izbucnea foarte ușor. Femeile care stârneau astfel de văpăi, nu urmau să fie seduse așa cum le seduseseră Ovidiu, ci ocolite, disprețuite și denigrate în scrieri care dovedeau că se făceau vinovate pentru pofta nutrită de bărbat. Într-o asemenea atmosferă, un grup de femei cochete care purtau părul tuns scurt nu erau lăudate ca frumuseți, ci înfierate ca „procesiune de târfe“²⁵.

Dezaprobară clericilor era întărită uneori de lege. Festivalurile păgâne, cu dansul și veselia lor exuberante erau interzise. Creștinii au bombănit decenii la rând împotriva lor. Constantin însuși disprețuia așa-zisele festivaluri „religioase“ ale necredincioșilor păgâni, precum și destrăbălările bahice: „Lăsați să se creadă că nu vă e gândul decât la jertfa pe care o aduceți, ca să vă puteți face mai lesne robi plăcerilor“²⁶. În anul 356, la puțină vreme după ce împăratul Constantin proclamase că nici unui om nu-i va fi refuzată deplina toleranță, pedeapsa cu moartea era instituită

pentru cei care aduceau sacrificii zeilor vechi.²⁷ În 407 anticele festivaluri pline de voieșie au fost interzise: „Nu va fi îngăduit nimănui să țină banchete și petreceri în cinstea riturilor hulitoare, prin cimitire, sau să împlinească vreo ceremonie“. Dacă o persoană recunoștea că era responsabilă cu organizarea unui festival păgân, spunea legea, va fi de îndată executată.²⁸ Ioan Crisostom consemna declinul acestora jubilând: „Tradiția păcătoasă a înaintașilor noștri a fost nimicită, vechile datini dezrădăcinate, tirania voieșiei și blestемatele sărbători s-au risipit ca fumul“²⁹.

Astfel de legi erau mai ușor de emis decât de respectat. Cum ar fi putut ști creștinii ce se petrece în spatele ușilor închise? Într-una dintre predicile lui infame, Crisostom a venit cu o soluție: membrii comunității creștine să se spioneze unii pe alții. Era necesar să-i supravegheze pe alți membri ai comunității, pe cei mai păcătoși, iar când vorbim despre păcătoși ne referim la cei care îndrăzneau să meargă la teatru. Atunci când îi surprindeau, erau obligați să-i raporteze episcopului. Privirea unui bun informator creștin putea pătrunde peste tot, chiar în casele oamenilor. Să fim curioși și să îi căutăm pe cei care au căzut în păcate, sfătuia el într-o predică prin care-i încuraja pe creștini să-i vâneze pe aceia care se abăteau de la morala creștină. „Chiar dacă trebuie să intrăm în casa celor căzuți, să nu ne dăm înapoi de la aceasta!“³⁰

Deși turmele păstoriților săi se simțeau stânjenite de asemenea intruziuni în viața privată a altora, ei erau asigurați, din nou, că nu vătămau cu nimic pe nimeni, ci, dimpotrivă, făceau un bine.³¹ Cei care refuzau invitația erau suspectați că ar fi ei înșiși vinovați, atât în lumea asta, cât și în cea viitoare. O altă analogie crisostomică foarte sugestivă venea să lămurească definitiv chestiunea. Într-o casă, dacă „unul dintre slujitori este prins furând aur sau argint, nu este pedepsit numai hoțul, ci și complicitii lui, precum și toți cei care nu l-au pârât“. În același fel, dacă un creștin îl vedea pe altul mergând la teatru (sau, cum spunea el, în „locașul diavolului“) și păstra tăcerea, urma să fie pedepsit de Dumnezeu și de el. Așa ceva îi provoca durere lui Crisostom, precum mărturisirea el însuși, dar nu va cruța pe nimeni de la cele mai cumplite pedepse.³²

A-ți vâna propriii semeni nu însemna a le face rău. Dimpotrivă,

reamintea Crisostom, însemna a-i *mântui*. A întoarce un suflet de la păcat era cea mai însemnată faptă bună pe care o putea săvârși un creștin, mai presus de post sau de hrănirea sărmanilor. Într-o proză incandescentă, Crisostom își motiva comunitatea astfel: „Să ne luăm nevestele, copiii și slugile“ – vă puteți închipui privirea scânteietoare a acelor ochi – „și să pornim la vânătoare după aceștia. Să-i smulgem din lațurile diavolului pe acești oameni înrobiți voinței sale“³³.

Note

34. V. manualul de retorică a lui Theon sofistul, citat în Wilken (1983), p. 99, căruia i se datorează acest paragraf. Întreaga listă este fascinantă. Mai ales la punctul II.D, la capitolul *Calități fizice*, unde autorul laudă temperamentul vulcanic și capacitatea de a nutri sentimente adânci pentru cei răposați. Și, firește, sentimentul profund al vorbitorului.

35. Existența călugărilor din deșertul egiptean era, totuși, destul de lumească. Atunci când scriitorul William Dalrymple a călătorit la Mănăstirea Sfântul Antonie (o vizită menționată în minunata sa carte *From the Holy Mountain*), la micul dejun, un frate i-a arătat cele două turnuri ale abației, spunându-i următoarele: „În iunie 1987, la miezul nopții, părintele nostru Antonie s-a arătat acolo, plutind pe un nor de lumină strălucitoare“. „Ai văzut?“ l-a întrebat. „Nu“, a răspuns monahul, „abia de-l zăresc pe stareț când stau lângă el la cină“.

Capitolul 15

SCLAVIA CEA MILOSTIVĂ

Nu există cruzime când este vorba despre slava lui Dumnezeu.

— Sfântul Ieronim, *Epistola* 109, 32 —

Totul părea atât de simplu: dă Cezarului ce e al Cezarului. Dă lui Dumnezeu ceea ce e al lui Dumnezeu. Pe măsură ce secolul al IV-lea se sfârșea, iar al V-lea începea, apăreau noi interdicții și poveri. Ce facem dacă Dumnezeu și Cezarul cer același lucru, în același timp? Ei bine, spuneau marii predicatori și gânditori, încă din primul veac creștin, în acest caz Dumnezeu trebuie ascultat. După cum afirma Augustin, dacă legea lui Dumnezeu intră în contradicție cu legea romană, atunci Cetatea cerească și locuitorii ei sunt obligați să nu i se supună celei din urmă, ba să li se împotrivescă celor care gândesc diferit.¹ Totul, om, lege și chiar birocrăția urmau a fi lăsate deoparte de dragul lui Dumnezeu. Sau mai degrabă al Bisericii sale. Iar dacă asta înseamnă câteva clipe neplăcute pe pământ, atunci fie! Așa argumenta un alt cleric creștin agresiv, care mai adăuga și că răul cel mai mare care putea fi săvârșit nu era nesupunerea față de lege, ci cea față de Dumnezeu. „Mai bine să fii lipsit de imperiu, decât să ajungi vinovat de lipsa evlaviei!”²

Unul dintre cei care au promovat cu cea mai mare înverșunare legea lui Dumnezeu a fost un infam călugăr egiptean – acum sfânt – Șenuta.

Într-o noapte de pe la începutul veacului al V-lea, la câteva ore după ce arzătorul soare al deșertului apusese, se iscase zarvă în apropierea mănăstirii lui Șenuta din Egipt. De obicei, la acest ceas totul era liniștit și sutele de monahi de la Mănăstirea Albă se odihneau, profitând de scurtul răgaz dintre slujbele de noapte și cele de dimineață, când urma să-i ridice din paturi clopotul de lemn.

Dar dacă te-ai fi aflat în afara zidurilor Mănăstirii Albe, în acea noapte ai fi putut zări ceva neobișnuit. Dintr-odată, liniștea fu tulburată. Ușile

turnului mănăstirii se deschiseră și se ivi un pâlc de călugări. De îndată ce ieșiră, poarta se închise în urma lor, despărțindu-i pe cei rămași înăuntru de lumea diavolească de afară. Mica ceată s-a pus în mișcare, mergând de la mănăstire înspre fluviu. Dacă te-ai fi uitat mai cu băgare de seamă, vedeai că erau numai opt. Dacă te apropiai și mai mult, privirea ți-ar fi fost atrasă de unul dintre ei. Vlăguit de posturi neîncetate, pielea îi atârna pe oase. Ochii afundați în orbite erau negri și adânci ca niște găuri într-un zid de piatră. Se spunea că nu dormea deloc noaptea, ci doar ațipea câte o clipă. Când era treaz – spuneau oamenii – plângea fără încetare, lacrimi dulci ca mierea curgându-i din ochi și întunecându-i cu sfânta sa mâhnire. Acesta era Șenuta.

Nu ar trebui să confundăm plânsul cu slăbiciunea. Șenuta poate că se tânguia pentru păcatele pământești, dar pășea alături de îngeri și îi zdrobea pe demoni. Se spunea că este un om care discuta cu Ioan Botezătorul și se întreținea cu Isus Cristos în persoană. Mai mult, se luase chiar la trântă cu demonii. Șenuta era un om respectat și temut. Sub cârmuirea lui charismatică, călugării și călugărițele se îngrămădeau în cele trei mănăstiri întemeiate de el. Erau sute, poate chiar mii. Cei supuși lui urmau o disciplină foarte aspră. Cei care nu se conformau regulilor mănăstirii erau pedepsiți cu bătaia. O călugăriță care furase ceva a încasat 20 de lovituri de nua. Un altul care alergase după o soră, „mânat de prietenie și de poftă trupească“, a primit 15.³ Durerea era sporită și de modurile umiltoare de aplicare a pedepselor. Călugărițe mai bătrâne au imobilizat-o pe acea soră păcătoasă, în vreme ce un călugăr o bătea la tălpi.

În acea noapte, chipul lui Șenuta, negru, scăldat în lacrimi, nu îi scruta pe cei din mănăstirea sa, ci pe cineva din afara ei. În liniștea deșertului întunecat, Șenuta și cei șapte monahi care îl însoțeau trecură înfrigurați Nilul. Mai târziu se va spune că nu au avut nevoie de barcă și de cârmaci pentru a-l străbate. Providența dumnezeiască i-a purtat, miraculos, pe celălalt mal. Indiferent de mijlocul de transport, ajunși de partea cealaltă, au înaintat spre orașul Panopolis.

Dacă vreun localnic ar fi zărit acel grup de arătări în veșminte întunecate străbătând tenebrele nopții, ar fi fost copleșit de spaimă. Călugării – anonimi, fără rădăcini, cu neputință de urmărit – erau în stare

să comită atrocități fără a fi pedepsiți. „Îngerii noștri“ îi numeau creștinii. „Lepre“ le spuneau necreștinii. Nu erau nicidecum îngeri, ci sălbatici fără minte, asemănători oamenilor, dar care „duceau vieți de râmători, săvârșind și îngăduind puzderie de nelegiuiri negrăite“. După cum scria cu dispreț și sarcasm Eunapius, „în acele zile fiecă bărbat care purta un veșmânt negru și încuviința să ducă o viață cu neputință de povestit, dobândeă puterea unui tiran, la o asemenea culme a virtuții ajunsese omenirea!“⁴ Chiar un împărat pe deplin creștin observa uluit că monahii comit puzderie de crime.⁵

În acea noapte, acești călugări aveau să comită o alta. Ținta lui Șenuta nu era un călugăr de-al său, ci un păgân nelegiuit și fără Dumnezeu. Într-un potop de predici furibunde, Șenuta îi înfierase pe acești oameni. Inimile lor erau „cuiburi ale duhurilor răutății“⁶. Dacă erau tulburați, astfel de oameni scuipau venin.⁷ Biblia, le zicea Șenuta păstorilor săi, spunea ca aceia care înalță idoli să fie uciși.⁸ După cum explica într-o foarte viguroasă predică, Dumnezeu voia ca aceste „urâciuni să fie înlăturate din fața lui“. Împărații, mai tuna Șenuta, au afirmat că întreg imperiul trebuie curățat de spurcăciuni. Din templele păgâne nu ar trebui să rămână piatră peste piatră.⁹ Nici măcar una. Pe întreg pământul.

În acea noapte Șenuta și cei șapte tovarăși vor trece la fapte. Vor începe cu casa unui singur om, un localnic pe nume Gessius.

Era încă întuneric beznă când călugării au ajuns la ușa lui Gessius. Acesta – ca să-i dăm numele întreg, Flavius Aulus Gessius – era un cetățean roman, un însemnat proprietar de pământuri și fost guvernator, asemenea lui Plinius. Gessius era un invidiat membru al elitei conducătoare a imperiului. În acea noapte era un om stigmatizat. Și asta pentru că Gessius, sâcâit de fanfaronada lui Șenuta, comisese câteva greșeli de neiertat. O dată declarase foarte sigur pe el că Isus nu era divin.¹⁰ Cu altă ocazie mersese la ruinele unui templu păgân și, cu toate că legile o interziceau, adusese o ofrandă împrăștiind trandafiri. Nu era doar o nelegiuire – se spunea –, cât o insultă la adresa celui mai puternic creștin din zonă, Șenuta.

Și așa, în acea noapte, Șenuta avea de gând să-l facă pe Gessius să plătească. Monahii s-au adunat în fața porții grele de la intrarea casei lui

Gessius și au deschis-o. Pare o explicație prea simplă pentru un proces care a necesitat mai multă vreme și mai mult efort fizic. Însă Șenuta a spus, mai târziu, că fusese ușor, pentru că nu călugării, ci Dumnezeu a deschis ușa.

Șenuta și călugării lui au pătruns în casa neluminată. Bezna dinăuntru nu era atât de densă din pricina nopții, a afirmat ulterior Șenuta, cât din pricina întunericului demonic care cuprinsese acea casă. În ciuda acestor dificultăți obiective, călugării s-au mișcat repede prin atrium și au urcat în partea centrală a casei lui Gessius. Din nou, o bandă de opt monahi care a intrat prin efracție într-o casă încuiată, mișcându-se printr-un întuneric infernal, fără să atingă sau să răstoarne nimic – nu pare deloc probabil, dar Șenuta avea și aici o explicație. Dumnezeu i-a călăuzit.¹¹

Divinul lor străjer i-a ajutat încă o dată și au ajuns în cele din urmă în camera încuiată a lui Gessius. Nu era nevoie să pună iar umărul sau să o forțeze. Ea s-a deschis de la sine când Șenuta a atins-o, balamalele căzând singure și îngăduind călugărilor să o îndepărteze cu ușurință. Mai târziu a devenit limpede că nu toată lumea din oraș a fost convinsă de această versiune. Într-adevăr, gurile lipsite de pietate au început să murmure, spunând că povestea „ușilor care se deschid de la sine“ este o simplă scorneală. Șenuta s-a apărat cu mare îndârjire: „Noi nu spunem că s-au deschis de la sine“, mugea el, „ci că, mai curând, s-au deschis pentru că Domnul le-a poruncit asta!“ Acest tip de raționament iezuit nu prea a izbutit să-i convingă pe cei care se îndoiau.¹²

Apoi Șenuta a istorisit cu mare repulsie cele ce s-au petrecut în casa lui Gessius. Aflându-se în acea cameră, spunea el, se simțea de parcă ar fi intrat din nou într-un templu păgân, în acele zile întunecate de dinainte ca împărații creștini să poruncească nimicirea lor. Pentru că, de îndată ce au trecut de ușă, călugării s-au trezit într-o încăpere cu un aer îmbâcsit de tămâie și iluminată de nenumărate opaițe așezate în firide. Se aflau într-o cameră plină cu idoli păgâni: o statuie a destrăbălatului paricid Zeus, una a tatălui acestuia, Cronos, alta a înșelătoarei Hecate...

Întreaga cameră – sau așa au pretins – era ticsită cu zeități lascive și libidinoase. Tămâia fumega deasupra unor mici altare. Opaițele, aprinse de o mână pioasă, răspândeau o lumină pâlpâitoare peste chipurile idolilor

păgâni. O priveliște insuportabilă pentru un evlavios monah creștin. Însă e dificil să ne închipuim că, de îndată ce lumina i-a învăluit chipul cavernos, în ochi nu i s-a aprins un licăr de biruință. Pentru că Șenuta – un foarte descurcăreț vânător de glorie – a înțeles repede că, deși acea clipă era oribilă, era totodată și magnifică. Își surprinsese vrăjmașul în flagrant delict de venerare păgână. În lumina încețoșată, figurile întunecate ale călugărilor au înșfăcat grăbite statuile blestемate și au părăsit de îndată casa, ajutate, firește, de Dumnezeu.¹³

În strada din apropierea casei, adâncă noapte egipteană părea aproape luminoasă în comparație cu ce se petrecuse în casă. Călugării au mers la fluviu și au sfărâmat toate statuile pe malul acestuia, aruncând rămășițele lor în apă. Apele au bolborosit, înghițind de îndată resturile cultului păgân al lui Gessius. Un alt cuib al lui Satan fusese curățat.

Mai târziu, când Șenuta a fost criticat pentru că intrase în casa cuiva fără permisiune, el a fost cât se poate de intransigent, declarând: „Nu există nelegiuire pentru cei care îl au pe Cristos!”¹⁴

Legile ținutului nu contau câtuși de puțin pentru Șenuta. Legile mănăstirii, pe de altă parte, trebuiau să fie respectate mereu. Și erau nenumărate. Mai mult de 500 de reguli circumscriau fiecare aspect al vieții călugărilor lui Șenuta, din clipa în care se trezeau, înainte de ivirea zorilor, până în momentul când se culcau. Erau reguli cu privire la îmbrăcăminte, la hrană (foarte frugală, în special pâine), la orele meselor (foarte rare), la ceasurile de rugăciune (neîncetat), la modul rugăciunii (cu glas tare). Alte reguli stabileau cum să se ridice mâinile la rugăciune (în chip solemn, înălțate deasupra coastelor), cum să doarmă (singuri și fără poftă erotică), cum să se spele (foarte rar și fără a privi la trupurile altora ori la al lor), cum să se bărbierească (absolut deloc, fără îngăduință, pentru că „blestemat este cel care se bărbierește...”) și chiar reguli despre cum să se procedeze în latrină. O regulă – care ridică mai multe semne de întrebare în loc să ofere răspunsuri – preciza: „Dacă cineva are nevoie să-și lepede scârna într-un ulcior sau în alt vas să-l întrebe pe cel mai în vârstă”¹⁵.

Odată intrat în mănăstire, viața unui călugăr nu mai era a lui. La fel și toate avuțiile sale. Până și hainele trebuiau lepădate în afara mănăstirii,

pentru că toți călugării erau egali în toate privințele, astfel ca dorința să nu-și poată face loc printre ei, ca printre oamenii nesăbuiți. Mănăstirea însăși nu doar că dorea proprietățile lor, ci le cerea categoric. Una dintre condițiile acceptării unui nou monah era cedarea tuturor bunurilor și proprietăților sale mănăstirii. Cedarea se făcea în scris, în termen de trei luni de la intrarea în mănăstire. Dacă refuzau, aceștia se trezeau, după cum grăiesc regulile însele, „blestemați”.¹⁶

Fără îndoială, proprietățile acestor călugări au început să se extindă. În curând, terenurile mănăstirii s-au mărit peste măsură, cuprinzând acum nu doar clădirile monahale, ci și dumbrăvi de palmier, livezi, grădini de zarzavaturi, ferme, ogoare... Mănăstirea pretindea că are control asupra minților sau măcar încerca asta. Din clipa în care se deșteptau, călugării din mănăstirea lui Șenuta nu se odihneau aproape deloc, consacându-se unui program epuizant de muncă fizică și rugăciune. Rareori păstrau tăcerea. Pentru a le împiedica mintea să zburde pe cărări necurate erau încurajați ca, în timpul plictisitoare trude a împletirii coșurilor, să cânte neîncetat rugăciuni sau versete din Scriptură. Aidoma unor lanțuri zornăitoare, cântecul îi păzea de păcate și le încătușa mințile rătăcitoare. Se spunea că întreaga mănăstire răsuna ca un gigantic roi de albine în zbor.¹⁷

De ce se dedicau oamenii unei asemenea vieți lipsite de bucurii? Este posibil să nu fi cunoscut cât de auster urma să le fie traiul când se alăturau vieții monahale. Monahilor care intrau în mănăstirea lui Șenuta nu li se dădea un contract complet să-l completeze la intrare, nici nu știau ce drepturi au. În schimb, disciplina monastică era o adevărată religie care li se descoperea treptat. Întregul corp de legi ale Mănăstirii Albe erau explicate treptat nou-veniților. Acesta era mai puțin machiavelic decât părea. A le asculta pe toate odată ar fi durat o seară întreagă. Cu toate acestea, de îndată ce călugării își dădeau seama în ce fel de loc ajunseseră – acum spoliați de bani, de pământ și chiar de propriile veșminte –, le era aproape cu neputință să mai plece.

De îndată ce un monah se încredința pe sine unui alt monah cu experiență, trebuia să i se supună acestuia sau să suporte consecințele. Numeroase reguli încep cu formula: „blestemat să fie“. De pildă:

blestemat să fie cel ce nu își cedează toată averea mănăstirii; blestemat să fie cel care se bărbierește fără să-i fost poruncit acest lucru; blestemat să fie cel care privește la un alt monah cu poftă. Dacă un monah mânca un castravete la un ceas din zi când nu era îngăduit, legea îl informa sec că „păcătuiește“. Cel puțin 60 de reguli erau dedicate infracțiunilor sexuale. A privi cu poftă la goliciunea aproapelui pe când se spăla era greșit, la fel cum era privitul cu dorință la propria goliciune. Cei care „nutreau față de aproapele lor o dorință spurcată în inimă“ erau de asemenea „blestemați“.¹⁸

Observați ultima precizare: „cu o dorință spurcată în *inimă*“. Nu fusese comis nici un păcat. Simpla intenție era în sine un păcat. Dar în mănăstirea lui Șenuta până și gândurile se aflau sub un control strict. „Poate oare omul să se ascundă în loc tainic, unde să nu-l văd Eu, zice Domnul?“¹⁹ Răspunsul Mănăstirii Albe era un răsunător „nu“. După cum noua generație de vajnici predicatori creștini le reamintea constant păstoriților, în predici înspăimântătoare, nu se afla nici un loc unde să te poți ascunde de ochii atotvăzători ai Domnului.

Șenuta prezida numeroase anchete verbale sau fizice ale celor pe care îi avea în grijă. Anual, patru săptămâni erau dedicate examinării publice a monahilor. În acest timp toți călugării se reuneau și își analizau în mod public faptele și cuvintele. Această anchetă era însoțită de frecvente inspecții în timpul cărora un oficial cerceta cu atenție chiliile fiecărui monah. După cum precizau regulile monastice, „de douăsprezece ori pe an, întâistătătorul va intra în toate casele din obște și va cerceta toate chiliile din acestea“. Omul se uită la față, dar Dumnezeu vede înlăuntrul sufletului. Șenuta se uita în camera ta.²⁰

Este limpede că monahii lui Șenuta erau îngroziți la vederea acestuia. Luase hotărârea ca toți monahii dintre zidurile sale – sute, sau poate mii – să devină un întreg. Toți munceau, se rugau și se odihneau în același timp. Era vreme pentru trezit, vreme pentru rugăciune, vreme pentru mâncat, vreme pentru dormit. Vreme pentru ascultare. Călugării se mișcau ca un singur trup, mai curând ca un singur roi decât un grup de indivizi. Pronumele posesive erau interzise. Nu aveai voie să spui „pâinea *mea*“, de vreme ce toate lucrurile aparțineau tuturor și nimănui. Toți trebuiau să

asculte de îndată de sunetul clopotului monahal de lemn; era vai și-amar de cel care nu o făcea. Clopotul bătea de două ori. Primul semnal indica faptul că monahii trebuiau să se oprească din lucru; al doilea semnal însemna că trebuie să treacă la activitatea următoare. Odată, unul dintre călugării lui Șenuta puneă lemne în cuptor când a răsunat clopotul. Supus, călugărul a așteptat cu mâna în cuptor până ce a răsunat a doua bătaie de clopot, când și-a retras mâna arsă de foc.²¹

Nu doar călugării îi știau de frică lui Șenuta. El putea să abată mânia lui Dumnezeu peste oricine socotea că merită asta, inclusiv peste demoni. Într-o seară, un funcționar a venit să inspecteze Mănăstirea Albă – probabil să investigheze excesele teribilelor pedepse despre care se spunea că sunt aplicate călugărilor păcătoși. Șenuta l-a văzut intrând fără să-i ceară permisiunea. Potrivit legendei, funcționarul l-a înșfăcat pe Șenuta, dar acesta s-a luptat cu el și a reușit să-l imobilizeze, prinzându-l între coapse ca într-un clește. Atunci Șenuta și-a dat seama că respectivul vizitator nu era un demnitar local, ci un demon. Într-o altă versiune a poveștii, respectivul personaj este diavolul însuși, în timp ce lupta lor devine mai spectaculoasă. Anecdota se încheie cu Șenuta doborându-l pe demon la pământ și punându-i piciorul pe cap.²²

Fervoarea religioasă nu era ceva nou. Grecia și Roma cunoscuseră și ele personaje care duceau religia la extrem și care au trăit umiliți și striviți de teama față de zei. Totuși, entuziasmul religios era mai mult o pasiune personală și era păstrat în limitele legii. Dar când creștinismul a preluat controlul, religiozitatea a devenit o datorie publică și, plină de o mândrie care se îndreptăța pe sine, a trecut dincolo de marginile legii. Unii gânditori însemnați ai epocii sprijineau un astfel de comportament. Dacă era necesar, cineva putea deveni nesuferit. Nu se dădea în lături de la nimic – nici de la a-i răni pe alții – dacă o făcea pentru Domnul. Într-un final, nu exista nelegiuire pentru cei care-l aveau pe Cristos.

A pedepsi un păcătos în mod violent, a-l biciui, a-l bate, a-l face să sângereze nu însemna deloc a-l vătăma, ci a-l izbăvi de mult mai cumplitele pedepse care urmau. Șenuta era îngrijorat că, dacă nu-i bate pe călugării aflați în grija lui, l-ar jigni pe Dumnezeu. Pedepsele aplicate creștinilor care păcătuiau grav, chiar în epoca lui Augustin variaua de la

confiscarea proprietății la izgonirea din biserică, bătaie și biciuirea cu vergi. Era mai bine, afirma Augustin, „să iubești cu asprime, decât să amăgești cu blândețe“. Oare păstorul nu aduce înapoi la turmă oaia cea pierdută cu toiagul? Biserica, scria el, „persecută în duhul iubirii“.²³

Era o violență sacră. Isus le spusese adeptilor săi să întoarcă și celălalt obraz celui ce-i lovește peste obrazul drept, dar ucenicii lui din veacurile IV–V nu erau atât de iertători. După cum lămurea Ioan Crisostom, dacă un creștin auzea pe cineva hulind, departe de a-i întoarce și celălalt obraz, trebuia să meargă la el și să-l mustre. Ba chiar, dacă era nevoie, să-l și lovească, fără să-l cruțe câtuși de puțin: „Dacă auzi pe cineva hulind la răspântie sau în for, du-te la el și dojenește-l; și chiar dacă trebuie să-l lovești, nu pregeta. Izbește fața lui cu palma, lovește gura lui, și sfințește-ți mâna prin această lovitură“²⁴. Crima comisă în numele lui Dumnezeu, argumenta un alt scriitor, nu era crimă, ci rugăciune.²⁵

Câteva dintre metodele de control ale lui Crisostom și Șenuta s-au oglindit, un veac mai târziu, pentru motive similare, în legislația imperială. Când a venit la putere, în 527 d.Cr., împăratul Iustinian era hotărât să reformeze prin legi moralitatea supușilor săi, cu un zel nemaivăzut până atunci. El avea un imbold foarte serios: dacă nu-i pedepsea el, ar fi făcut-o Dumnezeu.

Oficialii civili s-au văzut constrânși să pună în aplicare legi care reglementau viața privată. Oficialii ecleziastici s-au trezit că sunt spioni *de facto* în serviciul imperial. Împărații romani se folosiseră dintotdeauna de spioni (*delatores*). Acum, aceștia au trecut în slujba Bisericii. Oameni de toate rangurile au devenit informatori. Orice încălcare a legii trebuia raportată. Episcopilor li se cerea să fie spionii împăratului și să-l informeze despre colegii lor. Dacă refuzau sau nu-și îndeplineau bine obligația, erau trași la răspundere. Clerul a fost însărcinat să predea rapoarte cu privire la locurile unde se aflau actori, actrițe și – după cum dezvăluia o lege – unde se găsesc „prostitute îmbrăcate cu haine monahale“²⁶. Pedepsele puteau fi îngrozitoare. Dacă o infirmieră ajuta sau facilita o afacere amoroasă pentru o tânără pe care o avea în grijă era pedepsită turnându-i-se plumb topit pe gât. Sancțiunile erau maxime. Iustinian, după cum observă cronicarul său, Procopius, era decis să închidă

toate căile care duceau la păcat.²⁷

Câteva dintre aceste „sacre“ violențe au îngrijorat chiar și Biserica. În Africa de Nord, la începutul veacului al V-lea, *circumcelliones* au devenit celebri nu doar pentru sinuciderile lor, ci și pentru atacurile ticăloase asupra celor care nu le împărtășeau credințele creștine sectare. Un episcop, pe când se afla în altar, s-a trezit înconjurat de un asemenea grup de bărbați care l-au bătut cu bâtele. Apoi atacatorii au răvășit altarul și l-au lovit cu rămășițele acestuia, înainte de a-l înjunghia în vintre. Un alt preot a fost târât afară din casă, apoi i s-a scos un ochi. Asemenea pedepse erau analoage păcatelor săvârșite, imitându-le, în chip morbid, pe cele care îi așteptau pe păcătoși în iad, unde, de pildă, hulitorii erau spânzurați de limbă. Astfel, ochii celor rătăciți erau scoși din cauză că aceștia nu vedeau adevărata credință, fiind „orbi“. Unui alt episcop i-au fost retezate mâinile și limba cu care propovăduia lucruri amăgitoare.²⁸

Circumcelliones năvăleau peste tot, vandalizând proprietăți, dând foc la biserici și incendiind casele. Când lumea credea că acești „războinici“, cum își spuneau chiar ei, nu puteau face lucruri și mai rele, ei au născocit un lucru pe care Augustin îl numea „o violență nouă și de negrăit, o dovadă de cruzime vrednică de însuși diavolul“²⁹. Amestecând sodă caustică și oțet, aceștia au creat o soluție îndeajuns de puternică încât să ardă pielea omenească. Pe aceasta o foloseau azvârlind-o în ochii preoților, orbindu-i. Nimeni nu era în siguranță. Dacă un „trădător“ – cum îi numeau ei pe cei care nu le împărtășeau credința – se afla în propriul cămin, *circumcelliones* pătrundeau în casa acestuia, îl târau afară și-l atacau. Cu cât atacul era mai neașteptat, cu atât mai glorioasă era fapta.

Festivalurile vechilor zei erau o țintă favorită. *Circumcelliones* le atacau, sfărâmau statuile și urlau și înfiorător *Laudate Deum* – „lăudați pe Domnul“. Într-o clipă, o sărbătoare voioasă, stropită din belșug cu băutură, se transforma în haos deplin. Ca mulți alții de dinainte și după ei, erau foarte scrupuloși în chestiunile religioase. De vreme ce în Matei 26:52 se spunea „întoarce sabia ta la locul ei“, cu o precizie demnă de iezuiți, aceștia și-au însușit bâta ca armă favorită. Prin urmare, violența religioasă putea fi înfăptuită acum, de vreme ce păcatul era evitat. În plus, o bătă era destul de eficientă. Puteau bate pe oricât de mulți până la moarte, înainte

de a dispărea din peisaj.³⁰ Semnul lor distinctiv a devenit acest băț cu care se mândreau numindu-l „Israel“.

Poate că Augustin și alții au fost îngroziți de asemenea fapte – dar, până la un punct, Biserica culegea ceea ce semănase. Cu câteva decenii mai devreme – după cum a observat savantul Brent D. Shaw – predicatorii creștini erau foarte încântați de violența acestor *circumcelliones*, pe care o încurajau. Acești amatori au fost foarte utili în lupta pentru nimicirea templelor păgâne, pe care le-au făcut una cu pământul. Școliți și încurajați la violență și vandalism, acest grup a devenit – spre disperarea celor care îl încurajase cândva – mult mai puțin obedient.³¹

Dacă *circumcelliones* nesocoteau legea, ei se găseau într-o nobilă companie. La cel mai înalt nivel, Biserica începuse să provoace puterea imperială. Mai mulți romani remarcaseră tendința creștinilor de a se considera mai presus de lege și acest fapt era supărător. Când Plinius cel Tânăr și-a anchetat sclavii, i-a executat pe unii, atât din cauza apartenenței la creștinism, cât și din cauza îndărătnicieii lor. Romanii găseau insolent comportamentul creștinilor din fața instanței. Creștinul care refuzase să răspundă oricărei întrebări în cursul procesului – chiar la întrebarea cu privire la numele lui –, repetând invariabil „sunt creștin“, a fost admirat de alți creștini pentru dârzenia lui.³² În ochii romanilor însă, o asemenea atitudine era o încăpățănare infantilă.

Pe măsură ce creștinismul devenea tot mai puternic, actele sale de sfidare au devenit tot mai îndrăznețe. Procesele din sălile de judecată din estul imperiului erau întrerupte de sinistre grupuri de călugări îmbrăcați în negru și care cântau psalmi. Creștinii au cerut dreptul de azil pentru biserici. Cererea lor a devenit lege.³³ În Antiohia, teama de monahi era atât de mare, încât un judecător nici nu i-a mai așteptat să ajungă la tribunal. Auzind sunetul imnurilor cântate de monahii care se apropiau, a sărit de pe scaunul său, a întrerupt ședința și a fugit din oraș. „Justiția nu mai poate fi aplicată odată ce apar oamenii aceia“, a spus el, după ce a reușit să se salveze fugind.³⁴

În Cezareea, un judecător a cutezat să îl pună la punct pe un episcop creștin. El a săvârșit, în viziunea Bisericii, o fărădelege afirmând că oricine, creștin sau nu, trebuie să se supună legii. Mai apoi a regretat

afirmația. O gloată de creștini, „aidoma unui roi purtat de fum“, s-au ridicat și, „înarmați cu torțe, măciuci și pietre, au început să urle, purtați cu toții de un zel comun“. A fost o tehnică eficientă. După cum consemna, cu satisfacție, un creștin: „ce a mai putut face acel trufaș și îndrăzneț judecător a fost să le cerșească îndurare, dându-se în lături din fața lor cu mare spaimă“. Această faptă, observă cronicarul cu mulțumire, „a fost lucrarea Dumnezeului sfinților care pe toate le rânduiește spre binele celor mai buni“³⁵.

Pentru mulți necreștini nu părea să fie deloc astfel. Scriitorii vremii își exprimau dezgustul față de o asemenea nesupunere. După cum observase filozoful Celsus, cu mulți ani în urmă, legile nu trebuie disprețuite, pentru că, atunci când toți fac aceasta, legea își va pierde orice putere. Felul în care creștinii zeloți își intimidau adversarii – observa un alt scriitor – nu este deloc felul în care ar trebui să funcționeze pedepsirea încălcării legii în Imperiul Roman. „Nimeni nu scoate sabia împotriva ucigașului și nu îi taie acestuia gâtul, folosind forța în locul legii“, spunea oratorul Libanius. Într-o societate civilizată „locul sabiei este luat de procesele civile sau penale“. Creștinii, scria el cu dispreț, nu par să aibă timp pentru așa ceva. „Acești oameni sunt și judecători și acuzatori și călăi pentru cei cărora le intentează proces.“³⁶

Predicatorii creștini erau intransigenți. Ei afirmău că au de dat socoteală unei puteri mai înalte decât legea. Ochii lor erau ațintiți spre ceruri. După cum le reaminteau turmei lor, legea unor oarecare birocrați imperiali nu avea nici o valoare. Numai cea dumnezeiască trebuia luată în considerare. Orice putea mântui un suflet – chiar dacă era îndreptat împotriva legii, a ordinii sau a trupului în care locuia acel suflet – era acceptabil. A năvăli asupra caselor, templelor, persoanelor întinate de „rătăcirea păgână“ nu însemna a-i vătăma pe aceștia, ci a-i ajuta. Nu era brutalitate, ci bunătate, educație, reformă.

O amplă țesătură metaforică a fost creată pentru a camufla ceea ce nu era altceva decât violență pură. Crisostom scria despre vânătoria cu lațuri vorbind despre readucerea oii rătăcite pe calea cea bună. Augustin a folosit imaginea cinei descrise în Luca. Oare nu i-a spus stăpânul casei slugii sale: „Și a zis stăpânul către slugă: «Ieși la drumuri și la garduri și silește

să intre, ca să mi se umple casa!»³⁷ Ei bine, și cei care nu doreau trebuiau constrânși să intre în Casa Domnului. Argumentația a mers mai departe: cei care îi pedepseau pe creștinii răătăciți nu erau brute. Dimpotrivă. Augustin spunea despre ei că se asemănau medicului care încerca să-l tămăduiască pe un bolnav. „Când chirurgii văd că o cangrenă trebuie înlăturată sau cauterizată, adesea, din iubire de oameni, se arată surzi la țipetele suferindului.“ În aceeași scrisoare, Augustin își exprima simpatia pentru un creștin îngrijorat care își trăgea de păr copilul spre a-l opri de la întărâtarea șerpilor, văzându-l ca pe un părinte care smulge sabia din mâna copilului. „Astfel de pedepse sunt rânduite de o grijă înțeleaptă, nu de o cruzime neîndurătoare.”³⁸

Acest paradox al pedepsei devenise deja familiar, repetându-se iar și iar că aceste pedepse fizice sunt o dovadă a bunătății. Biserica prigonește, spunea Augustin, în duhul iubirii. Ieronim, faimosul savant biblist și sfânt, era de aceeași părere: nu era un act de cruzime să aperi onoarea lui Dumnezeu, pentru că în Biblie păcătoșii sunt pedepsiți și chiar uciși.³⁹ Crisostom încuviința și el. Dacă el pedepsea trupul pământesc o făcea doar pentru a proteja ceea ce este veșnic în om, astfel ca „tu să fii mântuit, cu toții să ne veselim, iar Dumnezeu să fie proslăvit acum și pururi și în vecii vecilor cei fără de sfârșit. Amin”⁴⁰. Cei care primeau o astfel de mântuire – nu fără motiv – se simțeau altfel. Un călugăr aflat în grija lui Șenuta a fost mântuit atât de sălbatic prin bătaie, încât a murit din cauza rănilor.

Și ce dacă oamenii, dezobișnuiți să se veselească, erau acum înspăimântați pentru că vecinii lor îi spionează, îi raportează, îi vânează în propriile case? Ei bine, frica avea beneficiile ei. E preferabil să fii speriat decât să păcătuiești. „Unde este groază“, spunea Augustin, „acolo este și mântuire. O, milostivă sălbăticie!”⁴¹

Fundamentele intelectuale pentru sute de ani de oprimare teocratică erau deja stabilite.⁴²

Capitolul 16

VREMURI DE TIRANIE ȘI CRIZĂ

Mai mult, interzicem celor cuprinși de nebunia păgânismului predarea oricăror învățături.

— *Codul lui Iustinian 1, 11, 10, 2* —

Filozoful Damascius era un om curajos. Trebuia să fii curajos în acele vremuri ca să fii filozof, mai ales după ce vedeai ce văzuse el. Pe când se plimba pe străzile din Atena, în 529 d.Cr., a auzit cum erau strigate prin piețele aglomerate noile legi despre care circulau zvonuri neliniștitoare.¹ Damascius fusese deja persecutat de creștini. Acum ar fi fost nesăbuit din partea lui dacă n-ar fi recunoscut pe dată semnele ce prevesteau o nouă persecuție.

Pe când era tânăr, Damascius a studiat filozofia la Alexandria, cetatea unde fusese ucisă Hypatia.² Nu a mai zăbovit multă vreme acolo, de vreme ce orașul se întorsese împotriva filozofilor. Persecuția a început în mod dramatic. Un atac violent al studenților necreștini asupra unui creștin a stârnit un șir de represiuni cărora le-au căzut pradă filozofii și păgânii. Călugări creștini, înarmați cu securi, au năvălit într-o casă pe care au demolat-o, sub pretextul că ar fi un altar al idolilor „demonici”.³ Violențele s-au răspândit, iar creștinii au căutat și au strâns toate imaginile vechilor zei de prin Alexandria, din băi și din casele oamenilor. Le-au adunat pe un rug în centrul orașului și le-au ars. După cum observa, mai mult decât mulțumit, cronicarul creștin Zaharia din Mytilene, Cristos le-a dat urmașilor săi „puterea de a călca în picioare șerpilor și scorpionii, precum și toată puterea vrăjmașului”.⁴

Pentru Damascius și alți filozofi acesta era doar un preludiu a ceea ce urma. Curând, un demnitar imperial a fost trimis la Alexandria să investigheze situația păgânismului. Ancheta s-a preschimbat rapid în persecuție. Mai mulți filozofi au fost torturați, fiind atârnați de funii, iar

fratele lui Damascius a fost bătut cu bâte și, spre marea mândrie a lui Damascius, a rămas tăcut.⁵

Filozofii nu au fost atacați doar la Alexandria și nu au îndurat mereu atacurile cu o astfel de suferință mută. Când un filozof era bătut într-un tribunal din Constantinopol, sângele a început să-i șiroiască pe spate. Omul a luat sânge în căușul palmei și i-a spus judecătorului: „Tu, sălbaticule“, „vrei să sfâșii carnea oamenilor? Iată ceva cu care să te speli!“ Apoi a aruncat un pumn de sânge spre demnitar: „bea acest vin!“⁶

Persecuția de la Alexandria îl va schimba complet pe Damascius, care nu intenționase vreodată să studieze filozofia. Fiul privilegiat al unor părinți bogați, voise să urmeze mai atractiva carieră de orator. Norocul l-a îndrumat spre filozofie, dar, odată convertit la această cauză, nu numai că s-a devotat pe deplin filozofiei, ba chiar și-a riscat viața pentru ea, în mai multe rânduri. A nutrit un profund dispreț pentru oricine făcea mai puțin, iar în scrierile sale îi înfierează pe cei cărora le place să pălăvrăgească despre ceea ce trebuie făcut, dar sunt incapabili să pună ceva în practică.⁷ Cuvintele fără fapte erau inutile. Așadar, acțiune! Când persecuțiile din Alexandria au devenit insuportabile, Damascius a decis să plece. În taină, împreună cu profesorul său, Isidor, s-au zorit spre port și s-au îmbarcat. Destinația lor era Atena, în Grecia, cel mai faimos oraș din istoria filozofiei occidentale.

Trecuseră patru decenii de când Damascius se refugiase la Atena într-un exil intelectual. În acest timp se schimbaseră multe. Când ajunsese în oraș era tânăr; acum avea aproape 70 de ani. Dar era plin de energie ca întotdeauna și când se plimba prin Atena, în mantia sa de filozof – același veșmânt auster pe care îl purtase și Hypatia –, mulți cetățeni îl recunoșteau cu ușurință, pentru că acest exilat era deja o figură consacrată a filozofiei ateniene, un autor prolific și conducătorul uneia dintre școlile filozofice ale orașului: Academia. A spune „una dintre școli“ nu înseamnă a-i diminua importanța; era, poate, cea mai celebră școală din Atena și din Imperiul Roman. Istoria ei mergea înapoi, în timp, vreme de o mie de ani și va lăsa urme lingvistice în Europa și America pentru următorii 2000 de ani. Fiecare academie modernă, *academy*, *académie* și *akademie* îi datorează numele.⁸

După ce străbătuse marea cea învolburată ca vinul, viața lui Damascius fusese bună, uimitor de bună, dată fiind agitația pe care o lăsase în urmă. În Alexandria, tortura, crima și nimicirea își puseseră amprenta asupra vieții intelectuale a orașului. După uciderea Hypatiei, numărul filozofilor din Alexandria, precum și calitatea învățământului – lucru deloc uimitor – intrase într-un declin dramatic. În scrierile autorilor alexandrini din epocă se resimte o adâncă mâhnire, aproape deznădejde. Mulți, ca Damascius, au plecat.

În Atena secolului al V-lea, Biserica nu era atât de puternică și era mult mai puțin agresivă. Dar intelectualii îi simțeau presiunea. Filozofii păgâni care se împotriveau creștinismului au plătit. Informatorii erau la tot pasul, iar demnitarii imperiali își plecau urechea la spusele lor. Unul dintre predecesorii lui Damascius a exasperat într-atât autoritățile, încât a fost nevoit să fugă, izbutind, cu mare dificultate, să-și scape viața și proprietatea. Un alt filozof i-a iritat atât de mult pe creștini cu felul său „păgân“ de viață, încât aceștia l-au silit să meargă în exil, departe de „oamenii asemănători vulturilor“, cum îi numea el pe creștinii care stăpâneau acum Atena. Printr-un gest care anevoie putea fi considerat ca neavând valoare simbolică, creștinii au înălțat o bazilică în mijlocul a ceea ce era odată o bibliotecă. Atena, care fusese atât de înclinată spre dezbateri, atât de glorioasă și neobosită în formularea argumentelor, acea Atenă era tăcută. Lumea de acum era din ce în ce mai încordată și mai crispată. Era, după cum a spus un prieten al lui Damascius, „o vreme de tiranie și criză“.⁹

Structura orașului se schimbase. Festivalurile păgâne erau interzise, templele închise și, ca în Alexandria, înfățișarea orașului era profanată. Aici, profanarea se petrecuse prin înlăturarea măreței statui a zeiței Atena, sculptată de Fidias. Rafinatele tradiții filozofice ale Atenei fuseseră înjosite, deși la asta au contribuit nu doar creștinii, ci și filozofii incompetenți. Când Damascius și profesorul său au sosit la Atena, la sfârșitul secolului al V-lea, au fost cu totul cucerți de oraș. Acum, observa Isidor, „filozofia nu se află doar pe marginea prăpastiei, ci aparține unei epoci demult apuse“¹⁰. Damascius nu știa vreo împrejurare în care filozofia să fi fost atât de disprețuită ca în Atena acelei vremi.¹¹ Era un

semn al ostilității crescânde a imperiului față de necreștini, iar Atena părea locul cel mai ostil pentru refugiu.

Totuși, Damascius a reunit filozofia ateniană în jurul său. La câteva decenii după sosirea lui în oraș reușise să trezească din amorțire școlile filozofice și să le răspândească iar faima în lume. Din nou, Academia atrăgea scriitori care o numeau „chintesența florii filozofiei din vremea noastră” și care veneau aici să studieze.¹² Filozofii ei erau foarte prolifici și erudiți. Damascius și colegii săi au întocmit tratate care au primit calificativul de cele mai savante documente pe care ni le-a lăsat Antichitatea.¹³ Neobositul Damascius a găsit și el timp să scrie tratate academice foarte dense despre Aristotel și Platon, alcătuind și rafinate opere despre metafizică, Platon și matematică.¹⁴

Deși avea succes, Damascius nu uitase ce văzuse în Alexandria și nici nu putut să ierte. Scrierile sale dovedesc un neîntrerupt dispreț pentru creștini. Puterea zelului creștin în acțiune i se înfățișase pe deplin. Fratele său îi căzuse victimă. Profesorul său fusese exilat din cauza acestui zel. Și, din nou, în anul 529, zelotismul își făcea simțită prezența. Creștinismul proclamase cu mult timp în urmă că toți păgânii fuseseră șterși de pe fața pământului.¹⁵ Acum, în sfârșit, realitatea era silită să cedeze în fața retoricii triumfaliste.

Hotărârea neînduplecată care a declanșat această amenințare nu a fost resimțită doar în Atena vremii. Anul 529 d.Cr. a fost cel în care situația a început să se înrăutățească la Atena, dar și cel în care Sfântul Benedict a nimicit altarul lui Apollo din Monte Cassino.¹⁶ Câțiva ani mai târziu, împăratul Iustinian a decis să distrugă friza frumosului templu al lui Isis de la Philae din Egipt. Un general creștin și trupele sale au zdrobit metodic chipurile și brațele imaginilor demonice. Dacă mergi azi la Philae poți vedea friza – în mare parte intactă –, cu excepția multor figuri sculptate cărora le lipsesc fețele și mâinile.

În Atena nu atât templele erau potențial primejdioase, cât ceva mult mai intangibil: filozofia. Atacurile precedente asupra lui Damascius și a savanților săi fuseseră conduse de entuziasmul local: ba o bandă violentă de călugări alexandrini, ba un demnitar local. Dar acest atac era ceva nou. Nu era consecința entuziasmului unei puteri locale ostile. Venea sub formă

legală, chiar de la împărat. De fapt, ceea ce s-a abătut asupra filozofilor în anul 529 d.Cr. nu a fost o singură lege, ci un torent de violențe legislative, venit de la Iustinian. „Milostivirea Sa, slăvitul și milosârdul Iustinian“, așa cum îl numeau legile vremii, a dat acest cod de legi care strălucește „cu o lumină neprihănită, aidoma celei unui astru“. Iar Iustinian însuși era numit „Sanctitatea Sa“ și „Slăvitul Împărat“¹⁷.

Nu era însă nimic slăvit sau milosârd în ceea ce urma. Nici ceva plin de milă. Era sfârșitul. De acum înainte „neevlavioșii și nelegiuiții păgâni“ nu mai aveau îngăduința să persiste în „nesăbuita lor rătăcire“¹⁸. Oricine refuza mântuirea în viața viitoare urma să fie osândit în cea de acum. Legile au căzut ca niște lovituri de ciocan peste cei care aduceau jertfe zeilor. Pedepsa pentru aceasta era moartea. Oricine se închina la statui era executat. Oricine, botezat fiind, continua să aducă jertfe urma să fie și el executat.¹⁹

Legile au mers mai departe. Nu doar că practicile religioase ale altor religii erau interzise. Practicarea religiei creștine devenea obligatorie în fiecare templu păgân păcătos din imperiu. Drumul spre eroare era acum închis cu forța. Toți trebuiau să devină creștini. Fiecare om din imperiu care nu era botezat trebuia să o facă de îndată, să meargă în sfintele biserici, unde „să se lepede de vechea rătăcire și să primească mântuitorul botez“. Cei care refuzau erau deposezați de toate bunurile, mobile și imobile, și își pierdeau drepturile civile. Erau reduși la sărăcie, dar acestea nu erau propriu-zis pedepse, ci doar un preambul, fiindcă adevărata pedeapsă va veni în viața viitoare. Cei care nu se grăbeau împreună cu familia spre „sfintele biserici“ și nu se botezau aveau de suferit cele amintite mai sus, apoi erau exilați. „Nesăbuita rătăcire“ a păgânismului urma să fie ștearsă de pe fața pământului.²⁰

Într-o astfel de atmosferă dura ceva până când o lege devenea cu adevărat represivă. Totuși, una a reușit. Din noianul de furie spumegândă emanat de guvernul vremii, o lege a devenit cu adevărat infamă pentru următorii 1500 de ani. Dacă o citim, comparând-o cu celelalte legi ale lui Iustinian, ne pare copleșitoare. Dincolo de plictisitoarele paragrafe birocratice, este cunoscută ca „Legea 1, 11, 10, 2“. „Mai mult“, glăsuiește aceasta, „interzicem predarea oricărei învățături care este atinsă de

nebunia păgână“, pentru a nu „corupe sufletele învățăceilor“. ²¹ Legea continuă, adăugând câteva detalii meticuloase privind plata, dar, în mare, aceasta este.

Consecințele ei au fost formidabile. Legea de față a fost cea care i-a silit pe Damascius și adepții săi să părăsească Atena. Tot această lege a avut ca efect închiderea Academiei și l-a făcut pe savantul englez Edward Gibbon să afirme că toate invaziile barbare au făcut mai puțin rău filozofiei ateniene decât creștinismul. ²² Urmarea acestei legi a fost descrisă mai simplu de către alți istorici. Din această clipă, spuneau, Epoca Întunecată a început să se aștearnă peste Europa.

Dar nu s-a așternut imediat. La fel ca alte „ore astrale“ ale istoriei, și această lege a fost mai mult expresia unei tendințe. Nimic nu s-a prăbușit dintr-odată. Lumea nu s-a întunecat brusc, ci puțin câte puțin. Consecințele imediate ale legii n-au fost atât de dramatice cât lăsa să se înțeleagă formularea ei. Pentru o vreme, Damascius și tovarășii săi filozofi au continuat să predea, iar școala lor a funcționat. Au ținut conferințe și cu siguranță că au scris și cărți. Și, firește, e imposibil să ne închipuim că filozofii au încetat să se ciondănească asupra detaliilor de interpretare a filozofiei neoplatonice.

Cunoaștem puține lucruri din această perioadă, oricât de ispititoare ar fi posibilitățile. Se pare că putem cunoaște destul de precis ce clădiri au folosit acești ultimi filozofi ai Academiei, ultimii filozofi autentici ai Atenei, în ultimele luni și zile de ședere în oraș. ²³ Săpăturile din 1970 din Agora ateniană au dat la iveală o elegantă casă, demnă de invidiat. Astăzi, această vilă în stil roman este cunoscută sub numele neutru de „Casa C“. Numele nu prea îi face dreptate frumuseții sale. Din afară, firește, pare o locuință fără pretenții. Așezată într-o stradă îngustă, în apropierea pieței principale din Agora, ea arată lumii de afară un zid spălăcit și fără ornamente. Însă lungimea impresionantă a zidului – 40 de metri –, precum și amplasarea ei în umbra Acropolei pot să sugereze cu discreție ceva mai mult.

Dacă ai fi pășit prin acea ușă din zid, lăsând în urmă soarele după-amiezii ateniene, ai fi pătruns într-un hol întunecat, apoi te-ai fi trezit brusc într-o altă lume. Departe de zgomotul și praful străzilor ateniene, te-

ai fi aflat într-o curte umbroasă și răcoroasă, împrejmuită de un portic. Zidurile și pardoseala erau de piatră, reci la atingere chiar în cea mai fierbinte zi, iar de dincolo de curtea interioară venea un susur ispititor de izvor. Dar cel mai remarcabil aspect era arta.

Poți cunoaște multe lucruri despre oameni după arta cu care aleg să-și decoreze locuința. Cele douăsprezece statui recuperate din Casa C nu erau din colecția unui diletant. Impresionează nu doar calitatea extraordinară a meșteșugului artistic, unduțiile delicate ale gurii feminine, ținuturile senzuale ale buze ale zeiței Nemesis, ci și realismul lucrăturii care face vizibil fiecare fir al sprâncenelor împăratului. Alt lucru care ne impresionează la aceste statui este vârsta lor. Erau piese antice, străvechi – chiar pentru vremea când filozofii trăiau acolo. În zilele lui Damascius una dintre ele avea peste 400 de ani vechime.²⁴ O alta, dintre cele mai interesante, era un amplu, dar delicat basorelief sculptat care îi înfățișa pe zeii Hermes, Apollo și Pan, alături de un grup de nimfe, cu toții privind către un Zeus bărbos. Această colecție de artă era una eclectică, un deliciu al anticarilor care ar fi impresionat vizitatorii din orice secol. La începutul veacului al VI-lea, când obiectele de artă erau vandalizate, sfărâmate sau desfigurate, colecția era uimitoare.

Dacă înaintai și treceai de statui, dincolo de dărele de lumină și întuneric lăsate de umbrele coloanelor de piatră, sunetul apei devenea mai puternic. Într-o lume în care apa curentă era o raritate costisitoare, aceasta era o casă din care picura, literalmente, bogăția. Coborai câteva trepte și acolo, sub arcuri generoase, lucind în soarele atenian, găseai un bazin semicircular și un sanctuar. Era un loc al desfătării în cumplita după-amiază ateniană, la fel cum Plinius cel Tânăr se delecta la vederea unei ape cristaline care curgea lângă altarul unui zeu al râului. Oricine putea să venereze aici nu doar zeitatea, ci și frumusețea.

Este foarte plauzibil ca această Casă C să fie locul unde Damascius și colegii săi și-au petrecut ultimii ani la Atena. Ar fi fost locul perfect pentru ei. Aici se găsea tot ce aveau nevoie, de la săli de lectură și de clasă până la sanctuare pentru vechii zei, o mare sală de mese – decorată cu scene din viața zeilor –, unde Damascius oferea cina cu care era îndatorat.

La astfel de mese Damascius făcea figură de amfitrion amuzant. Este foarte limpede, din scrierile sale, că avea un gust foarte fin pentru anecdote. Condeiului său îi datorăm istoria cu Hypatia și prosopul folosit pentru igiena intimă.²⁵ Este evident că el nu prea avea chef să-și săreze vorba cu glume spre a-l face pe cel care-l asculta să se simtă bine. Un savant, a cărui gândire era desăvârșită, este îndepărtat din școala lui ca fiind de „o inteligență inegală”²⁶. Alții primesc dojeni similare. Totuși, cu sau fără aluzii răutăcioase, compania lui era plăcută și, într-un fel, înveselitoare. Splendida curte interioară a casei, cu aspectul ei din altă lume, avea un farmec aparte, datorat și filozofilor care o locuiau, purtându-și veșmintele lor sfidătoare, criticând teoriile altora și dezbătând chestiuni interzise.

Fără nici un dubiu, ei vor fi discutat și despre ceea ce devenise cea mai importantă forță din viața lor: creștinismul. După cum observa cercetătorul Alan Cameron, „în 529 filozofii din Atena erau amenințați cu nimicirea întregului lor mod de viață”²⁷. Creștinii erau în spatele acestei acțiuni, dar, cu toate acestea, vei căuta în zadar cuvântul „creștin” în scrierile filozofilor. Asta nu înseamnă că el nu era acolo. Miasma noii religii se simte pe nenumărate pagini. Creștinii sunt cei care pornesc persecuții, le torturează colegii și îi surghiunesc pe filozofi. Damascius și colegii săi filozofi detestau noua religie și pe conducătorii ei nedispuși la compromis. Până și profesorul lui Damascius, Isidor, celebru pentru blândețea și amabilitatea lui, „îi găsea cu totul dezgustători” și îi considera „iremediabil pângăriți și nimic nu-l putea sili să le accepte compania”²⁸.

Dar cuvântul „creștin” lipsește. De vreme ce silabele acestui cuvânt stârneau prea multă repulsie pentru a fi rostite, filozofii recurgeau la diverse parafraze. Deseori numele pe care le dădeau creștinilor erau indirecte. Cu rafinament, regimul guvernământului creștin, cu crimele, tortura și persecuțiile lui, era numit „situația prezentă” sau „împrejurările cele mai răspândite”²⁹. Într-un alt context creștinii sunt – probabil cu referire la cei care furau și le pângăreau statuile – „oamenii care mișcau ceea ce nu se poate mișca”³⁰. Alteori numele erau mai directe: creștinii erau „vulturii”³¹ sau, și mai simplu, „tiranul”³².

Alte expresii sugerau o ironie fină. Literatura greacă este saturată de creaturi hidoase și respingătoare, iar filozofii le foloseau pentru a descrie cumplita situație în care se găseau. Creștinii au început să fie numiți „giganți” și „ciclopi”. Numele alese par, la prima vedere, o alegere excentrică. Ei nu sunt cei mai îngrozitori monștri din canonul literar grecesc. Homer însuși putea oferi pilda monstrului devorator de oameni, Scylla, ca o insultă mult mai potrivită. Totuși, alegerea avea semnificația ei. Giganții și ciclopii din mitul grecesc nu erau înspăimântători pentru că nu se asemănau oamenilor, ci tocmai de asta. Ei făceau parte dintr-o categorie nefirească de monștri grecești. La prima vedere, arătau aidoma oamenilor, dar trăiau cu totul în afara civilizației. Erau grobieni, josnici, neciopliți, huligani. Erau aproape oameni, dar nu prea mult și însemnau tot ce este mai hidos pentru aceștia. Pentru acești filozofi era analogia perfectă. Când filozoful despre care am vorbit mai sus a fost bătut până ce sângele îi șiroia pe spinare, insulta pe care i-a azvârlit-o judecătorului a fost: „Hei, ciclopilor! Beți și vinul dacă tot ați sfâșiat carne omenească.”³³

Dacă filozofii îi desconsiderau pe creștini, în consecință, autoritățile creștine erau profund iritate de atitudinea acestora. Unele dintre învățăturile lor contraziceau în mod flagrant și intolerabil doctrina creștină. Orice aluzie venită din partea filozofilor cu privire la eternitatea lumii, de pildă, nu putea fi susținută dacă se credea în doctrina creației din nimic. Mai mult, ne aflăm într-o epocă în care filozofia și teologia fuzionau frecvent, un lucru foarte amenințător pentru creștini.³⁴ Ceea ce era și mai rău, în Academie se studia acum nu purul Platon, ci suspectul neoplatonism, spre oroarea scribilor de mai târziu. Un manuscris din veacul al X-lea care păstrează câteva texte ale lui Damascius presară în acestea note critice pline de indignare creștină împotriva acestui om „lipsit de evlavie”³⁵ și față de „neghiobia și absurditatea rău întocmită, de necrezut și imposibilă pe care acesta, cu totul fără Dumnezeu și fără evlavie, o crede”³⁶.

Creștinii nu vor mai trebui să aibă de-a face cu astfel de șicane multă vreme. În 529 d.Cr. legea a interzis filozofilor – celor care sufereau din cauza „nesăbuiinței păgânismului” – să mai predea.³⁷

Ce-și spuneau oare unul altuia filozofii când pășeau pe marmura rece a

coridoarelor din Casa C? La ce s-au gândit când au aflat că, în cazul în care nu se prezintă de îndată pentru a fi botezați, potrivit legii, vor fi deposezați de toate drepturile și posesiunile, inclusiv de minunata lor vilă? Ce vor fi gândit când au auzit că, dacă primesc botezul și apoi cad în păcat, aducând o jertfă pe altarul de lângă frumosul lor bazin, soarta lor va fi execuția?

Ce conversații vor fi purtat în lunile care au urmat după ce noile legi au început să-și facă efectul, iar șuvoiul de discipoli scilipitori care se revărsa în sălile de clasă a început să scadă? Sau când banii din taxe au încetat să mai vină, iar averea lor a început să se micșoreze? Sau când moștenirile și testamentele pe care se sprijineau odinioară s-au sfârșit?

Nu este cu puțință să dăm un răspuns, așa cum este cazul și în privința altor aspecte ale perioadei. Se pare că unul dintre filozofi ar fi scris o istorie a celor petrecute, dar, în caz că a existat cu adevărat, lucrarea s-a pierdut. Câteva fapte, întrevăzute prin pânza subțire a textelor care au supraviețuit, sunt limpezi³⁸. Este evident că filozofii nu au plecat imediat ce infama lege a fost aprobată. În schimb, au intrat de bunăvoie într-un con de umbră, dovadă a înțelepciunii, nu a lașității, potrivit filozofiei lor. Cele aproape două sute de ani de creștinism agresiv i-au învățat valoarea acesteia. Filozofii, după cum spunea unul dintre ei, ar trebui să lase în pace „fiarele adormite, și în asemenea vremuri de criză să evite cu grijă confruntarea cu autoritățile, precum și prematura etalare a sincerității”³⁹.

Dar fiarele adormite nu leneveau. Dimpotrivă, fiarele creștine răgeau acum cu și mai mare înverșunare. Au început confiscările. Filozofii nu mai puteau câștiga bani. Nu mai puteau să profeseze în învățământ. Nu-și mai puteau practica religia, iar acum nu mai dispuneau nici de proprietăți și bunuri. Prin 532 se pare că viața lor a devenit de neîndurat și au decis să plece. Atena, mama filozofiei occidentale, nu mai avea loc pentru filozofi sau, cel puțin, pentru filozofii care refuzau să-și pună instrumentele în slujba stăpânilor creștini.

Damascius avea acum 60 de ani, dar nu voia să se dea bătut. Parcursese mii de mile ca să ajungă aici. Acum trebuia să străbată iar mii de mile. Simțul datoriei i-o cerea. „Dorința pentru bine nu este de ajuns”, scria el, „ci mai e nevoie și de tărie de caracter și de un țel de neclintit precizat”⁴⁰.

Dar, chiar și pentru Damascius, o asemenea călătorie era una foarte îndrăzneță. Filozofii auziseră că era un nou rege în Persia, Chosroes. Despre el se spunea că este un mare iubitor de literatură și un pasionat de filozofie. Zvonurile erau ademenitoare. Dispunea de multe opere traduse din greacă în persană. Mintea îi era plină de doctrinele lui Platon, ba chiar – după cum se șoptea – pătrunsesse dificilul dialog *Timaios*. Persia însăși era un ținut atrăgător. Se povestea că este atât de bine cârmuită, încât nu suferea de pe urma furturilor, tâlhăriei și crimei. Era, pe scurt, tărâmul regelui-filozof visat de Platon.

Călătoria nu avea să fie ușoară. Lungimea ei era descurajantă. Damascius nu era însă un om care să se lase doborât de frică. „Nici un lucru omenesc nu este atât de prețios ca o conștiință curată și limpede“, scrisese el odată. „Un om nu trebuie să pună nimic mai presus de adevăr, nici când este copleșit de primejdiile unei bătălii iminente sau de o sarcină anevoioasă de la care se sustrage cuprins de frică.“⁴¹

Și tot așa s-a petrecut în acea zi, la trei ani după publicarea Legii 1, 11, 10, 2, cu cei șapte bărbați, ultimii filozofi ai măreței Academii, care au părăsit Atena. Pentru a doua oară în viață, Damascius era exilat de creștini. Pentru a doua oară în viață era nevoit să își facă bagajele, să-și adune bunurile și cărțile, după cum făcuse și în Alexandria.⁴² Sosise la Atena ca exilat, în tinerețe, iar de atunci propășise atât de mult. Salvase filozofia ateniană și transformase Academia în cea mai însemnată școală de filozofie din imperiu. Și făcuse aceasta mergând în vârful picioarelor pe lângă „fiarele creștine adormite“.

Dar nu era suficient. Damascius, din nou, se strecura afară din oraș ca un criminal. Mai mult decât atât, nu *ca* un nelegiuit, ci *fiind* nelegiuit. Și unul care – după cum sublinia limbajul isteric al legii – era „nesăbuit, rău și ticălos“. Frumoasa lor casă se pregătea de pustiire. În 532, filozofii au părăsit Atena. Academia s-a închis. Adevărata – libera – filozofie ateniană se sfârșise.

Călătoria nu a fost o izbândă. Departele de a fi o societate perfect dreaptă unde nu existau fărădelegi, ei au descoperit un ținut unde săracii erau tratați mai inuman decât acasă. Au fost uluiți să descopere că bărbații persani își luau mai multe neveste, mirându-se când au înțeles că încă mai

săvârșeau adulter, o stare de lucruri care nu părea să-i deranjeze defel pe cei din partea locului. Cel mai supărător era însă tratamentul aplicat morților. Potrivit vechii datini zoroastriene, cadavrele nu erau îngropate, ci abandonate pentru a fi devorate de câini. Acest lucru era o pângărire pentru cultura grecească. *Iliada* debutează cu zugrăvirea numărului mare de eroi viteji ale căror trupuri, deși ajunși în Hades, au fost lăsate pradă câinilor și păsărilor care s-au ospătat cu ele.⁴³ Pentru Homer era chintesența umilirii. În Persia era un obicei firesc.

Filozofii au fost dezamăgiți și de gazda lor, regele Chosroes. Sperau să întâlnească un rege filozof. În schimb au dat peste un „nătâng“. Departe de a fi un om cultivat, Chosroes făcea figură de mare învățat, dar în realitate „avea doar o spoială de cultură literară“⁴⁴. Departe de a fi înzestrat cu un intelect platonice ascuțit, regele era un soi de intelectual diletant, foarte ușor de amăgit de către șarlatani. Unul dintre favoriții de la curtea lui Chosroes era un bețivan grec care își petrecea zilele mâncând și bând, impresionând audiența cu vechi vorbe de o înțelepciune stranie. O asemenea inteligență nu era de felul celei care i-ar fi impresionat pe austerii filozofi din Atena.

Damascius și filozofii săi au fost foarte dezamăgiți. Chosroes, care, pe lângă lipsa de pătrundere în problemele de filozofie, pare să fi fost de o inconștiență senină în problemele sociale, nu pare să le fi remarcat dezgustul și, privindu-i cu simpatie, i-a invitat să rămână mai mult. Ei eu refuzat. Reproșându-și că au venit aici, au hotărât să se întoarcă acasă cât mai repede cu putință. Potrivit unui istoric, dorința lor, oarecum melodramatic prezentată, era să „pună cât mai iute piciorul pe pământ roman, chiar dacă asta ar fi însemnat moartea imediată, ea era preferabilă unei vieți de cinstire în Persia“⁴⁵.

Se pare că filozofii și-au subestimat gazda. Pentru că, în vreme ce ei preferau o moarte sigură în locul stabilirii în Persia, Chosroes a mers mult mai departe pentru a-i proteja. Pe când filozofii părăseau curtea persană, Chosroes a încheiat un tratat de pace cu împăratul Iustinian. Chosroes a folosit presiunea militară pentru a stoarce de la Iustinian promisiunea că „filozofilor le va fi îngăduit să se întoarcă la casele lor, unde să trăiască în tihnă, fără a mai fi siliți să-și schimbe credințele religioase sau să fie de

acord cu ceva care nu ar coincide cu acestea⁴⁶. Această declarație de toleranță ideologică este singura pe care o va semna vreodată Iustinian. Era o piatră de hotar a liberalismului și o dovadă a gradului de intoleranță la care ajunsese imperiul.

Filozofii s-au pregătit de plecare. Din nou lipsiți de casă, trebuie să fi călătorit în condiții mizere. Ce s-a mai petrecut după asta nu este foarte sigur. Avem doar informații disparate. Se pare că, într-adevăr, filozofii s-au întors în Imperiul Roman, dar nu la Atena. Cu siguranță că nu au renunțat la filozofie. Fragmente din scrierile lor au ajuns până la noi. O epigramă îi aparține, cu siguranță, lui Damascius, iar un alt tratat al unui filozof se numește *Soluții la chestiunile pe care le cerceta Chosroes, regele perșilor*.⁴⁷ Au fost exilați, sărăciți și scoși în afara legii, dar nu au renunțat la filozofie.

Apoi, încet, printre șoapte mai degrabă, acești filozofi dispar. Scrierile lor se risipesc, iar ei, împrăștiați prin Imperiu, mor.

Filozofia pe care o trăiseră începuse să piară și ea. Unele filoane din această veche filozofie vor supraviețui, păstrate de câțiva filozofi creștini, dar nu este același lucru. Sunt opere care trebuiau să se afle în armonie cu de dinainte stabilitele doctrine ale Bisericii, așadar, teologie, nu filozofie. Filozofia liberă a dispărut. Marea distrugere a textelor clasice se accelerează. Scrierile grecilor „au pierit toate sau au căzut în uitare“. Este remarca lui Ioan Crisostom. El nu avea decât parțial dreptate. Însă timpul va da remarcii sale tot mai multă dreptate. Fără a mai fi apărate de filozofi sau de instituțiile păgâne, deloc apreciate de majoritatea călugărilor care le copiau, aceste texte au început să dispară. Mănăstirile s-au apucat să șteargă operele lui Aristotel, Cicero, Seneca și Arhimede. Peste ideile „eretice“, deși strălucitoare, a început să se aștearnă praf. Plinius este răzuit de pe pagină. Peste Cicero și Seneca se scrie din nou. Arhimede este acoperit. Toate operele lui Democrit și ale „atomismului“ său eretic dispar. 90% din literatura clasică se risipește.

După mai multe secole, un călător arab vizita un oraș de la marginea Europei și reflecta asupra destinului Imperiului Roman. „În primele zile ale împărăției Rum“, scria el despre Imperiul Bizantin, „științele erau în mare cinste și se bucurau de un respect universal. Aflându-se pe temelii

statornice și mărețe, se înălțau, zi de zi, tot mai sus, până când religia creștină s-a ivit printre locuitorii din Rum. Aceasta a însemnat o lovitură de moarte pentru întreg edificiul învățaturii. Urmele lui au dispărut, iar cărările i-au fost nimicite⁴⁸.

A fost o pierdere fără seamăn. Această distrugere nu este foarte des amintită, în comparație cu altele, dar, în felul ei, este la fel de importantă. Însăși amintirea existenței unei opoziții față de creștinism a căzut în uitare. Faptul că filozofii au luptat cu tenacitate și din toate puterile împotriva creștinismului a fost trecut cu vederea. Amintirea faptului că mulți au fost alarmați de răspândirea acestei religii violente și intolerante s-a pierdut din vedere. Realitatea cruntă că foarte mulți se delectau în loc să fie oripilați de vederea templelor arse și dărâmate a fost ștersă din arhive. Amintirea faptului că intelectualii au fost siderați și înspăimântați la vederea rugurilor pe care ardeau cărțile a fost uitată.

Creștinismul le-a spus generațiilor viitoare că victoria sa asupra vechii lumi a fost sărbătorită de toți, iar generațiile care au urmat au luat de bună această minciună.

Filele istoriei tac. Însă pietrele din Atena ne oferă un mic reviem al istoriei celor șapte filozofi. Este limpede, potrivit mărturiilor arheologice, că marea vilă de pe colina Acropolei a fost confiscată imediat ce filozofii au plecat. Este mai mult decât evident că a fost dată unui proprietar creștin.

Oricine va fi fost acesta, avea puțină vreme pe care s-o dedice artei străvechi care decora casa. Splendidul bazin a fost preschimbat într-un baptisteriu. Statuile din jurul lui nu mai puteau fi îngăduite, de aceea, rafinatele imagini ale lui Zeus, Apollo și Pan au fost făcute bucăți. Cioturile mutilate sunt tot ce mai avem din chipurile zeilor, urâte și asimetrice comparativ cu încă delicatele trupuri. Statuile au fost azvârlite în fântână. Mozaicul de pe pardoseala încăperii unde se cina a avut o soartă mai prielnică. Panoul central, care conținea o scenă păgână, a fost șters cu grosolănie. În locul lui a fost pictată o cruce, de o stângăcie artistică remarcabilă.

Încântătoarea statuie a Atenei, zeița înțelepciunii, a suferit tot atât de mult ca aceea de la Palmyra. Nu doar că a fost decapitată, dar a mai fost

supusă și unei ultime umilințe, fiind așezată în curte, cu fața în jos, pentru a servi ca treaptă pentru o scară. An după an, spatele ei a fost tocit, pe măsură ce zeița înțelepciunii era călcată de picioarele creștine.⁴⁹

„Triumful“ creștinismului era deplin.

MULȚUMIRI

Sunt nenumărați oameni cărora trebuie să le aduc mulțumiri. Agentului meu, Patrick, pentru că e extraordinar. Editorului meu, George Morley, nu doar fiindcă este un specialist strălucit, ci și pentru că mă face să râd.

Le datorez nespus de multe și le sunt recunoscătoare tuturor cercetătorilor care mi-au răspuns la întrebări, mi-au lărgit orizonturile și mi-au semnalat, cu delicatețe, erorile. În special lui Tim Whitmarsh, un om căruia expresia „entuziasm băiețesc“ i se pare născocită. De asemenea, lui David Brakke, care nu este doar un specialist în istoria demonilor și a tertipurilor lor, ci și un foarte atent cititor. Dirk Rohmann, foarte amabil, mi-a fost de un nesfârșit ajutor. Nu doar că a scris volumul despre distrugerea cărților de către creștini, dar a și citit cu multă grijă și răbdare pasaje din cartea mea. Mulțumiri din inimă lui John Pollini, care a scris cu atâtă luciditate despre nimicirea lumii antice de către creștini și despre rezistența academică față de această realitate.

Mulți alții mi-au oferit ajutor. Îi sunt recunoscătoare lui James Corke-Webster pentru cuprinzătoarele lui cunoștințe cu privire la martiri (precum și excelentelor scrieri pe acest subiect); lui Matthew Nicholls, care cunoaște străzile Romei antice ca pe propriul buzunar, încât a și creat un model virtual al acestora pentru a o demonstra. Multe mulțumiri lui Glen Bowersock pentru comentariile sale cu privire la Hypatia și pentru a-mi fi spus cele mai amuzante anecdote despre matematicieni pe care le-am auzit vreodată. Eberhard Sauer mi-a fost extraordinar de util cu privire la distrugerea statuilor. Multe mulțumiri lui Stephen Emmel, nu doar pentru splendidele scrieri despre Șenuta, ci și pentru că a citit cu un ochi de vultur ce am scris despre acesta. Multe mulțumiri lui Gill Evans de la Cambridge, care m-a luminat cu privire la istoria Oxfordului și a Cambridgeului. De asemenea, îi datorez mulțumiri lui Edward Watts, nu doar pentru că este un strălucit savant, ci și pentru că este un cititor atent care mi-a fost alături. Mai sunt mulți cărora trebuie să le mulțumesc, mai

ales următorilor: Rebecca Flemming, Elise Friedland, Hal Drake, Troels Myrup Kristensen și Phil Booth. Ajutorul vostru a fost mai generos și mai util decât aş putea eu spune. Dacă am făcut greşeli este numai vina mea.

În afară de mediul academic, le sunt datoare celor de la Jerwood Foundation și Royal Society of Literature, al căror generos premiu, Jerwood Award, mi-a îngăduit să beneficiaz de timpul necesar scrierii acestei cărți. Le sunt foarte recunoscătoare familiei și prietenilor. Lui Erica și Tom Gatti pentru că m-au însuflețit să o duc la bun sfârșit, iar lui Zarah pentru că mi-a dăruit energia să lucrez. Lui Mima și Anna, fiindcă mi-au fost prietene de nădejde. Lui Anne și Dave pentru că m-au ajutat mai mult decât pot spune. Danei, pentru același motiv. Părinților mei, care, în pofida trecutului lor, nu au fost deloc dogmatici. Mamei mele, în special, pentru că mi-a răspuns mereu la întrebări. Tatălui meu care a fost mereu optimist și lipsit de îndoieli. Lui Peter și entuziasmului său fără sfârșit. Lui F. și W.

Iar în final, îi mulțumesc lui Tom. Pentru că mi-a descifrat scrisul de mână și pentru toate celelalte.

LISTA ABREVIERILOR

ACM – The Acts of the Christian Martyrs

IJT – Ioan Crisostom, Împotriva jocurilor și a teatrelor

Anth. Pal. – Palladas, Anthologia Palatina

AP – Apophthegmata Patrum (Patericul egiptean)

C. Just. – Codex Justinianus

C. Th. – Codex Theodosianus

CC – Origen, Împotriva lui Celsus

IB – Eusebiu de Cezareea, Istoria bisericească

VCM – Eusebiu de Cezareea, Viața lui Constantin cel Mare

DPA – Galen, Despre procedurile anatomice

PH – Damascius, Philosophical History

PG – Patrologia Graeca

BIBLIOGRAFIE

Izvoare

Agathias, *The Histories*, tr. J.D. Frendo, de Gruyter, Berlin, New York, 1975.

Ambrose, *Epistles*, în *Some of the Principal Works of St. Ambrose*, tr. H. de Romestin, E. de Romestin și H.T.F. Duckworth, J. Parker & Co., Oxford, 1896.

Ammianus Marcellinus, *The Later Roman Empire, AD 354–378.*, tr. W. Hamilton, intr. A. Wallace-Hadrill, Penguin, London, 1986.

Anon., *The Acts of the Christian Martyrs*, tr. H. Musurillo, Oxford Clarendon Press, 1972.

Idem, „*The Apocalypse of Peter*“, în M.R. James, ed., *The Apocryphal New Testament: Being the Apocryphal Gospels, Acts, Epistles, and Apocalypses, with other narratives and fragments*, Oxford Clarendon Press, 1924.

Idem, *Apophthegmata Patrum: The Sayings of the Desert Fathers: The Alphabetical Collection*, tr. B. Ward, Cistercian Publications, Mich., 1975.

Idem, *Expositio totius mundi et gentium*, tr. J. Rougé, Éditions du Cerf, Paris, 1966.

Antony, *The Letters of St Antony: Monasticism and the Making of a Saint*, ed. S. Rubenson, Fortress Press, Minneapolis, 1995.

The Letter of Aristeas, tr. H.St.J. Thackeray, Macmillan, London, 1904.

Arnobius, *The Seven Books of Arnobius Adversus gentes*, tr. A.H. Bryce and Hugh Campbell, T. & T. Clark, Edinburgh, 1871.

Athanasius, „*Life of Antony*“, în *Early Christian Lives*, tr. C. White, Penguin, London, 1998.

Augustine, *City of God*, tr. M. Dods, T. & T. Clark, Edinburgh, 1913.

Idem, *City of God: An abridged version from the translation by Gerald Walsh et al.*, ed. V.J. Bourke, Image Books, New York, 1958.

- Idem, Confessions*, tr. R.S. Pine-Coffin, Penguin, Harmondsworth, 1961.
- Idem, Exposition on the Psalms*, vol. 4, *Psalms 73–98*, tr. M. Boulding, Augustinian Heritage Institute, New York, 2002.
- Idem, „Letters“*, în *Letters of Augustine*, tr. Cunningham v. 1, T. & T. Clark, Edinburgh, 1872.
- Idem, „Letters“*, în *Letters of Augustine*, tr. Cunningham v. 2, T. & T. Clark, Edinburgh, 1875.
- Idem, Vingt-six sermons au peuple d’Afrique; retrouvés à Mayence*, ed. F. Dolbeau, Institut d’études augustiniennes, Paris, 1996.
- Idem, The Writings Against the Manichaeans*, tr. R. Stothert & A.H. Newman, *Against the Donatists*, tr. J.R. King; rev. C.D. Hartranft, Christian Literature Co., NY, 1887.
- Marcus Aurelius, *Meditations in Marcus Aurelius*, tr. C.R. Haines, Loeb Classical Library 58, Harvard University Press, 1916.
- Idem, Meditations*, tr. R. Hard, Oxford University Press, 2011.
- Basil, „Address to Young Men on Reading Greek Literature“, în *The Letters*, vol. 4: *Letters*, tr. R.J. Deferrari și M.R.P. McGuire, Loeb Classical Library 270, Harvard University Press, 1934.
- Idem, „Address to Young Men on the Right Use of Greek Literature“*, în *Essays on the Study and Use of Poetry by Plutarch and Basil the Great*, tr. F.M. Padelford, în *Yale Studies in English* 15, Henry Holt & Company, New York, 1902.
- Idem, „Epistles“*, în *Nicene and Post-Nicene Fathers*, second series, vol. 8, tr. Blomfield Jackson, ed. Philip Schaff and Henry Wace, Christian Literature Publishing Co., NY, 1895 online: newadvent.org/fathers.
- [Bedjan, Paul], *The Life of Saint Simeon Stylites: A Translation of the Syriac Text in Bedjan’s Acta Martyrum et Sanctorum* by F. Lent, Evolution Publishing, Merchantville, NJ, 2009.
- Besa, *The Life of Shenoute*, tr. D.N. Bell, Cistercian Publications, Kalamazoo, Mich., 1983.
- Catullus, *The Poems of Gaius Valerius Catullus*, tr. F.W. Cornish, Cambridge University Press, 1904.
- Idem, The Poems of Catullus*, tr. P. Whigham, Penguin, Harmondsworth, 1966.

- Celsus, *On the True Doctrine: A Discourse Against the Christians*, tr. R.J. Hoffmann, Oxford University Press, 1987.
- Chrysostom, John, „*Against the Games and Theatres*“, în *John Chrysostom*, W. Mayer and P. Allen, Routledge, London, New York, 2000.
- Idem*, *Discourses Against Judaizing Christians*, tr. P.W. Harkins, Catholic University of America, Washington, DC, 1979.
- Idem*, *The Homilies of John Chrysostom: Archbishop of Constantinople, on the Statues, or To the People of Antioch*, J.H. Parker, Oxford, 1842.
- Cicero, *On the Nature of the Gods*, tr. H. Rackham, Loeb Classical Library 268, Harvard University Press, 1933.
- Clement, *The Writings of Clement of Alexandria*, tr. W. Wilson în *The Ante-Nicene Christian Library* vol. 1, 4, 12, T. & T. Clark, Edinburgh, 1867–1869.
- Constantine, *Oration to the Saints* în *Eusebius Pamphilus: The Life of the Blessed Emperor Constantine, in Four Books*, Samuel Bagster & Sons, London, 1845.
- Cyprian, „*On the Lapsed, On the Mortality*“ & „*On the Unity of the Church*“, în *The Writings of Cyprian, Bishop of Carthage*, tr. R.E. Wallis, T. & T. Clark, Edinburgh, 1868–1869.
- Damascius, *The Philosophical History*, ed. P. Athanassiadi, Apamea Cultural Association, Atena, 1999.
- Diogenes Laertius, „*Diogenes*“, în *Lives of Eminent Philosophers*, vol. 2, books 6–10, tr. R.D. Hicks, Loeb Classical Library 185, Harvard University Press, 1925.
- Epictetus, *Discourses, Books 3–4, Fragments, The Enchiridion*, tr. A. Oldfather, Loeb Classical Library 218, Harvard University Press, 1928.
- Eunapius, *Lives of the Philosophers and Sophists*, tr. W.C. Wright, Loeb Classical Library 134, Harvard University Press, 1921.
- Idem*, „*Lives of the Sophists*“, în *Eunapius: Lives of the Philosophers and Sophists*, tr. W.C. Wright, Loeb Classical Library 134, Harvard University Press, 1921.
- Eusebius, *The History of the Church from Christ to Constantine*, tr. G.A. Williamson, Penguin, London, 1989.

- Idem, The Life of the Blessed Emperor Constantine, in four books, from AD 306 to 337*, S. Bagster & Sons, London, 1845.
- Idem, Life of Constantine*, tr. A. Cameron & S.G. Hall, Oxford Clarendon Press, 1999.
- Idem, „Oration in Praise of Constantine“,* în *Eusebius Pamphilius: Church History, Life of Constantine, Oration in Praise of Constantine*, ed. P. Schaff, tr. Richardson *et al.*, Christian Literature Publishing, New York, 1890.
- Idem, The Preparation for the Gospel*, tr. E.H. Gifford, Oxford, 1903.
- Evagrius Ponticus, *The Praktikos: Chapters on Prayer*, tr. J.E. Bamberger, Cistercian Publications, Spencer, Mass., 1972.
- Idem, Talking Back: A Monastic Handbook for Combating Demons*, tr. D. Brakke, Cistercian Publications, Collegeville, Minn., 2009.
- Firminus Maternus, *The Error of the Pagan Religions*, tr. C.A. Forbes, Newman Press, New York, 1970.
- Galen, *De Pulsuum Differentiis & On Hippocrates' Anatomy*, citat în R. Walzer, *Galen on Jews and Christians*, Oxford University Press, 1949.
- Idem, On Anatomical Procedures*, tr. C. Singer, Oxford University Press, 1956.
- Gibbon, E., *History of the Decline and Fall of the Roman Empire with the notes by H.H. Milman*, Methuen & Co., London, 1896–1900.
- Idem, Memoirs of My Life and Writings; illustrated from his letters, with occasional notes and narrative, by John, Lord Sheffield*, Ryburn Publishing, Keele University Press, 1994.
- Idem, A Vindication of Some Passages in the Fifteenth and Sixteenth Chapters of the History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, W. & H. Whitestone, Dublin, 1779.
- Gregory Nazianzen, „*First Invective Against Julian*“, în *Julian the Emperor, Containing Gregory Nazianzen's Two Invectives and Libanius' Monody with Julian's Extant Theosophical Works*, tr. W. King, G. Bell, London, 1888.
- Herodotus, *The Histories*, tr. A. de Sélincourt, Penguin, London, 1996.
- Hesiod, „*Theogony*“, în *Hesiod: Theogony and Works and Days & Theognis: Elegies*, tr. D. Wender, Penguin, Harmondsworth, 1976.

- Homer, *The Iliad*, tr. M. Hammond, Penguin, Harmondsworth, 1987.
- Idem*, *The Odyssey*, tr. E.V. Rieu, Penguin, London, 2003.
- Horace, „*Odes*“, în *Odes and Epodes*, tr. N. Rudd, Loeb Classical Library 33, Harvard University Press, 2004.
- Idem*, „*Satires*“, în *Satires, Epistles, The Art of Poetry*, tr. H. Rushton Fairclough, Loeb Classical Library 194, Harvard University Press, 1926.
- James, M.R., ed., *The Apocryphal New Testament: Being the Apocryphal Gospels, Acts, Epistles, and Apocalypses, with other narratives and fragments*, Oxford Clarendon Press, 1924.
- Jerome, „*Letters*“, în *The Principal Works of St. Jerome*, tr. W.H. Freemantle, G. Lewis & W.G. Martley în *A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, Second Series, vol. 6, Parker, Oxford, 1893.
- John, Bishop of Nikiu, *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, tr. R.H. Charles, Williams & Norgate, London, 1916.
- John of Ephesus, *The Third Part of the Ecclesiastical History of John, Bishop of Ephesus*, tr. R.P. Smith, Oxford University Press, 1860.
- Julian, „*Against the Galilaeans*“, în *Julian*, vol. 3, tr. W.C. Wright, Loeb Classical Library 157, Harvard University Press, 1923.
- Justin Martyr, „*The Apology*“, în *The Writings of Justin Martyr and Athenagoras*, tr. M. Dods, G. Reith & B. Pratten în *The Ante-Nicene Christian Library*, vol. 2, T. & T. Clark, Edinburgh, 1867.
- Justinian, *Annotated Justinian Code*, tr. F.H. Blume, ed. T. Kearley, George W. Hopper Library of the University of Wyoming, online law.uwo.edu/lawlib/blume-justinian.
- Idem*, *The Codex of Justinian: A new annotated translation, with parallel Latin and Greek text based on a translation by Justice Fred H. Blume*, B.W. Frier et al., ed., Cambridge University Press, 2016.
- Juvenal, „*Sixteen Satires*“, în *Juvenal and Persius*, tr. S. Morton Braund, Loeb Classical Library 91, Harvard University Press, 2004.
- Lactantius, *On the Deaths of the Persecutors*, ed. J.L. Creed, Oxford Clarendon Press, 1984.
- Pope Leo XIII, Encyclical, *On the Nature of Human Liberty*, 1888.
- Libanius, „*Oration 18*“, în *Selected Orations*, vol. 1, *Julianic Orations*, tr.

- A.F. Norman, *Loeb Classical Library 451*, Harvard University Press, 1969.
- Idem*, „*Oration 30*“ în *Selected Orations*, vol. 2, tr. A.F. Norman, *Loeb Classical Library 452*, Harvard University Press, 1977.
- Livy, *The Early History of Rome*, tr. A. de Sélincourt, Penguin, London, 2002.
- Lucian, „*Demonax*“, în *Lucian*, vol. 1, tr. A.M. Harmon, *Loeb Classical Library 14*, Harvard University Press, 1913.
- Idem*, „*The Passing of Peregrinus*“, în *Lucian*, vol. 5, tr. A.M. Harmon, *Loeb Classical Library 302*, Harvard University Press, 1936.
- Lucretius, *On the Nature of Things*, tr. W.H.D. Rouse, *Loeb Classical Library 181*, Harvard University Press, 1924.
- Malalas, *The Chronicle of John Malalas*, tr. E. Jeffreys, M. Jeffreys & R. Scott, Australian Association for Byzantine Studies, Melbourne, 1986.
- Marinus, „*Life of Proclus*“, în *Life, Hymns & Works*, tr. K.S. Guthrie, North Yonkers, Platonist Press, NY, 1925.
- Mark the Deacon, *The Life of Porphyry, Bishop of Gaza*, tr. G.F. Hill, Oxford Clarendon Press, 1913.
- Martial, „*Epigrams*“, vol. 2, *Books 6–10*, tr. D.R. Shackleton Bailey, *Loeb Classical Library 95*, Harvard University Press, 1993.
- Minucius Felix, *The „Octavius”*, tr. J.H. Freese, Macmillan, New York, 1919.
- Moschos, John, *The Spiritual Meadow*, tr. J. Wortley, Cistercian Publications, Kalamazoo, Mich., 1992.
- Origen, *Contra Celsum*, tr. H. Chadwick, Cambridge University Press, 1953.
- Idem*, *Homilies on Joshua*, tr. B.J. Bruce, Catholic University of America Press, Washington, DC, 2002.
- Ovid, *The Art of Love*, tr. R. Humphries, Indiana University Press, 1957.
- Idem*, „*The Art of Love*“, în *The Erotic Poems*, tr. P. Green, Penguin, Harmondsworth, 1982.
- Idem*, *Fasti*, tr. J.G. Frazer, *Loeb Classical Library 253*, Harvard University Press, 1931.
- Idem*, *Metamorphoses*, tr. F.J. Miller, *Loeb Classical Library 42*, Harvard

- University Press, 1916.
- Palladas, *The Greek Anthology*, vol. 3, Book 9, tr. W.R. Paton, Loeb Classical Library 84, Harvard University Press, 1917.
- Petronius, „*The Satyricon*“, în *Petronius, Seneca: Satyricon, Apocolocyntosis*, tr. M. Heseltine, W.H.D. Rouse, rev. E.H. Warmington, Loeb Classical Library 15, Harvard University Press, 1913.
- Plato, *Protagoras*, ed. N. Denyer, Cambridge University Press, 2008.
- Pliny, *Natural History*, vol. 1, Books 1–2, tr. H. Rackham, Loeb Classical Library 330, Harvard University Press, 1938.
- Idem*, *Natural History*, vol. 10, Books 36–37, tr. D.E. Eichholz, Loeb Classical Library 419, Harvard University Press, 1962.
- Pliny the Younger, *The Letters of the Younger Pliny*, tr. B. Radice, Penguin, Harmondsworth, 1963.
- Plutarch, „*On Superstition*“, în *Moralia*, vol. 2, tr. F.C. Babbitt, Loeb Classical Library 222, Harvard University Press, 1928.
- Procopius, *History of the Wars*, tr. H.B. Dewing, Macmillan, New York, 1914.
- Prudentius, „*Crowns of Martyrdom*“, în *Prudentius*, vol. 2, tr. H.J. Thomson, Loeb Classical Library 398, Harvard University Press, 1953.
- Quodvultdeus, *Livre des Promesses et des Prédications de Dieu*, tr. R. Braun, Paris: Cerf, 1964.
- Reymond, E.A.E. & J.W.B. Barns, ed., „*The Martyrdom of S. Coluthus*“, în *Four Martyrdoms from the Pierpont Morgan Coptic Codices*, Oxford Clarendon Press, 1973.
- Rufinus of Aquileia, *The Church History of Rufinus of Aquileia: books 10 and 11*, tr. P.R. Amidon, Oxford: Oxford University Press, 1997.
- Seneca, *Epistles*, vol. 1, *Epistles 1–65*, tr. R.M. Gummere, Loeb Classical Library 75, Harvard University Press, 1917.
- Shenoute, *Let Our Eyes*, tr. S. Emmel în „Shenoute of Atriipe and the Christian Destruction of Temples in Egypt: Rhetoric and Reality“, în *From Temple to Church: Destruction and Renewal of Local Cultic Topography in Late Antiquity*, ed. J. Hahn, S. Emmel, U. Gotter, Brill, Leiden, 2008.
- Idem*, *Open Letter to a Pagan Notable* în „Shenute as a Historical Source“,

- tr. J. Barnes, în J. Wolski, ed., *Actes du Xe Congrès International de Papyrologues*, Varsovie/Cracovie, 1961, pp. 156–158.
- Idem*, *Selected Discourses of Shenoute the Great: Community, Theology, and Social Conflict in Late Antique Egypt*, ed. D. Brakke, A. Crislip, Cambridge University Press, 2015.
- Socrates Scholasticus, *The Ecclesiastical History of Socrates Scholasticus: Comprising a history of the church from AD 323 to AD 425*, tr. A.C. Zenos, Parker, Oxford, 1891.
- Sozomen, „*The Ecclesiastical History*“, tr. C.D. Hartranft în *A Select Library of the Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, ed. P. Schaff & H. Wace, vol. 2, Parker, Oxford, 1890.
- Suetonius, *The Twelve Caesars*, tr. R. Graves, Penguin Classics, London, 2007.
- Idem*, „*Vespasian*“, în Suetonius, *Lives of the Caesars*, vol. 2, tr. J.C. Rolfe, Loeb Classical Library 38, Harvard University Press, 1914.
- Sulpicius Severus, „*Life of St. Martin of Tours*“, în *Early Christian Lives*, tr. C. White, Penguin, New York, 1998.
- Symmachus, „*Memorandum 3*“, în *Pagans and Christians in Late Antiquity: A Sourcebook*, ed. A.D. Lee, Routledge, London, 2000.
- Tacitus, *Annals*, tr. C. Damon, Penguin, London, 2012.
- Idem*, *The Annals of Imperial Rome*, tr. M. Grant, Penguin, London, 2003.
- Idem*, *A History of the Monks of Syria*, tr. R.M. Price, Cistercian Publications, Kalamazoo, Mich., 1985.
- Tertullian, *The Address of Q. Sept. Tertullian to Scapula Tertullus, Proconsul of Africa*, tr. D. Dalrymple, Murray & Cochrane, Edinburgh, 1790.
- Idem*, „*The Apology, The Crown, Spectacles*“, în *Christian and Pagan in the Roman Empire: The Witness of Tertullian*, ed. R. Sider, Catholic University of America Press, Washington, DC, 2001.
- Idem*, „*On Prescription Against Heretics*“, în *Ante-Nicene Fathers*, vol. 3.
- Idem*, *The Writings of Q.S.F. Tertullianus*, tr. S. Thelwall, P. Holmes, T. & T. Clark, Edinburgh, 1870.
- Themistius, *Speech 5*, în *Pagans and Christians in Late Antiquity: A Sourcebook*, ed. A.D. Lee, Routledge, London, 2000.

- Theodoret, „*Ecclesiastical History*“, în *Theodoret, Jerome, Gennadius and Rufinus: Historical Writings*, în *Nicene and Post-Nicene Fathers*, Second Series, vol. 3, ed. P. Schaff & H. Wace, Parker, Oxford, 1892.
- Theodosius, *The Theodosian Code and Novels: And the Sirmundian Constitutions*, tr. C. Pharr, in collaboration with T.S. Davidson & M.B. Pharr, Princeton University Press, 1952.
- Virgil, „*The Aeneid*“, în *Eclogues, Georgics, Aeneid: Books 1–6*, tr. H. Rushton Fairclough, Loeb Classical Library 63, Harvard University Press, 1916.
- Vitruvius, *The Architecture of Marcus Vitruvius Pollio*, tr. J. Gwilt, Lockwood, London, 1874.
- Jacobus de Voragine, *The Golden Legend: Readings on the Saints*, tr. W. Granger Ryan, intr. E. Duffy, Princeton University Press, 2012.
- Zachariah of Mytilene, *The Life of Severus*, tr. L. Ambjörn, Piscataway, Gorgias Press, NJ, 2008.
- Zosimus, *The History of Count Zosimus, sometime advocate and chancellor of the Roman Empire*, J. Davis, London, 1814.

Lucrări de specialitate

- Aldrete, G.S., *Floods of the Tiber in Ancient Rome*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2007.
- Athanassiadi, P., „Persecution and Response in Late Paganism: The Evidence of Damascius“, în *Journal of Hellenic Studies*, vol. 113, 1993, pp. 1–29.
- Attwater, D., *The Penguin Dictionary of Saints*, Penguin, Harmondsworth, 1965.
- Bagnall, R.S., „Models and Evidence in the Study of Religion in Late Roman Egypt“, în *From Temple to Church: Destruction and Renewal...*
- Barnes, T.D., „Pre-Decian Acta Martyrum“, în *Journal of Theological Studies*, 19, 1968, pp. 509–531.
- Idem*, *Tertullian: A Historical and Literary Study*, Oxford Clarendon Press, 1971.
- Beard, M., *The Roman Triumph*, Cambridge, Belknap Press of Harvard University Press, 2007.

- Beard, M., J. North & S. Price, *Religions of Rome*, vol. 1, *A History*, Cambridge University Press, 1998.
- Idem*, *Religions of Rome*, vol. 2, *A Sourcebook*, Cambridge University Press, 1998.
- Benko, S., *Pagan Rome and the Early Christians*, London: B.T. Batsford, 1984.
- Blumenthal, H.J., „529 and Its Sequel: What happened to the Academy“, în *Byzantion* 48, 1978, pp. 369–385.
- Bodel, J., „Dealing with the Dead: Undertakers, executioners and potter's fields in ancient Rome“, în V. M. Hope & E. Marshall, *Death and Disease in the Ancient City*, Routledge, London, 2000.
- Bowersock, G.W., *Julian the Apostate*, Cambridge, Harvard University Press, 1978.
- Idem*, *Martyrdom and Rome*, Cambridge University Press, 1995.
- Idem*, „Parabalani: A Terrorist Charity in Late Antiquity“, în *Anabases* 12, 2010, pp. 45–54.
- Brakke, D., *Demons and the Making of the Monk: Spiritual Combat in Early Christianity*, Cambridge, Harvard University Press, 2006.
- Idem*, „From Temple to Cell, from Gods to Demons: Pagan Temples in the Monastic Topography of Fourth-Century Egypt“, în *From Temple to Church: Destruction and Renewal of Local Cultic Topography in Late Antiquity*, eds. J. Hahn, S. Emmel, U. Gotter, Brill, Leiden, Boston, Mass., 2008.
- Brown, P., *Augustine of Hippo: A Biography*, University of California Press, 2008.
- Idem*, *Authority and the Sacred: Aspects of the Christianisation of the Roman World*, Cambridge University Press, 1997.
- Idem*, *The Body and Society – Men, Women, and Sexual Renunciation in Early Christianity*, Columbia University Press, 2008.
- Idem*, „The Challenge of the Desert“, în P. Veyne, ed., *A History of Private Life*, vol. 1, *From Pagan Rome to Byzantium*, tr. A. Goldhammer, Belknap Press of Harvard University Press, 1992.
- Idem*, „Christianization and Religious Conflict“, în *The Cambridge Ancient History*, 13: *The Late Empire AD 337–425*, Cambridge

- University Press, 1997.
- Idem*, *The Making of Late Antiquity*, Harvard University Press, 1978.
- Idem*, *Power and Persuasion in Late Antiquity: Towards a Christian Empire*, University of Wisconsin Press, 1992.
- Idem*, *The Rise of Western Christendom: Triumph and Diversity AD 200–1000*, Blackwell, Oxford, 1997.
- Buckland, William, *Vindiciae Geologicae, or, The Connexion of Geology with Religion Explained*, Oxford University Press, 1820.
- Bury, J.B., *History of the Later Roman Empire: From the death of Theodosius I to the death of Justinian*, Dover Publications, New York, 1958.
- Cameron, Alan, „The Last Days of the Academy of Athens“, în *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 195, 1969, pp. 7–29.
- Idem*, *The Last Pagans of Rome*, Oxford University Press, 2011.
- Idem*, *Wandering Poets and Other Essays on Late Greek Literature and Philosophy*, Oxford University Press, 2016.
- Cameron, Averil, „Agathias on the Sassanians“, în *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 23/24, 1969/1970, pp. 67–183.
- Idem*, „Form and Meaning: The Vita Constantini and the Vita Antonii“, în T. Hägg & P. Rousseau, ed., *Greek Biography and Panegyric in Late Antiquity*, University of California Press, 2000, pp. 72–88.
- Cameron, A. & P. Garnsey, ed., *The Cambridge Ancient History, 13: The Late Empire AD 337–425*, Cambridge University Press, 1997.
- Cameron, A., B. Ward-Perkins & M. Whitby, *The Cambridge Ancient History, 14: Late Antiquity: Empire and Successors, AD 425–600*, Cambridge University Press, 2000.
- Canfora, L., „*The Vanished Library: A Wonder of the Ancient World*“, tr. M. Ryle, în *La biblioteca scomparsa*, Sellerio editore, Palermo, 1987, University of California Press, 1990.
- Cartledge, P., *Ancient Greek Political Thought in Practice*, Cambridge University Press, 2009.
- Chadwick, H., *The Church in Ancient Society: from Galilee to Gregory the Great*, Oxford University Press, 2001.
- Idem*, *Early Christian Thought and the Classical Tradition: Studies in*

- Justin, Clement, and Origen*, Clarendon Press, 1966.
- Idem*, *The Early Church*, Hodder & Stoughton, London, 1968.
- Idem*, „Ossius of Cordova and the Presidency of the Council of Antioch, 325“, în *Journal of Theological Studies*, n.s., vol. 9, 1958, pp. 292–304.
- Chitty, D., *The Desert a City: Introduction to the Study of Egyptian and Palestinian Monasticism Under the Christian Empire*, Blackwell, Oxford, 1966.
- Chuvin, P., *A Chronicle of the Last Pagans*, tr. B.A. Archer from *Chronique des derniers païens*, Harvard University Press, 1990.
- Clarke, J.R., *Looking at Lovemaking: Constructions of Sexuality in Roman Art, 100 BC–AD 250*, University of California Press, 1998.
- Cohn-Haft, L., *The Public Physicians of Ancient Greece*, Northampton, Mass., 1956.
- Constantelos, D.J., „Paganism and the State in the Age of Justinian“, în *Catholic Historical Review* 50, 1968, pp. 372–380.
- Copeland, K.B., „Sinners and Post-Mortem Baptism“, în *The Acherusian Lake*, în J. Bremmer, I. Czachesz, *The Apocalypse of Peter*, Peeters, Leuven, 2003.
- Corke-Webster, J., „Author and Authority: Literary Representations of Moral Authority in Eusebius of Caesarea’s the Martyrs of Palestine“, în *Christian Martyrdom in Late Antiquity, 300–450 AD: History and Discourse, Tradition and Religious Identity*, ed. P. Gemeinhardt, J. Leemans, De Gruyter, Berlin, Boston, 2012, pp. 51–78.
- Dalrymple, W., *From the Holy Mountain: A Journey in the Shadow of Byzantium*, HarperCollins, London, 1997, 2005.
- Davis, J.B., „Teaching Violence in the Schools of Rhetoric“, în H.A. Drake, ed., *Violence in Late Antiquity: Perceptions and Practices*, Ashgate, Aldershot, 2014, pp. 197–204.
- de Hamel, C., *Meetings with Remarkable Manuscripts*, Allen Lane, London, 2016.
- de Ste. Croix, G.E.M., *Christian Persecution, Martyrdom, and Orthodoxy*, Oxford University Press, 2006.
- Idem*, „Why Were the Early Christians Persecuted?“, în *Past & Present*, no. 26, Nov. 1963, pp. 6–38.

- Idem*, „Why Were the Early Christians Persecuted? A Rejoinder“, în *Past & Present*, no. 27, 1964, pp. 28–33.
- Dodds, E.R., *Pagan and Christian in an Age of Anxiety*, Cambridge University Press, 1965.
- Dodwell, H., „De paucitate martyrum“, în *Dissertationes Cyprianae*, Oxford, 1684.
- Drake, H.A., „The Edict of Milan: Why We Still Need It“, în *Serdica Edict 311 AD: Concepts and Realizations of the Idea of Religious Toleration*, Tangra, Sofia, 2014, pp. 63–78.
- Idem*, „Intolerance, Religious Violence, and Political Legitimacy in Late Antiquity“, în *Journal of the American Academy of Religion*, vol. 79, no. 1, March 2011, pp. 193–235.
- Idem*, „Lambs into Lions: Explaining Early Christian Intolerance“, în *Past & Present*, no. 153, Nov. 1996, pp. 3–36.
- Idem*, „Suggestions of Date in Constantine’s Oration to the Saints“, în *American Journal of Philology*, vol. 106, no. 3, autumn 1985, pp. 335–349.
- Dunbabin, K., *The Roman Banquet: Images of Conviviality*, Cambridge University Press, 2003.
- Dzielska, M., *Hypatia of Alexandria*, tr. F. Lyra, Harvard University Press, 1995.
- Eco, U., *The Name of the Rose*, tr. W. Weaver from *Il nome della rosa*, 1980, Minerva, London, 1983.
- Edwards, C., *Politics of Immorality in Ancient Rome*, Cambridge University Press, 1993.
- Idem*, „Unspeakable Professions: Public Performance and Prostitution in Ancient Rome“, în *Roman Sexualities*, ed. J.P. Hallett & M. B. Skinner, Princeton University Press, 1997.
- Emmel, S., „Shenoute of Atriipe and the Christian Destruction of Temples in Egypt: Rhetoric and Reality“, în *From Temple to Church: Destruction and Renewal of Local Cultic Topography in Late Antiquity*, eds. J. Hahn, S. Emmel, U. Gotter, Brill, Leiden, Boston, Mass., 2008.
- Idem*, U. Gotter & J. Hahn, „From Temple to Church: Analysing a Late Antique Phenomenon of Transformation“, în *From Temple to Church:*

- Destruction and Renewal of Local Cultic Topography in Late Antiquity*, eds. J. Hahn, S. Emmel, U. Gotter, Brill, Leiden, Boston, Mass., 2008.
- Engberg, J., „Truth Begg No Favours – Martyr-Literature and Apologetics in Critique and Apologetics: Jews, Christians and Pagans“, în *Antiquity*, ed. D. Brakke, A.-C. Jacobsen, J. Ulrich, Peter Lang, Frankfurt, Oxford, 2009.
- Evans, G.R., *The University of Oxford: A New History*, I.B. Tauris, London, 2010.
- Fagan, G.G., *Bathing in Public in the Roman World*, University of Michigan Press, 1999.
- Fanin, *The Royal Museum at Naples, Being Some Account of the Erotic Paintings, Bronzes and Statues contained in that famous Cabinet Secret*, Privately Printed, London, 1871.
- Fisher, K. & R. Langlands, „The Censorship Myth and the Secret Museum“, în *Pompeii in the Public Imagination from its Rediscovery to Today*, ed. S. Hales & J. Paul, Oxford University Press, 2011, pp. 301–315.
- Fleming, R., „Galen’s Imperial Order of Knowledge“, în *Ordering Knowledge in the Roman Empire*, ed. J. König, T. Whitmarsh, Cambridge University Press, 2007, pp. 241–277.
- Fowden, G., „Between Pagans and Christians“, în *Journal of Roman Studies* 78, 1988, pp. 173–182.
- Idem*, „Bishops and Temples in the Eastern Roman Empire AD 320–435“, în *Journal of Theological Studies*, ser. 2, 29, 1978, pp. 53–78.
- Idem*, „Polytheist Religion and Philosophy“, în *The Cambridge Ancient History*, vol. 13, *The Late Empire, AD 337–425*, ed. A. Cameron, P. Garnsey, Cambridge University Press, 1998.
- Francis, J.A., *Subversive Virtue: Asceticism and Authority in the Second-Century Pagan World*, Pennsylvania State University Press, 1995.
- Frankfurter, D., „Iconoclasm and Christianization in Late Antique Egypt: Christian Treatments of Space and Image“, în *From Temple to Church: Destruction and Renewal of Local Cultic Topography in Late Antiquity*, eds. J. Hahn, S. Emmel, U. Gotter, Brill, Leiden, Boston, Mass., 2008.
- Frantz, A., *From Paganism to Christianity in the Temples of Athens*,

- Washington, DC: Dumbarton Oaks Papers, vol. 19, 1965.
- Frend, W.H.C., *The Donatist Church: A Movement of Protest in Roman North Africa*, Oxford Clarendon Press, 1952.
- Idem*, „The Donatist Church – Forty Years On“, în *Windows on Origins: Essays on the Early Church*, ed. C. Landman & D.P. Whitelaw, University of South Africa, Pretoria, 1985, pp. 70–84.
- Idem*, *Martyrdom and Persecution in the Early Church: A Study of Conflict from the Maccabees to Donatus*, Blackwell, Oxford, 1965.
- Friedland, E.A., „Visualizing Deities in the Roman Near East: Aspects of Athena and Athena-Allat“, în *The Sculptural Environment of the Roman Near East: Reflections on culture, ideology, and power*, ed. Y.Z. Eliav, E.A. Friedland, S. Herbert, Peeters, Leuven, 2008.
- Gaddis, M., *There is No Crime for Those Who Have Christ: Religious Violence in the Christian Roman Empire*, Transformation of the Classical Heritage 39, University of California Press, 2005.
- Garnsey, P., *Food and Society in Classical Antiquity*, Cambridge University Press, 1999.
- Idem*, „Religious Toleration in Classical Antiquity“, în W.J. Sheils, ed., *Persecution and Toleration*, Studies in Church History 21, Oxford University Press, 1984, pp. 1–27.
- Gassowska, B., „Maternus Cynegius, Praefectus Praetorio Orientis and the Destruction of the Allat Temple in Palmyra“, în *Archeologia*, XXXIII, 1982, pp. 107–123.
- Gawlikowski, M., „The Statues of the Sanctuary of Allat in Palmyra“, în *The Sculptural Environment of the Roman Near East: Reflections on culture, ideology, and power*, ed. Y.Z. Eliav, E.A. Friedland, S. Herbert, Peeters, Leuven, 2008.
- Geffcken, J., *The Last Days of Greco-Roman Paganism*, tr. Sabine MacCormack from *Der Ausgang des griechisch-römischen Heidentums*, North-Holland Publishing, Amsterdam, Oxford, 1978.
- Gibbon, E., *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire, with the notes by H.H. Milman*, Methuen, London, 1896–1900.
- Idem*, „Memoirs of My Life and Writings“, în *The Miscellaneous Works of Edward Gibbon, Esq., with Memoirs of his Life and Writings, illustrated*

from his letters, with occasional notes and narrative, by John, Lord Sheffield, B. Blake, London, 1837.

Idem, A Vindication of Some Passages in the Fifteenth and Sixteenth Chapters of the History of the Decline and Fall of the Roman Empire, W. & H. Whitestone, Dublin, 1779.

Gill, C., T. Whitmarsh and J. Wilkins, „Introduction“, în *Galen and the World of Knowledge*, ed. C. Gill, T. Whitmarsh, J. Wilkins, Cambridge University Press, 2009.

Gleason, M., „Shock and Awe: The Performance Dimension of Galen’s Anatomy Demonstrations“, în *Galen and the World of Knowledge*, ed. C. Gill, T. Whitmarsh, J. Wilkins, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, pp. 85–114.

Gordon, R., „Religion in the Roman Empire: The Civic Compromise and its Limits“, în M. Beard and J. North, ed., *Pagan Priests: Religion and Power in the Ancient World*, Duckworth, London, 1990, pp. 235–255.

Grant, R.M., „Porphyry Among the Early Christians“, în *Romanitas et Christianitas*, ed. W. den Boer *et al.*, North-Holland, Amsterdam, 1973, pp. 181–187.

Greenblatt, S., *The Swerve: How the Renaissance Began*, Vintage, London, 2012.

Grindle, G., *The Destruction of Paganism in the Roman Empire from Constantine to Justinian*, Blackwell, Oxford, 1892.

Gross, C.C., „Galen and the Squealing Pig“, în *Neuroscientist* 4, no. 3, 1998, pp. 216–221.

Grubb, J.E., „Constantine and Imperial Legislation on the Family“, în *The Theodosian Code: Studies in the Imperial Law of Late Antiquity*, ed. J. Harries, I. Wood, Duckworth, London, 1993, pp. 120–142.

Hadot, I. & M. Chase, „Studies on the Neoplatonist Hierocles“, în *Transactions of the American Philosophical Society*, vol. 94, part 1, 2004, pp. 99–124.

Hahn, J., „The Conversion of the Cult Statues: The Destruction of the Serapeum 392 AD and the Transformation of Alexandria into the Christ-loving City“, în *From Temple to Church: Destruction and Renewal of Local Cultic Topography in Late Antiquity*, eds. J. Hahn, S.

- Emmel, U. Gotter; Brill, Leiden, Boston, Mass., 2008.
- Hall, E. & R. Wyles, ed., *New Directions in Ancient Pantomime*, Oxford University Press, 2008.
- Harries, J., „Introduction: The Background to the Code“, în *The Theodosian Code: Studies in the Imperial Law of Late Antiquity*, ed. J. Harries, I. Wood, Duckworth, London, 1993.
- Hopkins, K., „The Age of Roman Girls at Marriage“, în *Population Studies*, vol. 18, no. 3, March 1965, pp. 309–327.
- Idem, „Christian Number and its Implications“, în *Journal of Early Christian Studies*, vol. 6, no. 2, summer 1998, pp. 185–226.
- Hunt, D., „Christianising the Roman Empire: The evidence of the code“, în *The Theodosian Code: Studies in the Imperial Law of Late Antiquity*, ed. J. Harries, I. Wood, Duckworth, London, 1993, pp. 143–158.
- Jakab, A., „The Reception of the Apocalypse of Peter in Ancient Christianity“, în J. Bremmer, I. Czachesz, *The Apocalypse of Peter*, Peeters, Leuven, 2003, pp. 174–186.
- Jenkins, R.J.H., „The Bronze Athena at Byzantium“, în *Journal of Hellenic Studies* 67, 1947, pp. 31–33.
- Judge, E.A., *The First Christians in the Roman World: Augustan and New Testament Essays*, ed. J.R. Harrison, Mohr Siebeck, Tübingen, 2008.
- Kaegi, W.E., „The Fifth-Century Twilight of Byzantine Paganism“, în *Classica et Mediaevalia* 27, 1968, pp. 243–275.
- Kaltsas, N.E., *Ancient Greek and Roman Sculpture in the National Archaeological Museum, Athens*, tr. D. Hardy, J. Paul Getty Museum, Los Angeles, 2002.
- Karageorghis, V., *Sculptures from Salamis I*, Nicosia, Department of Antiquities, Cyprus, 1964.
- Kendrick, W., *The Secret Museum: Pornography in Modern Culture*, University of California Press, 1996.
- Kingsley, C., *Hypatia: or New Foes with an Old Face*, Macmillan, London, 1894.
- Kitzinger, E., *The Cult of Images in the Age before Iconoclasm*, Dumbarton Oaks Papers, vol. 8, 1954.
- Knox, P.E. & J.C. McKeown, *The Oxford Anthology of Roman Literature*,

- Oxford University Press, 2013.
- Kristensen, T.M., *Making and Breaking the Gods: Christian Responses to Pagan Sculpture in Late Antiquity*, Aarhus Studies in Mediterranean Antiquity, Aarhus University Press, 2013.
- Lacarrière, J., *The God-Possessed*, tr. Roy Monkcom from *Les hommes ivres de dieu*, Arthaud, Paris, 1961.
- Lane Fox, R., *Augustine: Conversions and Confessions*, Allen Lane, London, 2015.
- Idem*, *Pagans and Christians*, Harper & Row, San Francisco, 1988.
- Laqueur, W., *The Changing Face of Antisemitism: From Ancient Times to the Present Day*, Oxford University Press, 2006.
- Layton, B., „Rules, Patterns, and the Exercise of Power in Shenoute’s Monastery: The Problem of World Replacement and Identity Maintenance“, în *Journal of Early Christian Studies*, vol. 15, no. 1, spring 2007, pp. 45–73.
- Lo Cascio, E., „Did the Population of Imperial Rome Reproduce Itself?“, în *Urbanism in the Preindustrial World: Cross-Cultural Approaches*, ed. G.R. Storey, University of Alabama Press, 2006.
- Löfsted, E., *Late Latin*, Aschehoug, Oslo, 1959.
- MacLeod, R., „Introduction: Alexandria in History and Myth“, în *The Library of Alexandria: Centre of Learning in the Ancient World*, ed. R. MacLeod, I.B. Tauris, New York, 2004, pp. 1–15.
- MacMullen, R., *Changes in the Roman Empire: Essays in the Ordinary*, Princeton University Press, 1990.
- Idem*, *Christianity and Paganism in the Fourth to Eighth Centuries*, Yale University Press, 1997.
- Idem*, *Christianizing the Roman Empire, AD 100–400*, Yale University Press, 1984.
- Mango, C., *Antique Statuary and the Byzantine Beholder*, Dumbarton Oaks Papers, vol. 17, 1963.
- Mattern, S.P., *The Prince of Medicine: Galen in the Roman Empire*, Oxford University Press, 2013.
- Molloy, M.E., *Libanius and the Dancers*, Olms-Weidmann, New York, 1996.

- Moss, C., *The Myth of Persecution: How Early Christians Invented a Story of Martyrdom*, HarperOne, New York, 2013.
- Nutton, V., „The Chronology of Galen’s Early Career“, în *Classical Quarterly*, vol. 23, no. 1, May 1973, pp. 158–171.
- Paine, R.R. & G.R. Storey, „Epidemics, Age at Death, and Mortality in Ancient Rome“, în *Urbanism in the Preindustrial World: Cross-Cultural Approaches*, ed. G.R. Storey, University of Alabama Press, 2006.
- Palmer, A.-M., *Prudentius on the Martyrs*, Oxford Clarendon Press, 1989.
- Pells, R., „Archaeologists discover ancient mosaic with message: «Be cheerful, enjoy your life», în *Independent*, 24 April 2016.
- Perry, E., „Divine Statues in the Works of Libanius of Antioch: The Actual and Rhetorical Desacralization of Pagan Cult Furniture in the Late Fourth Century CE“, în *The Sculptural Environment of the Roman Near East: Reflections on culture, ideology, and power*, ed. Y.Z. Eliav, E.A. Friedland, S. Herbert, Peeters, Leuven, 2008.
- Plaisance, M., *Florence in the Time of the Medici: Public Celebrations, Politics, and Literature in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, tr. & ed. N. Carew-Reid, Centre for Reformation and Renaissance Studies, Toronto, 2008.
- Pollini, J., „Christian Destruction and Mutilation of the Parthenon“, în *Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*, 122, 2007, pp. 207–228.
- Idem*, „Gods and Emperors in the East: Images of Power and the Power of Intolerance“, în *The Sculptural Environment of the Roman Near East: Reflections on culture, ideology, and power*, ed. Y.Z. Eliav, E.A. Friedland, S. Herbert, Peeters, Leuven, 2008, pp. 165–195.
- Ratcliffe, S., ed., *Little Oxford Dictionary of Quotations*, Oxford University Press, 2012.
- Rebillard, É., *Christians and Their Many Identities in Late Antiquity, North Africa, 200–450*, Cornell University Press, NY, 2012.
- Reynolds, L.D. & N.G. Wilson, *Scribes and Scholars: A guide to the transmission of Greek and Latin Literature*, Oxford University Press, 1968, 1974, 1978.

- Richlin, A., *The Garden of Priapus: Sexuality and Aggression in Roman Humour*, Oxford University Press, 1983.
- Rohmann, D., *Christianity, Book-Burning and Censorship in Late Antiquity; Studies in Text Transmission*, De Gruyter, Boston, 2016.
- Rousselle, A., *Porneia: On Desire and the Body in Antiquity*, Oxford University Press, 1988.
- Rovelli, C., *Reality is Not What it Seems: The Journey to Quantum Gravity*, Allen Lane, London, 2016.
- Russell, N., *Theophilus of Alexandria*, Routledge, London, 2007.
- Salzman, M.R., „Rethinking Pagan–Christian Violence“, în H.A. Drake, ed., *Violence in Late Antiquity*, Ashgate, Aldershot, 2014, pp. 265–285.
- Saradi, H., „The Christianization of Pagan Temples in the Greek Hagiographical Texts“, în *From Temple to Church: Destruction and Renewal of Local Cultic Topography in Late Antiquity*, eds. J. Hahn, S. Emmel, U. Gotter, Brill, Leiden, Boston, Mass., 2008.
- Sauer, E., *The Archaeology of Religious Hatred in the Roman and Early Medieval World*, Tempus, Stroud, 2003.
- Scobie, A., „Slums, Sanitation and Mortality in the Roman World“, în *Klio* 68, 1986, pp. 399–433.
- Shaw, B.D., „Bad Boys: Circumcellions and Fictive Violence“, în H.A. Drake, ed., *Violence in Late Antiquity: Perceptions and Practices*, Ashgate, Aldershot, 2014, pp. 179–196.
- Idem*, „Bandits in the Roman Empire“, în *Past & Present*, no. 105, Nov. 1984, pp. 3–52.
- Idem*, *Sacred Violence: African Christians and Sectarian Hatred in the Age of Augustine*, Cambridge University Press, 2011.
- Shear, T.L., „The Athenian Agora: Excavations of 1971“, în *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, vol. 42, no. 2, Apr–Jun 1973, pp. 121–179.
- Sherwin-White, A.N., „Why Were the Early Christians Persecuted? – An Amendment“, în *Past & Present* 27, 1964, pp. 23–27.
- Sienkiewicz, H., *Quo Vadis: A Narrative of the Time of Nero*, tr. S.F. Conrad, Hippocrene, New York, 1992.
- Sizgorich, T., *Violence and Belief in Late Antiquity: Militant Devotion in*

- Christianity and Islam*, University of Pennsylvania Press, 2009.
- Smith, W., *A Smaller Latin–English Dictionary*, John Murray, London, 1955.
- Stark, R., *The Rise of Christianity: A Sociologist Reconsiders History*, Princeton University Press, 1996.
- Stevenson, J., ed., *A New Eusebius: Documents Illustrating the History of the Church to AD 337*, SPCK Publishing, London, 1957, 1987.
- Stewart, P., „The Destruction of Statues in Late Antiquity“, în R. Miles, ed., *Constructing Identities in Late Antiquity*, Routledge, New York, London, 1999, pp. 159–189.
- Stoneman, R., *Palmyra and its Empire: Zenobia’s Revolt against Rome*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 1992.
- Strömberg, R., „Damascius: His Personality and Significance“, în *Eranos* 44, 1946, pp. 175–192.
- Thurman, W.S., „How Justinian I Sought to Handle the Problem of Religious Dissent“, în *Greek Orthodox Theological Review* 13, 1968, pp. 15–40.
- Traversari, G., „Tetimimo e Colimbetra: Ultime manifestazioni del teatro antico“, în *Dioniso* 13, 1950, pp. 18–35.
- Trombley, F.R., „The Destruction of Pagan Statuary and Christianization. Fourth–Sixth Century CE“, în *The Sculptural Environment of the Roman Near East: Reflections on culture, ideology, and power*, ed. Y.Z. Eliav, E.A. Friedland, S. Herbert, Peeters, Leuven, 2008, pp. 143–164.
- Tsafrir, Y., „The Classical Heritage in Late Antique Palestine: The Fate of Freestanding Sculptures“, în *The Sculptural Environment of the Roman Near East: Reflections on culture, ideology, and power*, ed. Y.Z. Eliav, E.A. Friedland, S. Herbert, Peeters, Leuven, 2008, pp. 117–141.
- Veyne, P., „Pleasures and Excesses“, în P. Veyne, ed., *A History of Private Life*, vol. 1, *From Pagan Rome to Byzantium*, tr. A. Goldhammer, Belknap Press of Harvard University Press, 1992.
- Walker, J.T., „The Limits of Late Antiquity: Philosophy between Rome and Iran“, în *Ancient World* 33, 2002, pp. 45–69.
- Walters, J., „Invading the Roman Body: Manliness and Impenetrability in Roman Thought“, în *Roman Sexualities*, ed. J.P. Hallett, M.B. Skinner,

- Princeton University Press, 1997, pp. 29–43.
- Walzer, R., *Galen on Jews and Christians*, Oxford University Press, 1949.
- Ward, J.O., „Alexandria and its Medieval Legacy: The Book, the Monk and the Rose“, in *The Library of Alexandria: Centre of Learning in the Ancient World*, ed. R. MacLeod, I.B. Tauris, London, 2000, pp. 163–179.
- Watts, E.J., *City and School in Late Antique Athens and Alexandria*, Transformation of the Classical Heritage 41, University of California Press, 2006.
- Idem*, *The Final Pagan Generation*, Transformation of the Classical Heritage 53, University of California Press, 2015.
- Whitmarsh, T., *Battling the Gods: Atheism in the Ancient World*, Knopf, New York, 2015.
- Wilken, R.L., *The Christians as the Romans Saw Them*, Yale University Press, 2003.
- Idem*, *John Chrysostom and the Jews: Rhetoric and reality in the late 4th century*, University of California Press, Berkeley, Ca., 1983.
- Wilson, M.R., *Our Father Abraham: Jewish Roots of the Christian Faith*, Grand Rapids, Mich., 1989.
- Wilson, N.G., „The Church and Classical Studies in Byzantium“, in *Antike und Abendland* 16, 1970.
- Idem*, *Saint Basil on the Value of Greek Literature*, Duckworth, London, 1975.
- Wood, I. & J. Harries, ed., *The Theodosian Code, Studies in the Imperial Law of Late Antiquity*, London: Duckworth, 1993.
- Yegül, F.K., *Baths and Bathing in Classical Antiquity*, Cambridge, MIT Press, Mass., 1992.

Note

Prolog. UN ÎNCEPUT

1. Imn al pelerinilor copti, citat în Kristensen (2013), p. 85.

Un sfârșit. INTRODUCERE

1. Athanassiadi (1993), 4; Marinus, *Viața lui Proclus*, 26.
2. *PH*, 124 [Traducerile din această operă a lui Damascius sunt realizate după textul original din ediția Damascius, *Philosophical History*, Apamea Cultural Association, Athens, 1999 – n. tr.].
3. *PH*, 117C; Olympiodorus, *Comentariu la primul dialog „Alcibiades”*, citat în Cameron (1969), p. 15.
4. *C. Th.*, 16, 4, 4, 2, data 16 iunie 388 [Pentru traducerea fragmentelor din *Codex Theodosianus* am folosit ediția *The Corpus of Roman Law*, vol. I, *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions*, ed. Clyde Pharr, Princeton University Press, 1952 – n. tr.].
5. *IJT*.
6. *PH*, 119.
7. *PH*, 42.
8. Palladas, *Anthologia Palatina* 10, 90 și 10, 82 [Traducerea îmi aparține, fiind realizată după ediția *Antologia Palatina*, 5 vol., Giulio Einaudi, Torino, 1980 – n. tr.].
9. Un triumf nu avea reguli stricte și precise. Prevederea sacrificării a 1000 de persoane era una dintre ele. Stabilirea momentului unui triumf era mai mult o artă decât o știință. Vezi Beard (2007).
10. Greenblatt (2011), pp. 43–44.
11. Pentru păgânism văzut ca nebunie și boală etc., v. *C. Th.*, 16, 10, 1–21, și *C. Just.*, 1, 11, 10.
12. Augustin, *Predica* 24, 6, citată în MacMullen (1984), p. 95.
13. *IJT*.
14. Augustin, *Predica* 279, 4, citată în Shaw (2011), p. 682.
15. *IB* 10, 9, 7 [Traducerile din Eusebiu de Cezareea, *Istoria bisericească*,

îmi aparțin, fiind realizate după ediția Eusèbe de Césarée, „*Histoire ecclésiastique*“, în *Sources Chrétiennes*, nr. 31, Les Éditions du Cerf, Paris, 1952, alături de vol. 41 (1955) și 55 (1958) din aceeași colecție – n. tr.].

16. Johnson, 15 aprilie 1778, citat în MacMullen (1997), p. 169, n. 37, căruia i se datorează paragraful de față.

Capitolul 1. OȘTIREA NEVĂZUTĂ

1. Chitty (1977) numește acest loc „cocină“, deși faptul nu pare a fi foarte exact. [Biograful său, Sfântul Atanasie cel Mare, descrie astfel începutul aventurii eremitice a tânărului Antonie: „Apoi, când a intrat iarăși în biserică, a auzit pe Domnul zicând: «Nu vă îngrijorați de ziua de mâine» (Matei 6, 34). Nerăbdând să mai aștepte, a ieșit și și-a dat și ceea ce mai avea săracilor, iar pe sora sa încredințând-o unor fecioare cunoscute și credincioase și dând-o să viețuiască într-un așezământ de fecioare, el a început în fața casei o viață de nevoință, luând aminte la sine și înfrânându-se cu asprime“; vezi Sf. Atanasie cel Mare, *Scrieri*, partea a II-a, *Epistole, Viața cuviosului părintelui nostru Antonie*, col. PSB 16, tr., introd. și note de Pr. Dumitru Stăniloae, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1988, p. 193 – n. tr.]
2. Clement Alexandrinul, *Pedagogul* 3, 5 [Traducerile din această operă sunt preluate din ediția Clement Alexandrinul, *Scrieri*, partea I, col. PSB 4, tr. Pr. Dumitru Fecioru, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1982 – n. tr.].
3. Matei 19:21.
4. Cf. Augustin, *Confesiuni* 8, 7–8.
5. *Viața lui Antonie* 5 [Dat fiind că traducerea românească a *Vieții lui Antonie cel Mare*, citată mai sus, este uneori îndepărtată de original și nu surprinde nuanțele la care face referire autoarea, am preferat să retraduc acest fragment, urmând ediția Athanase d’Alexandrie, „*Vie d’Antoine*“, în *Sources Chrétiennes*, nr. 400, Les Éditions du Cerf, Paris, 1994 – n. tr.].
6. *Viața lui Antonie* 6.

7. *Viața lui Antonie* 24.
8. Cf. Ciprian al Cartaginei, *Despre mortalitate* 14.
9. Dodds (1965), pp. 133–134.
10. *Anth. Pal.* 10, 72, citat în Dodds (1965), II.

Capitolul 2. CÂMPUL DE BĂTĂLIE AL DEMONILOR

1. Cf. Augustin, *Confesiuni* 8, 17.
2. Marcu 5:9.
3. Augustin, *Despre cetatea lui Dumnezeu* 4, 27 [Traducerile din operele lui Augustin care apar în această carte îmi aparțin, fiind realizate după textul latin existent la <http://www.augustinus.it/latino/index.htm> – n. tr.].
4. Origen, *Omilii la Iosua* 15, 5 [Traducerea îmi aparține, fiind realizată după ediția Origène, „*Homélie sur Josué*“, în *Sources Chrétiennes*, nr. 71, Les Éditions du Cerf, Paris, 1960 – n. tr.].
5. Tertulian, *Apologeticul* 22, 8 [Traducere preluată din *Apologeți de limbă latină*, col. PSB 3, tr. Nicolae Chițescu, Eliodor Constantinescu, Paul Papadopol, David Popescu, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1981. Și celelalte citate din *Apologeticul* lui Tertulian sunt preluate tot de aici – n. tr.].
6. Tertulian, *Apologeticul* 22, 4.
7. Evagrie Ponticul, *Tratatul practic* 12 [Traducerea este preluată din ediția Evagrie Ponticul, *Tratatul practic. Gnosticul*, tr. Cristian Bădiliță, Polirom, Iași, 2009. Celelalte traduceri din Evagrie sunt făcute de mine, după textul grecesc din Patrologia Migne, existent la http://www.documentacatholicaomnia.eu/20_20_0345-0399-_Evagrius_Ponticus.html – n. tr.].
8. Cf. *Despre cele opt gânduri ale răutății* 7.
9. *Proverbele lui Solomon* 12:11 (după versiunea *Septuagintei*). Cf. Evagrie, *Antirreticul* 1, 22.
10. Cf. Evagrie, *Antirreticul* 2.
11. Cf. Ioan Moschos, *Livada spirituală* 160 [În română, lucrarea este cunoscută sub numele de *Limonariu* – n. tr.].
12. Cf. Evagrie, *Antirreticul* 4, 25.

13. Cf. Tertulian, *Apologeticul* 22, 4.
14. Augustin, *Comentariu la psalmi* 94.
15. Tertulian, *Apologeticul* 22, 6.
16. Tertulian, *Apologeticul* 22, 10.
17. Cf. Augustin, *Scrisoarea* 46 (de la Publicola).
18. Cf. Augustin, *Scrisoarea* 47.
19. Cf. Tertulian, *Apologeticul* 27, 3.
20. Cf. Minucius Felix, *Octavius* 27.
21. Pentru o discuție privind dificultatea de a evalua gradul de convertire al clericilor în raport cu cel al păstoriților acestora, v. Rebillard (2012), în special capitolul al treilea, „A fi creștin în epoca lui Augustin“.
22. Cf. Augustin, *Omilia 34 la Ioan 8:12*, citat în MacMullen (1997), p. 121, căruia i se datorează paragraful de față.
23. Pentru o discuție privind moneda și viziunea, v. H.A. Drake (2014), p. 71.
24. Enciclica papei Leon XIII, *Despre natura libertății*, 6.
25. Augustin în Dolbeau (1996), p. 266.
26. Deuteronomul 12:3.

Capitolul 3. ÎNȚELEPCIUNEA ESTE NEBUNIE

1. DPA VIII, 8.
2. Galen, *Despre recunoașterea și tratarea bolilor și greșelilor sufletului* 3, 5, 70 K, citat în Mattern (2013), p. 64.
3. Pentru aceste observații și, mai ales, pentru acest paragraf, îi sunt recunoscătoare lui Gross (1998), *passim*.
4. Cf. DPA VIII, 4; DPA VIII, 5; DPA VIII, 4.
5. Cf. DPA VII, 16.
6. Galenus, *De Pulsuum Differentiis*, III, 3, citat în R. Walzer (1949), p. 14.
7. Galenus, *De Pulsuum Differentiis*, III, 4, citat în R. Walzer (1949), p. 14.
8. Galenus, *Despre anatomia lui Hipocrate*, citat în R. Walzer (1949), p. 11.
9. CC VI, 60; CC I, 32.
10. CC V, 14 [Traducerile din lucrarea *Împotriva lui Celsus* îmi aparțin și sunt realizate după ediția *Critical and annotated English translation of*

Contra Celsum libri VIII, ed. M. Marcovich, Brill, Leiden, 2001 – n. tr.].

11. Cf. Gibbon, *Decline and Fall* 38, vol. IV, p. 163.
12. Cf. Gibbon, *Decline and Fall* 15, vol. II, 38.
13. Gibbon (1796), p. 97.
14. *C. Th.*, 16, 4, 1, 386.
15. Gibbon, *Decline and Fall* 15, vol. II, 39.
16. CC I, 39.
17. CC VI, 32.
18. CC VI, 49.
19. CC V, 14.
20. CC VI, 37.
21. CC VII, 18.
22. CC IV, 7.
23. CC VI, 78.
24. CC IV, 3.
25. CC II, 70.
26. CC II, 55.
27. CC II, 60.
28. CC II, 16.
29. CC III, 62–64.
30. CC VI, 60–61.
31. Lucretius, *Poemul naturii* 1, 419–421.
32. Minucius Felix, *Octavius* 5 [Traducerea este preluată din *Apologeți de limbă latină*, col. PSB 3, tr. Nicolae Chițescu, Eliodor Constantinescu, Paul Papadopol, David Popescu, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1981 – n. tr.].
33. Lucretius, *Poemul naturii* 5, 875–877 [Traducerea este preluată din ediția Titus Lucretius Carus, *Poemul naturii*, tr. și note D. Murărașu, Editura Minerva, București – n. tr.].
34. Minucius Felix, *Octavius* 5.
35. Lucretius, *Poemul naturii* 1, 150.
36. Plutarh, *Despre superstiție* 2.
37. Cf. Lucretius, *Poemul naturii* 1, 151–154.
38. *Ibidem*, 1, 146.

39. „Izvorul tuturor relelor“, cum numea Augustin atomismul (Cf. introducerea la *Omilia la I Corinteni*; v. și Sfântul Ioan Crisostom, *Omilia a șaptea la I Corinteni* 9). Pentru alte aspecte ale problemei, a se vedea excelenta carte a lui Dirk Rohmann, *Christianity, Book-Burning and Censorship in Late Antiquity*, căreia acest paragraf și următoarele i se datorează cu asupra de măsură. Este uimitor – și grăitor pentru simpatiile academice din ultimele decenii – că această carte a lui Rohmann este prima care tratează în profunzime subiectul.
40. Rovelli (2016), p. 19.
41. Acest paragraf i se datorează lui Greenblatt (2011), pp. 11–14. Minunata lui carte *The Swerve: How the Renaissance Began* istorisește foarte frumos această poveste.
42. CC III, 44.
43. CC III, 55.
44. CC I, 9.
45. Origen, *Omilii la Geneză* 9, 2.
46. Augustin, *Predica* 198, citat în Brown (1967), p. 458.
47. Ovidiu, *Metamorfoze* 1, 1–362 [Traducerea românească este preluată din ediția Ovidiu, *Metamorfoze*, tr. David Popescu, Editura Științifică, București, 1959 – n. tr.].
48. Geneza 6:7.
49. CC IV, 41.
50. William Buckland (1820), p. 24.
51. CC I, 50.
52. CC II, 58.
53. Lucian de Samosata, *Despre moartea lui Peregrinus* 33 [Traducerile din Lucian de Samosata sunt preluate din ediția Lucian de Samosata, *Scrieri alese*, tr. Radu Hîncu, Editura Univers, București, 1983 – n. tr.].
54. *Ibidem*, 37.
55. *Ibidem*, 33.
56. *Ibidem*, 34.
57. *Ibidem*, 1.
58. *Ibidem*, 41.
59. *Ibidem*, 40.

60. *Lexiconul Sudas*, s.v. *Lucianus*, citat în Whitmarsh (2015), p. 221.
61. Citat în Whitmarsh (2015), p. 221, căruia i se datorează acest paragraf.
62. CC II, 32.
63. CC I, 68.
64. Observație pentru care îi sunt recunoscătoare lui Wilken (1984), pp. 98–99.
65. Iustin Martirul și Filozoful, *Apologia* I, 26 [Traducerile din Iustin Martirul sunt preluate din ediția *Apologeți de limbă greacă*, col. PSB 2, trad., introd., note și indice de Pr. Teodor Bodogae, Pr. Olimp Căciulă, Pr. Dumitru Fecioru, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1980 – n. tr.].
66. Iustin Martirul și Filozoful, *Apologia* I, 26, p. 42.
67. Lucian de Samosata, *Viața lui Demonax*, 27.
68. Cf. Cicero, *Despre natura zeilor* 2, 7.
69. Plinius cel Bătrân, *Istoria naturală* 2, 14.
70. *Deus est mortali iuvare mortalem*. Cf. Plinius cel Bătrân, *Istoria naturală* 2, 14. Pentru o excelentă discuție privind ateismul în Antichitate, v. cartea lui Whitmarsh, *Battling the Gods*.
71. Suetoniu, *Vițile celor doisprezece Cezari*, *Divinul Vespasianus* 23 [Traducerea este preluată din ediția Suetoniu, *Vițile celor doisprezece Cezari*, tr. Gheorghe Ceașescu, Rao, București, 1998 – n. tr.].
72. *Actele martirilor creștini* 3; v. Wilken (1984), pp. 62 și urm. pentru o discuție mai amplă.
73. Titus Livius, *Ab Urbe condita* 5, 16, 11, citat în Frensdorf (1965), p. 105.
74. Cf. Cicero, *Despre natura zeilor* 2, 7.
75. Minucius Felix, *Octavius* 8, ed. cit., p. 359.
76. CC V, 34.
77. CC IV, 7.
78. CC V, 34.
79. CC V, 34.
80. Garnsey (1984), p. 17.
81. Augustin, *Scrisoarea* 104, 2, 7.
82. Porfirius, citat în Augustin, *Epistola* 102, 30.
83. Eusebiu de Cezareea, *Pregătirea pentru Evanghelie* 1, 3, 1, citat în

Wilken (2003), p. 161.

84. Porfirius, citat în Augustin, *Epistola* 102, 8.

85. Socrate, *Istoria bisericească* 1, 9.

86. Hoffmann (1987), p. 29.

87. Augustin, *Epistola* 93, 1, 2.

88. Augustin, *Epistola* 93, 2, 4.

89. CC V, 34.

Capitolul 4. DESPRE NEÎNSEMNATUL NUMĂR AL MARTIRILOR

1. IB 2, 25.

2. Suetoniu, *Viețile celor doisprezece Cezari*, Nero 6, 1.

3. *Ibidem*, 28, 2.

4. *Ibidem*, 29.

5. Cf. Plinius cel Bătrân, *Istoria naturală* 36, 108 (e posibil să exagereze).

6. Cf. Iuvenal, *Satire* 3, pp. 193–196.

7. Cf. *Ibidem*, pp. 200–202.

8. Suetoniu, *Viețile celor doisprezece Cezari*, Nero 38.

9. Suetoniu, *Viețile celor doisprezece Cezari*, Nero 31, 2.

10. Tacitus, *Anale*, 15, 44 [Traducerea este preluată din volumul Tacitus, *Anale* 15, 44, trad., introd. și note Gh. Guțu, Humanitas, 1995 – n. tr.].

11. Suetoniu, *Viețile celor doisprezece Cezari*, *Divinul Claudius* 25, 4.
Vezi Friend (1995) pentru posibilitatea ca acest *Chrestus* să nu fi fost Cristos, ci altcineva cu un nume similar.

12. Tacitus, *Anale* 15, 44.

13. *Ibidem*.

14. *Ibidem*.

15. *The Golden Legend*, vol. III, *The Life of St Alban and Amphiabel*.

16. IB 8, 9.

17. Tertulian, *Apologeticul* 50.

18. Vasile cel Mare, *Epistola* 164, 1 [Traducerea este preluată din Sf. Vasile cel Mare, *Scrieri*, partea a III-a, Despre Sfântul Duh, Corespondență (Epistole), col. PSB 12, trad., introd., note și indici Pr. Prof. Dr. Constantin Cornițescu, Pr. Teodor Bodogae, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1988 – n.

tr.].

19. Cf. Lane Fox (1986), p. 419.
20. Din *First of Martyrs, Thou Whose Name* și *The Son of God Goes Forth to War*. Adeseori, aceste imnuri traduceau, direct sau indirect, vechi versuri latine.
21. Henryk Sienkiewicz, *Quo vadis* [Versiunea în română este preluată din ediția tradusă de Remus Luca și Elena Lința, Editura Univers, București, 1967, p. 350 – n. tr.].
22. *Quo Vadis*, MGM (1951).
23. Hopkins, „Christian Number and Its Implications“, p. 4.
24. Cf. Origen, *Exhortație la martiriu* 16. Îi sunt recunoscătoare lui James Corke-Webster pentru a-mi fi atras atenția cu privire la acest fapt.
25. Sf. Grigorie de Nazianz, *Cuvântarea* 4, 58 [Traducere după ediția Grégoire de Nazianze, „*Discours 4–5. Contre Julien*“, în *Sources Chrétiennes*, nr. 309, Les Éditions du Cerf, Paris, 1983 – n. tr.].
26. ACM, *The Martyrdom of Saints Marian and James*, 14.8 [Traducere după ediția citată – n. tr.].
27. A se vedea interesanta discuție din J. Corke-Webster (2012).
28. Prudentius, *Despre cununa martirilor* 5, 111–116 [Traducerile din Prudentius sunt realizate după ediția Prudentius II, LOEB 398, Harvard University Press, 1979 – n. tr.].
29. *Faptele lui Pavel* 2, 18.
30. Prudentius, *Despre cununa martirilor* 10, 710.
31. CC III, 8.
32. H. Dodwell (1684).
33. Gibbon, *Decline and Fall* 16, vol. 2, p. 138.
34. De Ste. Croix (2006), p. 42.

Capitolul 5. ACEȘTI OAMENI NEBUNI

1. Acest paragraf i se datorează lui Wilken (1984), care a zugrăvit drama acelei clipe.
2. Plinius cel Tânăr, *Epistola* 10, 17 A și B [Traducerile din epistolele lui Plinius cel Tânăr îmi aparțin, fiind realizate după ediția lui R.A.B. Mynors, *C. Plini Caecili Secundi, Epistularum libri decem*, Oxford

Clarendon Press, 1963 – n. tr.].

3. Cf. Plinius cel Tânăr, *Epistola* 10, 20; 10, 18.
4. Plinius cel Tânăr, *Epistola* 10, 42.
5. *Ibidem*, 10, 32.
6. Prudentius, *Despre cununa martirilor* 3, 90; Iustin Martirul și Filozoful, *Apologia* I, 5.
7. Cf. Martiriul lui Policarp 1, 17; *IB* 5, 1; *Epistola Bisericii din Lyon și Vienna*, în *ACM* 5, 7; *Actele lui Carp, Papil și Agatonica*, în *ACM* 2, 4. Vezi și capitolul despre martirii din Lyon în *IB* 5, 1.
8. Plinius cel Tânăr, *Epistola* 10, 98.
9. *Digestele lui Justinian* 1, 18, 13 [Traducerea îmi aparține și e realizată după ediția *The Digest of Justinian, 4 Volumes* de Alan Watson, Theodor Mommsen, Paul Krueger (eds), University of Pennsylvania, 1985 – n. tr.].
10. *IB* 5, 1.
11. Plinius cel Tânăr, *Epistola* 8, 8.
12. Cf. Tertulian, *Către Scapula* 5, 1 [Traducerile din această operă a lui Tertulian sunt preluate din ediția Tertulian, *Tratate dogmatice și apologetice*, trad., introd. și note Dionisie Constantin Pîrvuloiu, Editura Polirom, 2007 – n. tr.].
13. Cf. *Ibidem*.
14. *Viața lui Antonie* 46.
15. Pseudo-Ieronim, *Indiculus de Haeresibus*, 33, citat în Drake (2011), p. 182.
16. Augustin, *Scrisoarea* 88, 8.
17. Augustin, *Liber de Haeresibus*, 69, 3.
18. Cf. Ambrozio de Milan, *Scrisoarea* 60.
19. Cf. Augustin, *Scrisoarea* 185, 12.
20. Filastrius, citat în Shaw in Drake, ed. (2006), pp. 181–183; pentru comportament „orgiastic“, v. Augustin, *Letter to Catholics of the Donatist Sect*, 19, 50; Augustin, *Against the Letter of Parmenianus*, 2, 9, 19, ambele menționate în Shaw (2011), pp. 660 și urm.
21. Sf. Ciprian al Cartaginei, *Despre unitatea Bisericii universale* 20 [Traducere preluată din Sf. Ciprian al Cartaginei, *Despre unitatea*

- Bisericii universale. Despre condiția muritoare a omului*, trad., introd. și note Alexandru Stan și Adina Roșu, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2013 – n. tr.].
22. Prudentius, *Despre cununa martirilor* 6, 36.
 23. ACM, *Martiriul Sfântului Irineu, episcop de Sirmium*, 23, 2 și urm.
 24. Prudentius, *Despre cununa martirilor* 3, 104 și urm.
 25. ACM, *Martiriul Sfântului Conon*, 13, 4.
 26. ACM, *Martiriul lui Iustin și al tovarășilor săi*, recenzia C, 4, 1–4.
 27. S. Coluthus, 90–92, în *Four Martyrdoms from the Pierpont Morgan Coptic Codices* (1973), pp. 148–149.
 28. ACM, *Martiriul lui Iulius Veteranul* 19, 2.
 29. Prudentius, *Despre cununa martirilor* 3, 122–125.
 30. ACM, *Martiriul Sfântului Conon*, 13, 4.
 31. ACM, *Martiriul lui Iulius Veteranul* 19, 2.
 32. Frend (1965), p. 413.
 33. S. Coluthus 90–92, în *Four Martyrdoms from the Pierpont Morgan Coptic Codices* (1973), pp. 148–149.
 34. ACM, *Martiriul Sfântului Conon*, 13, 5, 2.
 35. ACM, *Martiriul lui Iulius Veteranul* 19, 2.
 36. Plinius cel Tânăr, *Epistola* 10, 96.
 37. ACM, *Martiriul Sfântului Conon*, 13, 4.
 38. ACM, *Martiriul lui Iulius Veteranul* 19, 2.
 39. Cf. Marcus Aurelius, *Meditații* 11, 3 [Traducerea este preluată din ediția Marcus Aurelius, *Gânduri către sine însuși*, trad. Cristian Bejan, Humanitas, 2018 – n. tr.].
 40. Lucian de Samosata, *Despre moartea lui Peregrinus* 13.
 41. Vezi Wilken (1984), p. 23, căruia i se datorează aceste paragrafe.
 42. IB 5, 1, 20.
 43. Plinius cel Tânăr, *Epistola* 10, 97.
 44. De Ste. Croix (1963), pp. 6–7; Lane Fox (1986), pp. 423 și urm.
 45. Statutul și chiar existența unor asemenea legi sunt contestate. Watts (2015), pp. 46 și urm., oferă o foarte interesantă discuție pe această temă.
 46. Eusebiu de Cezareea, *Viața împăratului Constantin cel Mare* 2, 45

[Traducerea, ca și următoarele citate din opera de față, este preluată din ediția Eusebiu de Cezareea, *Viața împăratului Constantin și alte scrieri*, trad. și note Radu Alexandrescu, Editura Basilica, București, 2012 – n. tr.].

47. *C. Th.* 16, 10, 6, 20 februarie 356.

48. *Ibidem*, 16, 10, 22, 9 aprilie 423; vezi și Geffcken (1906), p. 224.

Capitolul 6. CEA MAI MINUNATĂ CLĂDIRE DIN LUME

1. Cf. Ammianus Marcellinus, *Res gestae* 22, 16, 12.

2. *Expositio Totius Mundi et Gentium* 34 (ed. Rougé) – citată în Hahn (2008), p. 335.

3. Cf. Ammianus Marcellinus, *Res gestae* 22, 16, 12.

4. Russell (2007), p. 69.

5. Rufinus, *Istoria bisericească* 11, 23 [Traducere realizată după ediția lui Th. Mommsen din *Eusebius Werke* II/2, *Historia ecclesiastica*, GCS 9/2, Leipzig, 1908 – n. tr.].

6. Rufinus, *Istoria bisericească* 11, 23.

7. Filostrate, *Viețile filozofilor* 472 [Traducerea este realizată după ediția Philostratus, Eunapius, *Lives of the Sophists. Eunapius: Lives of the Philosophers and Sophists*, LOEB 134, Harvard University Press, 1953 – n. tr.].

8. Filostrate, *Viețile filozofilor* 472.

9. Canfora (1987), p. 192.

10. Gibbon, *Decline and Fall* 28, vol. IV, p. 201.

11. *Anth. Pal.* 9, 501.

Capitolul 7. CÂND DISPREȚUIEȘTI TEMPLELE

1. Aceasta este versiunea lui Eusebiu din *Viața împăratului Constantin*, pe care, spune el, a auzit-o chiar din gura împăratului. Era, susține Eusebiu, un „semn pe care, dacă l-am fi aflat din gura altcuiva, poate că nu ne-ar fi tocmai ușor să-i dăm crezare“ (*VCM* 27, 1). Istoricii de mai târziu nu au putut da crezare acestei relatări. Cealaltă versiune din Lactantius (*Despre moartea persecutorilor* 44, 3 și urm.) este ușor diferită. Aici, lui Constantin i se spune în vis să marcheze cu semnul lui Dumnezeu scuturile oștirii sale, ceea ce și face, folosind *chrisma* (combinația

literelor grecești *chi* și *ro*). Astfel, după cum spune Lactantius, „l-a însemnat pe Cristos pe scuturi“.

2. Cf. Lactantius, *Despre moartea persecutorilor* 48, 2–12. Cf. Stevenson (1987), pp. 284–285.
3. *IB* 10, 9, 7.
4. *IB* 10, 9, 6.
5. Zosimus, *Istoria nouă* 2, 29 [Traducerea îmi aparține, fiind realizată după ediția lui Ludovic Mendelssohn, Zosimus, *Historia nova*, Teubner, Leipzig, 1887 – n. tr.].
6. Eusebiu de Cezareea, *Discursul aniversar la 30 de ani de domnie a lui Constantin* 5, 6.
7. Cf. *IB* 10, 6, 3.
8. Egeria, o peregrină din Spania, citată în excelentul volum Brown (1997), p. 38, căruia acest paragraf i se datorează.
9. *VCM* 2, 56; 3, 53, *IB* 2, 5.
10. Cf. Sozomen, *Istoria bisericească* 2, 5 [Traducerile din Sozomen îmi aparțin, fiind realizate după ediția Sozomène, *Histoire ecclésiastique*, 3 vol., éd. J. Bidez, trad. André-Jean Festugière, *Sources chrétiennes* 306, Éditions du Cerf, Paris, 1983–2008 – n. tr.].
11. Deuteronomul 12:2–3, discutat în Watts (2015), pp. 46–47.
12. *VCM* 3, 54, 6.
13. Cf. *IB* 2, 5.
14. *VCM* 3, 57, 1–2.
15. *Ibidem*, 3, 54, 1.
16. Sozomen, *Istoria bisericească* 2, 5.
17. Citat în Frend (1965), p. 160.
18. Sozomen, *Istoria bisericească* 2, 5.
19. Vezi excelenta lucrare *Lambs into Lions: Explaining Early Christian Intolerance*, de H.A. Drake (1996), pentru o discuție fascinantă pe acest subiect.
20. Firmicus Maternus, *De Errore Profanarum Religionum* 29, 1–3 [Traducerea îmi aparține, fiind realizată după ediția lui Konrat Ziegler, Firmicus Maternus, *De Errore Profanarum Religionum*, München, 1953 – n. tr.].

21. Marinus, *Viața lui Proclus* 30.
22. *Anth. Pal.* 9, 528.
23. Această versiune a celor Șapte Tineri Adormiți este preluată din Jacob de Voraigne, *Legenda de aur*.
24. *Decline and Fall* 16, vol. 2, 15, 55.
25. Grindle (1892), p. 16.
26. Dodds (1965), pp. 132–133; Geffcken (1920), pp. 25–34.
27. Lacarrière (1961), p. 87.
28. Geffcken (1920), p. vii.
29. De Hamel (2016), p. 19.
30. Cf. Stevenson (1987), capitolul 24, numit „Constantine and the End of Persecution 310–313“, pp. 282 și urm.
31. Pentru statistici, v. Stark (1996), Kaegi (1968) și Hopkins (vara 1998).
32. G.R. Evans (2010), pp. 270–271.
33. Wilken (1984), p. xv.
34. Cu toate acestea, umbre ale păgânismului supraviețuiesc și azi. Când savantul John Pollini a făcut săpături în Turcia, în 1970, la situl greco-roman din Afrodisias, a escaladat Baba Dag (,,Muntele Părinte“), cel mai înalt vârf din acea parte a Turciei. În apropiere de culme, ghidul său turc i-a spus despre niște păstori întâlniți în cale că aceștia nu aduc sacrificii de oi lui Allah, ci unui zeu al muntelui, un fel de *genius loci*. După vechiul obicei, ei legau smocuri de lână de bețe pe care le înfigeau în mormane de pietre. Umbrele au supraviețuit; sistemul religios în sine s-a pierdut.

Capitolul 8. CUM SĂ NIMICEȘTI UN DEMON

1. Pollini (2007), pp. 212 și urm.
2. Trombley (2008), p. 152; Kaltsas (2002), p. 510.
3. Este vorba de splendida *Making and Breaking the Gods: Christian Responses to Pagan Sculpture in Late Antiquity* (2013).
4. *IB* 10, 4, 16.
5. Firmicus Maternus, *De Errore Profanarum Religionum* 28, 1–29, 1.
6. Exod 20:4–5; v. și Deuteronom 12:2–3.
7. *IB* 10, 5, 1–14. V. și Garnsey (1984).

8. VCM 3, 55, 1. Vezi și excelenta discuție din Watts (2015), pp. 46–47, cu privire la aceste legi.
9. Despre sacrificii, v. *C. Th.* 16, 10, 7 și 11; despre pedeapsa cu moartea, v. *C. Th.* 16, 10, 6.
10. Cf. *C. Th.* 10, 6, 7; 16, 10, 3; 16, 10, 4; 16, 10, 4.
11. V. *IB* 10, 5, 15.
12. Libanius, *Cuvântări* 30, 8–9 [Traducerile din Libanius sunt realizate după ediția lui R. Foerster, *Libanii opera*, vol. 10–11, Teubner, Leipzig, 1921–1922 – n. tr.].
13. Libanius, *Cuvântări* 30, 44–45.
14. *Ibidem*, 30, 43.
15. *Ibidem*, 30, 8.
16. *Ibidem*, 30, 8.
17. *C. Th.* 16, 10, 11–12.
18. *Ibidem*, 16, 10, 16.
19. *Constitutiones Sirmondianae* 12, tr. Pharr, citate în Fowden (1978), p. 56; cf. Beard *et al.*, ed. (1998), p. 375, cu privire la repetiția legilor.
20. Cf. Teodoret al Cyrului, *Istoria bisericească* 5, 21.
21. Hahn (2008), *passim*.
22. Sulpicius Severus, *Viața Sfântului Martin* 14, 1–7 [Traducerea este realizată după ediția Sulpice-Sévère, „*Vie de Saint Martin*“, în *Sources Chrétiennes*, nr. 133–135, Les Éditions du Cerf, Paris, 1967–1969 – n. tr.].
23. *Life and Times of Saint Benedict of Nursia*, pp. 133–136, citat în Kristensen (2013), pp. 86–87, căreia acest paragraf i se datorează.
24. Cf. Brown (1988), p. 318, care citează tratatul *Despre preoție* al lui Crisostom.
25. Teodoret al Cyrului, *Istoria bisericească* 5, 29 [Traducerile din această operă sunt realizate după ediția Théodoret de Cyr, „*L’Histoire ecclésiastique*“, în *Sources Chrétiennes*, nr. 501 și 530, Les Éditions du Cerf, Paris, 2006 și 2009 – n. tr.].
26. Augustin, *Scrisoarea* 47.
27. Augustin, *Predica* 24, 6, citată în MacMullen (1984), p. 95, lucrare din care se inspiră acest paragraf.

28. Augustin, *Predica* 24, 5, citată în Shaw (2011), pp. 230–231, lucrare care inspiră acest paragraf.
29. Cf. Zaharia de Mytilene, *Viața lui Severus* 33.
30. Iacob de Sarug și Eusebiu, *Cuvântare solemnă la vizita episcopului o dată la trei ani*, în Stewart (1999), pp. 177–179.
31. V. Kristensen (2013), p. 85.
32. *Avodah Zarah* 4, 5, tr. Elmslie, citat în Trombley (2008), pp. 156–157.
33. Teodoret al Cyrului, *Terapeutica maladiilor elenice* 3, 79 [Traducere realizată după Théodoret de Cyr, „*Thérapeutique des maladies helléniques*“, în *Sources Chrétiennes*, nr. 57, Les Éditions du Cerf, Paris, 2000 – n. tr.].
34. *C. Th.*, 15, 1, 36, 1 nov. 397.
35. Chuvín (1990), p. 79.
36. Iacob de Sarug, în Stewart (1999), 177, căruia i se datorează acest paragraf.
37. Teodoret al Cyrului, *Istoria bisericească* 5, 21.
38. Augustin, *Comentariu la psalmi* 98, 2; 98, 14.
39. Canonul 60 al Sinodului de la Elvira, v. Stewart (1999), p. 173; Gaddis (2005), p. 176.
40. Marcu Diaconul, *Viața lui Porfirius* 61.
41. *Faptele lui Ioan* 37–43.
42. Cf. Teodoret al Cyrului, *Istoria bisericească*, 21.
43. *Ibidem*, 5, 21.
44. Sulpicius Severus, *Viața Sfântului Martin* 14, 1–2.
45. Attwater (1965), pp. 233–234.
46. Pollini (2007), pp. 212–213.
47. Brown (1997), p. 49.
48. Marcu Diaconul, *Viața lui Porfirius* 61–62.
49. Teodoret al Cyrului, *Istoria bisericească* 5, 21.
50. Libanius, *Cuvântări* 30, 28–29.
51. Themistius, *Cuvântarea* 5, 68b–c.
52. Augustin, *Despre Cetatea lui Dumnezeu* 18, 54.
53. Sulpicius Severus, *Viața Sfântului Martin* 14–15.
54. Pentru o discuție mai amplă despre această piatră, despre text, cruce și

dacă acolo era sau nu o statuie a zeiței Artemis, v. Kristensen (2013), pp. 9–13.

55. Libanius, *Cuvântări* 18, 23.

56. Cf. Harnack (1924) II, pp. 833–835; Optatus II, 4, citat în Beard *et al.* (1998), p. 376; Kaegi (1968), p. 249.

57. Isidor Pelusiotul, *Epistola* 1, 270 [Traducerea este realizată după PG LXXVIII, 344A – n. tr.].

58. Symmachus, *Memorandum* 3, 8–10, în Lee (2000), pp. 115 și urm.; v. și Cameron (2011), p. 37, despre „moderația“ lui Symmachus ca păgân.

59. Deuteronom 12:2–3; v., de asemenea, Pollini (2008), p. 186, și Shaw (2011), p. 229, pentru caracterul pozitiv al unor astfel de acțiuni.

60. MacMullen (1997), p. 14.

61. Sfântul Chiril al Ierusalimului, *Cateheza mistagogică* 1, 8 [Traducerea este preluată din Sfântul Chiril al Ierusalimului, *Catehezele*, trad. Dumitru Fecioru, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2003 – n. tr.].

62. *C. Th.*, 16, 10, 19, 2.

63. Symmachus, *Memorandum* 3, 10.

Capitolul 9. CEI ÎNDĂRĂTNICI

1. Numele corect al acestora era *parabolani*, care a devenit, ulterior, *parabalani*.

2. Procopius, *Războaiele lui Iustinian* 2, 21.

3. Despre riscul săvârșirii faptelor bune, v. Bowersock (2010), pp. 17–22; despre lipsa educației, v. Dzielska (1995), p. 96.

4. Vezi Brown (1992), p. 103, căruia i se datorează acest paragraf și următorul. La fel, Ignatie de Antiohia, *Către Policarp* 6, citat în Hopkins (1998), p. 9; Vezi și Ammianus Marcellinus, *Res gestae* 27, 3, 12 pentru înfruntarea sângeroasă dintre cei doi candidați la scaunul episcopal din Roma. A se vedea și Sfântul Ambrozie de Milan, *Scrisoarea* 40, 6.

5. Bowersock (2010), p. 11; *C. Th.*, 16, 2, 42, 29 septembrie 416.

6. În martie, potrivit lui Socrate, *Istoria bisericească* 7, 15.

7. Cf. Synesius de Cyrene, *Dion* 9, citat în Dzielska (1995), p. 48, căreia

acest pasaj îi este îndatorat; pictura îi aparține lui Charles William Mitchell (1885); citatele sunt din Kingsley (1894), p. 12.

8. PH 43 A–C; Dzielska (1995), p. 103

9. V. Canfora (1987), p. 20.

10. Epifanie de Salamina, *Despre măsuri și greutate*; Canfora (1987), p. 24.

11. Cf. uimitorul eseu al lui MacLeod, ed. (2000), pp. 170–171.

12. Cf. MacLeod, ed. (2000), pp. 4 și 42.

13. Citat în MacLeod, ed. (2000), p. 62.

14. Vitruvius, *De architectura* 9, 9–11.

15. Numărul precis ni-l furnizează un registru din secolul al IV-lea cu privire la cele cinci districte ale orașului. V. Hahn (2008), pp. 336–337.

16. Rufinus, *Istoria bisericească* 11, 29. V. Hahn (2008), p. 356, pentru această „metodă” de creștinare.

17. V. Dzielska (1995), pp. 82–83.

18. Cf. Socrate, *Istoria bisericească* 7, 15.

19. PH 43; despre prietenia cu Oreste, v. Socrate, *Istoria bisericească* 7, 15.

20. Cf. Socrate, *Istoria bisericească* 7, 15; Dzielska (1995), p. 44; Synesius, *Dion* 9, în Dzielska (1995), p. 48.

21. Cf. Synesius de Cyrene, *Scrisorile* 133, 149 și 248, citate în Dzielska (1995).

22. PH 43.

23. Cf. *Epistola lui Aristeas* 9–33.

24. *Discursuri împotriva creștinilor iudaizanți* 1, 3, 1 [Traducere realizată după PG 48, 843–942 – n. tr.].

25. Cf. Laqueur (2006), p. 48; Sfântul Ioan Crisostom, *Discursuri împotriva creștinilor iudaizanți* 1, 3, 1; Dzielska (1995), p. 96; Ioan de Nikius, *Cronica*, 84, 87.

26. Socrate, *Istoria bisericească* 7, 13 [Traducerile din Socrate sunt realizate după ediția Socrate de Constantinople, „*Histoire ecclésiastique*“, I, text grec de G.C. Hansen (GCS), în *Sources Chrétiennes*, nr. 477, 493, 505–506, Les Éditions du Cerf, Paris, 2004–2007 – n. tr.].

27. Socrate, *Istoria bisericească* 7, 14.
28. V. Dzielska (1995), p. 87; Socrate, *Istoria bisericească* 7, 14–15.
29. Ioan de Nikius, *Cronica* 84, 87.
30. Socrate, *Istoria bisericească* 7, 15. Despre implicarea *parabalanilor* în răspândirea acestor zvonuri, v. Dzielska (1995), 96. A se vedea și *PH* 43, Ioan de Nikius, *Cronica*, 84, 87.
31. Ioan de Nikius, *Cronica* 84, 100.
32. Relatările despre eveniment variază. Socrate, cel mai de încredere, vorbește de uciderea ei cu „țigle“, cel mai probabil cioburi ascuțite. Ioan de Nikius (*Cronica* 84, 87) afirmă că Hypatia a fost târâtă pe străzi până a murit. Damascius (fragm. 43) amintește de scoaterea ochilor, iar Hesychius, citat în Dzielska (1995), p. 93, vorbește despre împrăștierea trupului ei prin oraș.

Capitolul 10. CÂND BEI DIN POTIRUL DEMONILOR

1. Umberto Eco, *Numele trandafirului* [Versiunea românească este preluată din traducerea lui Florin Chirițescu, Polirom, Iași, 2004, p. 40 – n. tr.].
2. Deferrari și McGuire (1934), p. 365.
3. Sfântul Vasile cel Mare, *Cuvânt către tineri* 1 [Traducerile din această operă sunt preluate din Sf. Vasile cel Mare, *Cuvântări*, studiu introductiv și trad. Dumitru Fecioru, Editura Basilica, București, 2009 – n. tr.].
4. Afrodita, v. *Odissea* 8, 256; Sofocle, *Oedip rege* 906–910; Didona și Eneas, *Eneida* 4, 129.
5. Sfântul Vasile cel Mare, *Cuvânt către tineri* 4.
6. Ieronim, *Epistola* 22, 29 [Traducerea este preluată din volumul *Fericitul Ieronim, Epistolele 1–52*, volum îngrijit de Ana-Maria Halichias și Policarp Pîrvuloiu, Editura Basilica, București, 2014 – n. tr.].
7. V. Ovidiu, *Amores* 1, 5.
8. Sfântul Vasile cel Mare, *Cuvânt către tineri* 4.
9. *Ibidem*, 4.
10. Marcus Aurelius, *Gânduri către sine însuși* [Versiunea în română este preluată din traducerea lui Cristian Bejan, Humanitas, București, 2018,

p. 177 – n. tr.].

11. Sfântul Vasile cel Mare, *Cuvânt către tineri* 4.
12. *Ibidem*.
13. Cf. Tertulian, *Apologeticul* 14, 2.
14. Cf. Tertulian, *Apologeticul* 14, 3.
15. Sf. Vasile cel Mare, *Cuvânt către tineri* 4.
16. Tertulian, *Apologeticul* 14, 6; 15, 3.
17. Diogene Laertios, *Despre viețile și doctrinele filozofilor* 6, 59
[Traducere preluată din ediția Diogene Laertios, *Despre viețile și doctrinele filozofilor*, trad. C. Balmuș, Editura Academiei, București, 1963 – n. tr.].
18. Diogene Laertios, *Despre viețile și doctrinele filozofilor* 6, 45.
19. *Ibidem*, 6, 4.
20. Sfântul Vasile cel Mare, *Cuvânt către tineri* 4.
21. V. Rohmann (2016), pp. 60–61, 127.
22. Wilson (1975), pp. 7–9 și 13–14.
23. Deferrari (1934), pp. 371–372.
24. *Ibidem*, p. 370.
25. Padelford (1902), p. 33.
26. Vezi, de pildă, ediția lui Bohn *Classical Library* din 1875, în care a publicat epigramele lui Marțial. Epigrama 9, 27, dedicată lui Chrestus, este un exemplu edificator. Ea începe astfel (spre încântarea vorbitorilor de italiană): *O Chresto, quantunque porti i testicoli spelati, ed una mentola simile al collo d'un Avotojo...* („O, Chrestus, cu câtă fală îți porți tu testiculele lăbărțate și un ditamai falusul cât colina Aventinului“) și continuă pe același ton.
27. Cornish (1904), p. 19.
28. Catul, *Carmina* 16, tr. Whigham.
29. Kendrick (1996), p. 43. Richlin, în sfârșit, îl traduce fidel în 1983: „I will bugger you and I will fuck your mouths“.
30. Cf. Sfântul Ioan Crisostom, *Omilii la statui* 15, 10.
31. Cf. *ibidem*, 15, 10–12.
32. Shaw (2001), p. 4.
33. *Discursuri împotriva creștinilor iudaizanți* 1, 3, 1.

34. Citat în Denyer, ed. (2008), p. 101.
35. N.G. Wilson (1970), p. 71.
36. 1 Corinteni 3:19.
37. *Micul Labirint*, citat în IB 5, 28, 13–15.
38. Sfântul Atanasie al Alexandriei, *Viața Sfântului Antonie* 1, 1.
39. Augustin, *Confesiuni* 8, 7–8.
40. Tertulian, *Despre prescripția împotriva ereticilor* 7, 9–13 [Traducerea este realizată după ediția „*Tertulliani Opera*“, în *Corpus Christianorum*, Series Latina, vol. I și II, Brepolis Editores Pontificii, 1953 – n. tr.].
41. Cf. Augustin, *Despre Cetatea lui Dumnezeu* 2, 13.
42. Augustin, *Confesiuni* 1, 18, 28–29.
43. Catul, *Carmen* 84.
44. Augustin, *De doctrina christiana* 2, 13.
45. Brown (1967), p. 458.
46. Augustin, *Comentariu la psalmi* 54, 13.
47. Ieronim, *Epistola* 22, 30.
48. Termenul se regăsește, într-o formă mai simplă, în Evanghelia după Ioan. Dar înțelesul său începe să se dezvolte mai târziu.
49. Sfântul Iustin Martirul, *Apologia* 1, 46.
50. CC 4, 38.
51. *Micul Labirint*, citat în IB 5, 28, 15.
52. Knox & McKeown (2013), p. 7.
53. Ammianus Marcellinus, *Res gestae* 14, 6, 18.
54. *C. Th.*, 16, 4, 2.
55. Cartledge (2009), p. 125.
56. *Res gestae* 30, 8. Potrivit judecății istoricilor moderni, el îl depășește chiar pe Tacitus în privința amplitudinii viziunii sale și a interpretării imparțiale, după cum afirmă A.H.M. Jones, citat în Wallace-Hadrill (1986).
57. IB 8, 22.
58. Dzielska (1995), p. 100.
59. „Fără îndoială, nimic nu poate fi mai îndepărtat de spiritul creștinismului decât să îngăduim masacre, lupte și altele de acest soi“ (Socrate, *Istoria bisericească* 7, 15).

60. Ioan de Nikius, *Cronica*, 84, 103.
61. Chadwick (1958), *passim*. Paragraful de față i se datorează în special lui MacMullen (1984), p. 6, și MacMullen (1997), pp. 3–4.

Capitolul 11. PURIFICAREA GREȘELII DEMONILOR

1. Zaharia din Mytilene, *Viața lui Sever* 37–38.
2. *Regulile lui Rabulla*, canonul 50, citat în Rohmann (2016), p. 115.
3. Leipoldt (1908), 13, 32, 1–3, citat în Rohmann (2016), p. 135.
4. Pietro Bernardo citat în Plaisance (2008), pp. 65–67.
5. Augustin, *Despre Cetatea lui Dumnezeu* 18, 37.
6. *Ibidem*, 18, 41. Citat în Rohmann (2016), p. 114.
7. V. Rohmann (2016), capitolul 4, pentru o discuție privind atitudinea creștinilor față de filozofia materialistă. Paragraful de față i se datorează în mod special.
8. Sfântul Ioan Crisostom, *Omilii la 1 Corinteni* [Traducere realizată după PG 61, 10 – n. tr.].
9. *Constituțiile apostolice* 1, 6, 1–2 [Traducerea este realizată după ediția lui Metzger și Pope, „*Les constitutions apostoliques*“, în *Sources Chrétiennes*, nr. 320, 329, 336, Les Éditions du Cerf, Paris, 1985–1986 – n. tr.].
10. *PH* 80, 85, 86.
11. *PH* 63.
12. Gibbon, *Decline and Fall*, vol. 4, 40, p. 265.
13. *Viața Sfântului Simeon Stâlpnicul cel Tânăr* 161, în Rohmann (2016), p. 104.
14. Zaharia din Mytilene, *Viața lui Sever* 59–62.
15. Ammianus Marcellinus, *Res gestae* 29, 1, 23.
16. *Ibidem*, 29, 1, 35.
17. *Ibidem*, 29, 2, 4.
18. *Ibidem*, 29, 1, 41.
19. *Ibidem*, 29, 1, 4–29, 2, 1.
20. V. Rohmann (2016), p. 247.
21. Sfântul Ioan Crisostom, *Omilii la Faptele Apostolilor* 38. V. Chuvín (1990), p. 52.

22. Ieronim, *Epistola* 70, 2 [Traducerea este realizată după ediția *Saint Jerome Lettres*, tr. Jerome Labourt, vol. I–VIII, Les belles lettres, Paris, 1949–1963 – n. tr.].
23. Reynolds și Wilson (1968), p. 70.
24. N.G. Wilson (1968), p. 72.
25. *Ibidem*, p. 72.
26. N.G. Wilson (1975), p. 10.
27. Citat în *ibidem*, p. 72.
28. Rohmann (2016), pp. 19, 290–294.
29. Reynolds și Wilson (1968), p. 76, cărora li se datorează acest paragraf.
30. *Ibidem*, pp. 75–76.
31. Sfântul Ioan Crisostom, *Eiusdem in illud, si qua in Christo*, citată în Rohmann (2016), p. 203.
32. Teodoret al Cyrului, *Tămăduirea maladiilor elenice*, 5, 64–66 [Traducerea este realizată după ediția Theodoret de Cyr, „*Thérapeutique des maladies helléniques*“, în *Sources Chrétiennes*, nr. 57.1 și 57.2, Les Éditions du Cerf, Paris, 2000–2001 – n. tr.].
33. Augustin, *Scrisoarea* 118, 3, 21. V. Rohmann (2016), p. 171.
34. Gerstinger (1948) și Bardon (1952–1956), citați în Rohmann (2016), p. 8.
35. Estimare făcută de Fuhrmann (2005), p. 17, citată tot în Rohmann (2016), p. 8.

Capitolul 12. *CARPE DIEM*

1. Vergiliu, *Eneida* 1, 279.
2. *Anth. Pal.* 10, 82. Palladas era un adorator al vechilor zei.
3. Citatul este de la începutul „infamului“ capitol 15 al *Declinului și prăbușirii Imperiului Roman* (1896–1900). Nu toți au fost atât de impresionați. După cum spunea Ducele de Gloucester: „O altă carte blestemată, greoaie și prolixă! Mâzgăleli, mâzgăleli și iar mâzgăleli! Se aude, domnule Gibbon?“
4. *Discursuri împotriva creștinilor iudaizanți* 56.
5. Sfântul Iustin Martirul, *Apologia* 1, 12.
6. Cf. Minucius Felix, *Octavius* 10.

7. Cf. Plinius cel Bătrân, *Istoria naturală* 2, 4.
8. Martiriul lui Montanus și Lucius, în *ACM* 15, 11.
9. V. Hopkins (1998), pentru o discuție în acest sens.
10. Citat în Judge (2008), p. 6.
11. Citat în *ibidem*.
12. Richlin (1983), p. 146.
13. Kendrick (1997), p. 7, căruia i se datorează acest paragraf.
14. Sanager, *History of Prostitution*, citat în Kendrick (1997), pp. 25–26.
15. Citat în Fisher și Langlands (2011).
16. Fanin (1871), p. vii și pagina de titlu.
17. Winckelmann, citat în Fisher și Langlands (2011), p. 309.
18. V. Fisher și Langlands (2011), pp. 306 și urm.
19. Fanin (1871), p. xvii.
20. Winckelmann (1771), citat în Langlands (2011), p. 309.
21. Fisher și Langlands (2011), p. 310.
22. Fanin (1871), p. xviii.
23. Veyne (1992), p. 202.
24. Suetoniu, *Viețile celor doisprezece Cezari, Divinul Iulius* 1, 49.
25. Ovidiu, *Amores* 1, 5.
26. Cf. Ovidiu, *Tristia* 2, 207.
27. Epictet, *Manualul și fragmente* [Traducere preluată din ediția C. Fedeleș și D. Burtea, Editura Saeculum Vizual, București, 2002 – n. tr.].
28. Galen, *Despre părțile bolnave* 6, 5. V. Rousselle (1988).
29. Ovidiu, *Amores* 1, 13, 1–3.
30. V. Macrobius, *Saturnalia* 2, 5, 9.
31. Rachael Pells, „Archaeologists discover ancient mosaic with message: «Be cheerful, enjoy your life»“, în *Independent*, 24 aprilie 2016.
32. Horațiu, *Ode* 1, 9. Verbul *carpere* exprimă o acțiune delicată, de pildă a „culege o floare sau un fruct, a degusta“.
33. Ovidiu, *Arta iubirii* 1, 1 [Traducerile din *Arta iubirii* sunt preluate din Publius Ovidius Naso, *Opere*, trad. Maria-Valeria Petrescu ș.a., Editura Gunivas, Chișinău, 2001 – n. tr.].
34. Ovidiu, *Metamorfoze* 15, 871–879.
35. Ovidiu, *Arta iubirii* 3, 779 și urm.

36. Romani 1:24. Brown (2008), p. 7, scrie excelent despre acest subiect și îi sunt recunoscătoare pentru observațiile sale.
37. Romani 1:26–27.
38. 1 Corinteni 6:9.
39. Romani 7:24.
40. Clement Alexandrinul, *Pedagogul* 2, 1.
41. *Ibidem*, 1, 8.
42. *Ibidem*, 3, 9.
43. *Ibidem*, 2, 1.
44. Clement Alexandrinul, *Pedagogul* 2, 2.
45. Sfântul Ioan Crisostom, *Omilii la statui* 15, 4 [Traducere preluată din volumul Sfântul Ioan Crisostom, *Predicile despre statui*, vol. 2, trad. Ștefan Bezdechi, Editura Sfintei Episcopii a Râmnicului-Noului Severin R.-Vâlciei, 1937 – n. tr.].
46. Sfântul Ioan Crisostom, *Omilii la statui* 15, 4.
47. Ovidiu, *Arta iubirii* 1, 229 și urm.
48. *Ibidem*, 3, 764 și urm.
49. *Ibidem*, 1, 518 și urm.
50. *Ibidem*, 1, 507–511.
51. *Ibidem*, 3, 153 și urm.
52. *Ibidem*, 3, 193.
53. *Ibidem*, 3, 201–202.
54. *Ibidem*, 3, 209.
55. *Ibidem*, 3, 225–227.
56. *Ibidem*, 3, 229–230.
57. Clement Alexandrinul, *Pedagogul* 2, 11–12, 3, 2.
58. *Ibidem*, 2, 3.
59. *Ibidem*, 2, 11; 2, 13.
60. *Ibidem*, 3, 3.
61. Ieronim, *Epistola* 14, 10.

Capitolul 13. CEI CARE RĂTĂCESC DE LA CALEA DOMNULUI

1. „Singura literatură sadică pe care o cunosc din lumea antică este dezvoltarea perspectivei creștine asupra purgatoriului“ (MacMullen

- 1990, p. 150).
2. Apocalipsa lui Petru 22, 28.
 3. *Ibidem*, 24.
 4. Libanius, *Cuvântarea* 11, 218.
 5. Libanius, *Cuvântarea* 64, 116. V. Hall & Wyles, ed. (2008), p. 397.
 6. Plinius cel Tânăr, *Scrisoarea* 9, 17.
 7. Augustin, *Despre Cetatea lui Dumnezeu* 1, 32–33.
 8. Tertulian, *Despre spectacole* 10, 5 [Traducerea este preluată din ediția Tertulian, *Despre idolatrie și alte scrieri morale*, Editura Amarcord, Timișoara, 2001 – n. tr.].
 9. *IJT* [Traducere realizată după PG 56, 263–270 – n. tr.].
 10. Sever de Antiohia, citat în Sizgorich (2009), p. 116.
 11. *IJT*.
 12. Sfântul Ioan Crisostom, *Omilii la Matei* 7, 7 [Traducere realizată după PG 57, 81–82 – n. tr.].
 13. Iacob de Sarug, citat în Sizgorich (2009), pp. 116–117, căruia i se datorează acest paragraf.
 14. Arnobiu de Sicca, *Împotriva păgânilor* 42 [Traducerea este realizată după ediția lui August Reifferscheid, *Arnobii Adversus nationes libri VII*, CSEL vol. 4, Viena, 1875 – n. tr.].
 15. Ovidiu, *Arta iubirii* 1, 149–154.
 16. *IJT*.
 17. Marțial, *Epigrame* 2, 42 [Traducere realizată după ediția Martial, *Épigrammes*, vol. I–II, Société d'édition „Les Belles Lettres“, Paris, 1930–1933 – n. tr.].
 18. Citat în Veyne (1992), p. 183.
 19. Seneca, *Epistola* 56 [Traducere preluată din ediția L. Annaeus Seneca, *Scrisori către Luciliu*, trad. Gheorghe Guțu, Editura Științifică, București, 1967 – n. tr.].
 20. Marțial, *Epigrame* 6, 93.
 21. Sfântul Ioan Crisostom, *Omilii la statui* 17, 9.
 22. Tertulian, *Despre spectacole* 8, 9.
 23. *Ibidem*, 18, 3.
 24. Clement Alexandrinul, *Pedagogul* 3, 5.

25. Ieronim, *Epistola* 14, 10.
26. Malalas, 18, 18.
27. V. MacMullen (1990), pp. 142 și urm., pentru o discuție interesantă despre această chestiune. Paragraful de față i se datorează.
28. Tertulian, *Despre spectacole* 30, 2.

Capitolul 14. SĂ DETRONĂM TIRANIA VOIOȘIEI

1. Sfântul Ioan Crisostom, *Omilii la Epistola 1 către Timotei* 14, 3 [Traducere după PG 62, 575 – n. tr.].
2. Sfântul Atanasie al Alexandriei, *Viața Sfântului Antonie* 14.
3. V. Bedjan, *The Life of Simeon Stylites*, p. 154.
4. Maillet, *Description de l’Egypte* (1735), citat în Lacarrière (1961), tr. Monkcom (1963).
5. AP, Avva Zaharia, 1 [Traducere preluată din versiunea *Patericul sau apoftegmele părinților din pustiu*, trad. Cristian Bădiliță, Editura Vremea, București, 2015 – n. tr.].
6. AP, Avva Evprepie, 4.
7. „Urbanitas“, în *A Smaller Latin–English Dictionary*, Smith (1955).
8. Libanius, *Cuvântarea* 2, 32; 30, 48.
9. *Ibidem*, 2, 32.
10. *Ibidem*, 30, 11.
11. Citat în Lacarrière (1961), p. 92, căruia i se datorează acest paragraf.
12. AP, Avva Antonie, 10.
13. *Ibidem*, Avva Dioscor, 1.
14. Ieronim despre Ilarion, citat în Lacarrière (1961), tr. Monkcom (1963), p. 142.
15. Evagrie, citat în Brakke (2006), p. 58.
16. Observație datorată lui Brown (2008), p. 220.
17. AP, Avva Isaac, preotul chiliilor, 7.
18. AP, Evagrie, 1.
19. Palladius, *Istoria lausiacă* 26, 2–4 [Traducere realizată după ediția Palladio, *La storia lausiaca*, Mondadori, Milano, 1974 – n. tr.].
20. AP, Evagrie, 4.
21. *Ibidem*, Avva Ioan Colov, 9.

22. *Ibidem*, Teofil arhiepiscopul, 1.
23. *Ibidem*, Avva Ghelasie, 9.
24. *IJT*.
25. Sfântul Ioan Crisostom, *Omilii la Geneză* 6, 6, citat în Chadwick (2001), p. 486.
26. Eusebiu de Cezareea, *Cuvântarea lui Constantin către adunarea sfinților* 11 [Traducere preluată din ediția Eusebiu de Cezareea, *Viața împăratului Constantin și alte scrieri*, trad. și note Radu Alexandrescu, Editura Basilica, București, 2012 – n. tr.].
27. Lactantius, *Despre moartea persecutorilor* 48, 3. Cf. *C. Th.* 16, 10, 6C; *C. Th.* 16, 10, 7.
28. *C. Th.* 16, 10, 19, 3, și *C. Th.* 16, 10, 20, 4.
29. Sfântul Ioan Crisostom, *Demonstrație împotriva păgânilor* [Traducere după PG 48, 829–830 – n. tr.].
30. Crisostom, citat în Sizgorich (2009), p. 40. Politica lui Crisostom cu privire la limitele vieții creștine este admirabil dezbătută în Sizgorich (2009), capitolul 1, căruia i se datorează aceste paragrafe.
31. Sfântul Ioan Crisostom, *Discursuri împotriva creștinilor iudaizanți* 8, 5, 2–4. V. Sizgorich (2009), p. 40.
32. *IJT*.
33. Sfântul Ioan Crisostom, *Discursuri împotriva creștinilor iudaizanți*.

Capitolul 15. SCLAVIA CEA MILOSTIVĂ

1. Augustin, *Despre Cetatea lui Dumnezeu* 19, 17.
2. Sfântul Ioan Crisostom, citat în Socrate, *Istoria bisericească* 8, 4. V. și Gaddis (2005), p. 192, căruia i se datorează acest pasaj.
3. Layton (2007), p. 62.
4. Eunapius, *Viețile filozofilor și ale sofistilor* 423 [Traducerea este realizată după ediția Philostratus, Eunapius, *Lives of the Sophists. Eunapius: Lives of the Philosophers and Sophists*, LOEB 134, tr. Wilmer C. Wright, Harvard University Press, 1953 – n. tr.].
5. Teodosie, citat de Ambrozio de Milan, *Scrisoarea* 41, 27.
6. Shenoute, *Let Our Eyes* 1, 5.
7. *Ibidem*, 1, 6.

8. *Ibidem*, 1, 2.
9. *Ibidem*, 1, 4.
10. Bagnall, în Emmel *et al.* (2008), p. 31. Bagnall crede că era vorba de o afirmație de tendință ariană.
11. Shenoute, *Let Our Eyes* 1, 2–4.
12. *Ibidem*, 2, 1–4.
13. *Ibidem*, 1, 3–2, 12.
14. În Shenoute, *Open Letter to a Pagan Notable* (1961); traducere preluată din Gaddis (2005), p. 1.
15. Layton (2007), *passim*, căruia i se datorează acest pasaj.
16. *Ibidem*, p. 60.
17. Observația și paragrafele se datorează excelentei lucrări a lui Layton (2007), *passim*.
18. Bogăție: Layton (2007), p. 60; bărbierit: 60, 62; dorință: 47; castravete: 51; reglementări sexuale: 63; spălat: 50; poftă: 69; adunări: 62.
19. Ieremia 23:24.
20. Layton (2007), p. 47, n. 4.
21. Paragraful de față i se datorează lui Lacarrière (1961), pp. 131 și urm.
22. Istorisirea este preluată din excelenta lucrare a lui Brakke (2006), pp. 3–4; 115–16; repovestită în Besa, *Life of Shenoute*, p. 73.
23. Augustin, *Scrisoarea* 93, 2, 5; 185, 2.
24. Sfântul Ioan Crisostom, *Omilii la statui* 1, 32.
25. Afraate Persanul scriind despre Numerii 25, citat în Gaddis (2005), p. 182.
26. Paragraful i se datorează lui Thurman (1968), pp. 19–20.
27. Procopiu de Cezareea, citat în Thurman (1968), p. 17.
28. Pentru pedepsele din iad, v. *Apocalipsa lui Petru* 22–24. Despre pedepsele echivalente, v. Gaddis (2005), pp. 127–128, căruia i se datorează acest paragraf.
29. Augustin, *Rezumat al convorbirii cu donatiștii* 3, 2, 22, citat în Shaw (2011), p. 684, căruia i se datorează acest paragraf.
30. Augustin, *Omilii la Evanghelia după Ioan* 5, 2. Cf. Shaw (2011), p. 698.

31. Sunt recunoscătoare pentru strălucitele observații ale lui Shaw (2011), p. 674. V. Augustin, *Împotriva scrisorii lui Parmenian* 1, 10, 16.
32. *IB* 5, 1, 20.
33. Gaddis (2005), p. 216.
34. Libanius, *Cuvântarea* 45, 26, citată în Gaddis, căruia i se datorează aceste paragrafe.
35. Sf. Grigorie de Nazianz, *Cuvântarea* 43, 57 [Traducere realizată după ediția Saint Grégoire de Nazianze, *Lettres*, vol. I–II, Belles Lettres, Paris, 1964 – n. tr.].
36. Libanius, *Cuvântarea* 30, 25–26.
37. Luca 14:23.
38. Augustin, *Scrisoarea* 104, 2, 7.
39. Ieronim, *Epistola* 109, 2.
40. *IJT*.
41. Augustin, *Predica* 279, 4, citat în Shaw (2011), p. 82: *Ubi terror, ibi salus. Qui faciebat contra nomen, patiatur pro nomine. O saevitia misericors!*
42. A se vedea strălucitul eseu al lui H.A. Drake (1996), pp. 3–6.

Capitolul 16. VREMURI DE TIRANIE ȘI CRIZĂ

1. Manuscrisul *Codului lui Iustinian* este corupt în acest punct, făcând datarea foarte dificilă. Anul 529 este acceptat în mod general. Sunt două legi relevante cu privire la subiect. Mă voi referi la cea de a doua.
2. Pentru entuziasmul lui Damascius, v. *PH* 106A.
3. Zaharia din Mytilene, *Viața lui Sever* 26–33; *PH* 53.
4. Zaharia din Mytilene, *Viața lui Sever* 30.
5. *PH* 119.
6. Damascius, *Viața lui Isidor* fr. 36, 62. V. Zintzen, citat în Hadot (2004), p. 2.
7. *PH* 124.
8. V. Athanassiadi (1993), p. 4; Marinus, *Viața lui Proclus* 10, 26.
9. Simplicius, epilog la un comentariu la *Enchiridion*, citat în Cameron (1969), 14.
10. Isidor, citat în *PH* 150.

11. *PH* 145.
12. Agathias, *Istoriei* 2, 30, 2.
13. V. Cameron (1969), p. 22.
14. Strömberg (1946), pp. 176–177.
15. *C. Th.*, 16, 10, 22 apr. 423.
16. Geffcken (1978), p. 228.
17. *Cf. C. Just.* 1, 1, 8, 35; 1, 1, 8; 1, 1, 8, 35; 1, 1, 8, 25 [Traducere realizată după ediția *The Codex of Justinian: A new annotated translation, with parallel Latin and Greek text based on a translation by Justice Fred H. Blume, B.W. Frier et al.*, Cambridge University Press, New York, 2016 – n. tr.].
18. *C. Just.* 1, 11, 10.
19. *Ibidem*, 1, 11, 10 și 1, 11, 10, 4.
20. *Ibidem*, 1, 11, 10, 1–7.
21. *Ibidem*, 1, 11, 10, 2.
22. *Cf. Gibbon, Decline and Fall* 40, vol. IV, p. 265.
23. Athanassiadi (1999), pp. 342–347.
24. Shear (1973), p. 162.
25. *PH* 43A–C.
26. *PH* 85A.
27. Cameron (1969), p. 17.
28. Athanassiadi (1993), p. 21.
29. *PH* 36. Olympiodor, *Comentariu la primul Dialog cu Alcibiade*, citat în Cameron (1969), p. 15.
30. Marinus, *Viața lui Proclus* 30.
31. Marinus, *Viața lui Proclus* 15; *PH* 117C.
32. V. Olympiodor, *Comentariu la primul Dialog cu Alcibiade*, citat în Cameron (1969), p. 15.
33. *PH* 45.
34. Platon era cel mai primejdios. *Cf. Chadwick* (1966), pp. 11 și urm.; Cameron (1969), p. 9; v. și N.G. Wilson (1970), p. 71.
35. *PH* 63B.
36. Fotie, *Biblioteca* 130, 7–12 [Traducere după ediția lui René Henry, *Bibliothèque*, vol. 1–9, Belles Lettres, Paris – n. tr.].

37. *C. Just.* 1, 11, 10, 2.
38. Cameron (1969), 18, 22, căruia i se datorează acest paragraf.
39. Simplicius, citat în Cameron (1969), p. 21.
40. *PH* 158.
41. *PH* 146.
42. *PH* 119C, 121.
43. Homer, *Iliada* 1, 2–5.
44. Agathias, *Istorii* 2, 28–2, 31, 2 [Traducere realizată după ediția lui B.G. Niebhur, *Agathiae Myrinaei Historiarum libri quinque*, Bonn, 1828 – n. tr.].
45. Agathias, *Istorii* 2, 30–2, 31, 2.
46. *Ibidem*, 2, 31, 2–4.
47. Cameron (1969–1970), p. 176.
48. Al Mas’udi, *Les prairies d’or* (ed., tr. B. de Meynard, P. de Courteille, C. Pellat), vol. 2, pp. 741, 278, citat în Athanassiadi (1993), p. 28.
49. Athanassiadi (1999), paragraful „Plate III“.

COLIȚĂ DE IMAGINI

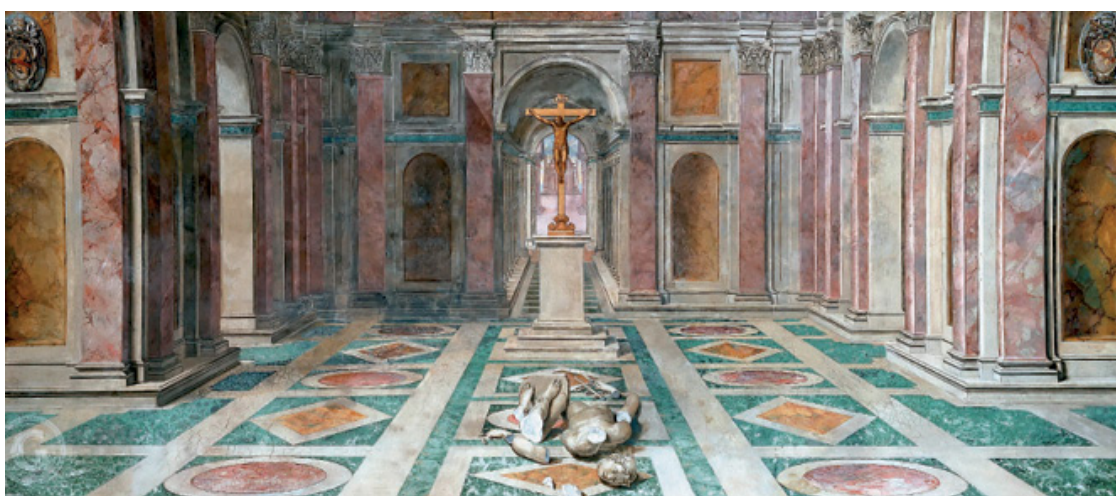
Arc Triumfal, Palmyra antică, secolele I–II d.Cr. Palmira antică, o oază în deșertul sirian, și-a luat numele de la frunzele penate ale palmierilor care cresc în jurul ei. Era bogată și fascinantă datorită negoțului cu țesături de mătase.

Statuia colosală a Atenei (Atena-Allat, cum era cunoscută la Palmyra), secolul al II-lea d.Cr. În veacul al IV-lea, statuia a fost decapitată de creștini pentru că era idolatră. Brațele i-au fost de asemenea retezate. Fotografia ne înfățișează statuia după ce a fost reconstruită de arheologi. În 2016 au apărut alte fotografii înfățișând statuia din nou decapitată și mutilată – de data aceasta de membrii ISIS.

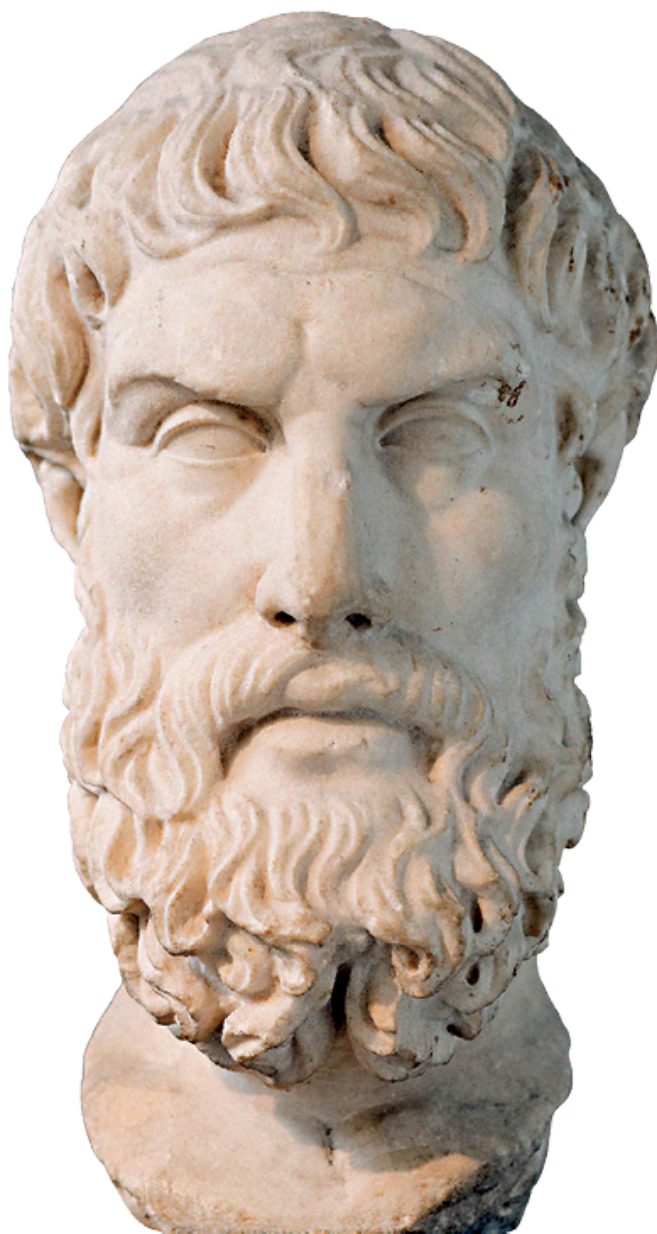
Stela funerară a Liciniei Amias, Roma, începutul secolului al III-lea d.Cr. Una dintre cele mai vechi inscripții creștine. Deasupra simbolului creștin al peștelui se află dedicația „DM” – *Dis manibus*, zeii romani ai lumii de dincolo.

Triumful creștinătății, Tommaso Laureti, cca 1585. Un zeu a fost doborât de pe pedestal de crucea triumfătoare a lui Cristos, iar acum zace pe pardoseală. Piedestalele statuiilor greco-romane au fost frecvent utilizate, după înlăturarea statuiilor, pentru a înălța cruci creștine.

Ispitirea Sfântului Anton, catapeteasma de la Isenheim, Matthias Grünewald, cca 1512–1516. Se spunea că demonii li se pot arăta oamenilor în orice formă: ca gânduri necurate, fiare sălbatice, leșuri ori chiar sub chipul unor birocrați oficiali. Potrivit biografului său, Sfântul Antonie a fost atacat de diavoli cu forme de lei, lupi, șerpi, leoparzi și urși.

Bustul lui Epicur, 341–270 î.Cr. Filozoful Epicur susținea că lumea și tot ceea ce conține aceasta nu sunt opera lui Dumnezeu, ci au rezultat în urma ciocnirii și contopirii atomilor. Adepții lui sperau că această idee va elibera omenirea de teama irațională de puterile divine. Sfântul Augustin însă nu agreea ideea tocmai din acest motiv și se bucura că, în vremea lui, filozofia lui Epicur fusese deja suprimată.

Frescă reprezentând învierea lui Lazăr, catacombele din Via Latina, Roma, secolul al IV-lea d.Cr.

În primele imagini păstrate, Cristos este uneori zugrăvit cu o baghetă magică în mână. Păgânii sceptici spuneau că aceste preținse miracole nu erau cu nimic diferite de ceea ce făceau șarlatanii din piețele egiptene, care, pentru „câțiva oboli“, arătau trucuri similare.

Împăratul Constantin și Conciliul de la Niceea. Dedesubt, arderea cărților ariene. Manuscris italian, secolul al IX-lea d.Cr. În veacul al IV-lea, împăratul Constantin a făcut cunoscut că operele lui Porfirius, un reductibil critic al creștinismului (sau „vrăjmașul evlaviei“, cum îl numea Constantin), au fost nimicite. Nici o operă a lui Porfirius nu a supraviețuit până în epoca modernă.

Triumful credinței. Martiri creștini în vremea lui Nero, 65 d.Cr., Eugene Romain Thirion (1939–1910). Istoricii de azi consideră că numărul creștinilor uciși în vremea persecuțiilor ar trebui socotit în sute, nu în mii.

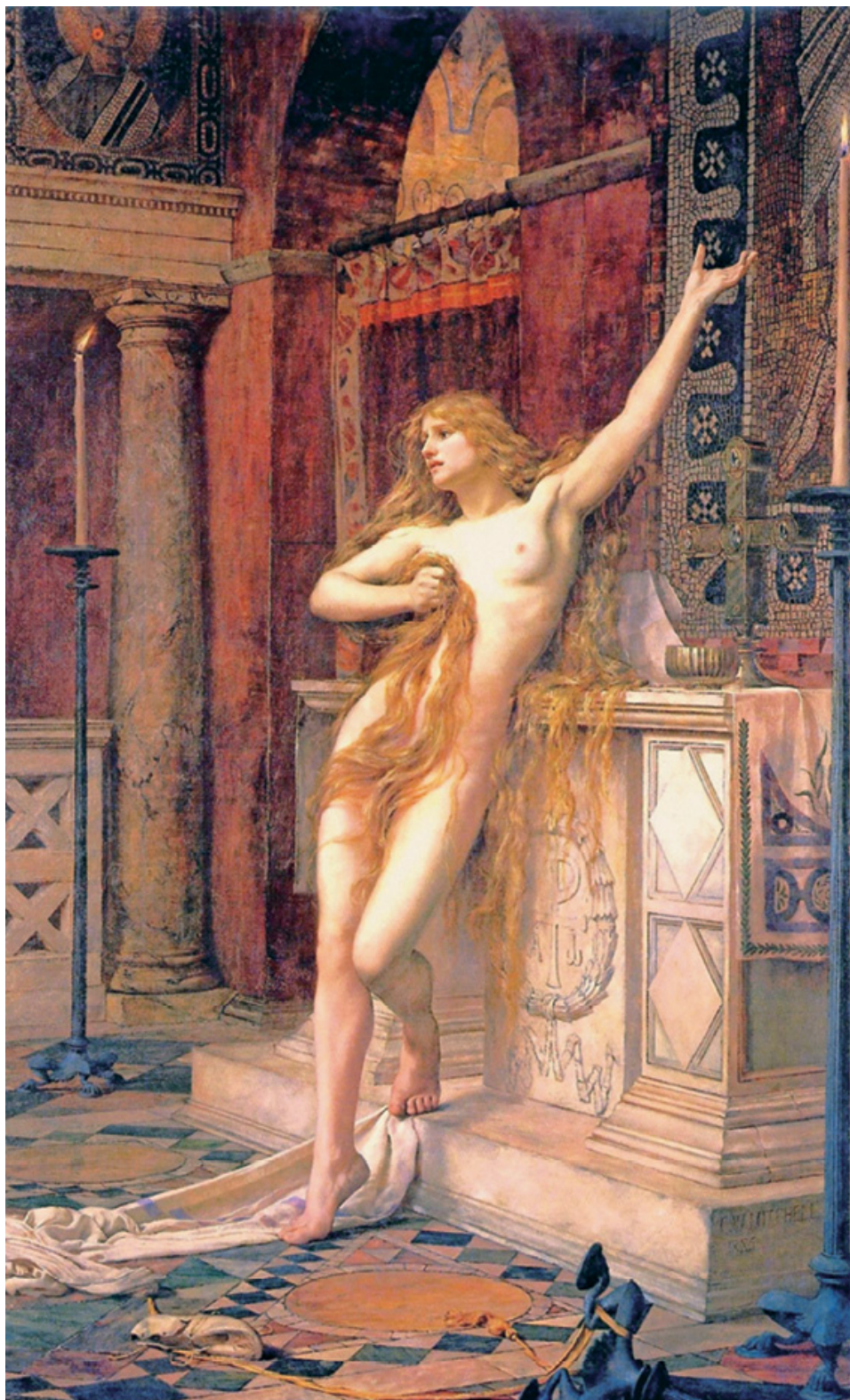
Statuie de cult, dedicată lui Augustus divinizat. Efes, Turcia. Augustus, considerat divin de politeiștii romani, era demonic în viziunea creștinilor. Și statuia lui a fost desfigurată prin gravarea grosolană a unei cruci.

Palimpsest cu scrieri ale lui Arhimede, secolele X–XIII. O copie din secolul al X-lea a operei lui Arhimede *Metoda teoremelor mecanicii*. În aceasta Arhimede aplică cu multă ingeniozitate legile mecanicii, de pildă cea a pârghiei, pentru a afla volumul și aria unor forme geometrice. Cu 2000 de ani înainte de Newton, el s-a apropiat de calculul derivatelor. Cu toate acestea, în veacul al XIII-lea opera sa a fost răzuită și peste ea a fost scrisă o carte de rugăciuni.

Hestia, Diona și Afrodita.

Hypatia, Charles William Mitchell, 1885. Marele matematician și filozof Hypatia, foarte improbabil nudă. Hypatia era faimoasă pentru castitatea ei și purta o mantie sobră de filozof. Când unul dintre elevii acesteia s-a îndrăgostit de ea, Hypatia i-a arătat un prosop folosit pentru

igiena intimă pentru a-l descuraja.

Capul colosal al împăratului Constantin I cel Mare, Roma, secolul al IV-lea d.Cr. Potrivit biografului său, Constantin s-a convertit după ce a văzut o cruce în flăcări pe cer, cu toate că, înainte de aceasta, Constantin spusese că a avut o viziune a zeului Apollo.

Grupul din stânga al figurilor care au supraviețuit de pe frontonul de est al Partenonului, Atena. Figurile de pe frontonul estic au fost, aproape cu certitudine, mutilate de creștinii care le credeau „demonice”. Figurile centrale ale grupului lipsesc. Probabil au fost sfărâmate în bucăți și utilizate apoi la construirea unei biserici creștine.

Teofil stând lângă Serapion. Papirusul Goleniscev. În ilustrația acestui manuscris, episcopul Teofil

stă triumfător deasupra templului considerat a fi cel mai frumos din lume, cel al lui Serapis. Teofil l-a ras de pe fața pământului în 392 d.Cr.

Sfântul Șenuta, pictură *al secco*, Mănăstirea Roșie, Egipt, secolul al VII-lea d.Cr. Sfântul Șenuta, după cum se spunea, avea o față emaciată, cu ochii adânciți în orbite, din cauza postului neîncetat. Șenuta îi lovea pe cei aflați în grija sa și care erau suspecti de păgânism, declarând că „nu există nelegiuire pentru cei care îl au pe Cristos“.

Priap. Casa de la Vetii, cca 50–79 d.Cr. Lumea modernă a rămas consternată – sau s-a mărturisit astfel – de caracterul pornografic al operelor de artă descoperite la Pompei. S-a spus, în numeroase cercuri, că îngroparea oraşului în cenuşă ar fi fost o pedeapsă dreaptă pentru acei oameni lipsiţi de evlavie.

Satir și menadă, detaliu de pe un zid pictat la Pompei (frescă), secolul I î.Cr. Observatorii de mai târziu au fost neplăcut impresionați de libertatea cu care artiștii greco-romani precreștini zugrăveau sexul. Un scriitor american din veacul al XIX-lea scria că „asemenea fresce și picturi libidinoase, care, în orice țară modernă, ar fi confiscate de poliție, umpleau holurile celor mai virtuoși cetățeni și nobili romani“.

Sfânta Apollonia distrugând un idol păgân, Giovanni d'Alemagna, cca 1442–1445. Sfânta urcă liniștită pe idol, cu un ciocan în mână. Istorisirile hagiografice laudă adeseori tenacitatea cu care sfinții au sfărâmat templele antice și statuile vechi de sute de ani.

Icoană a Sfântului Ioan Crisostom, Biserica Panagia Ties Asinou, Cipru. Charisamticul și aprigul orator, Ioan Crisostom.